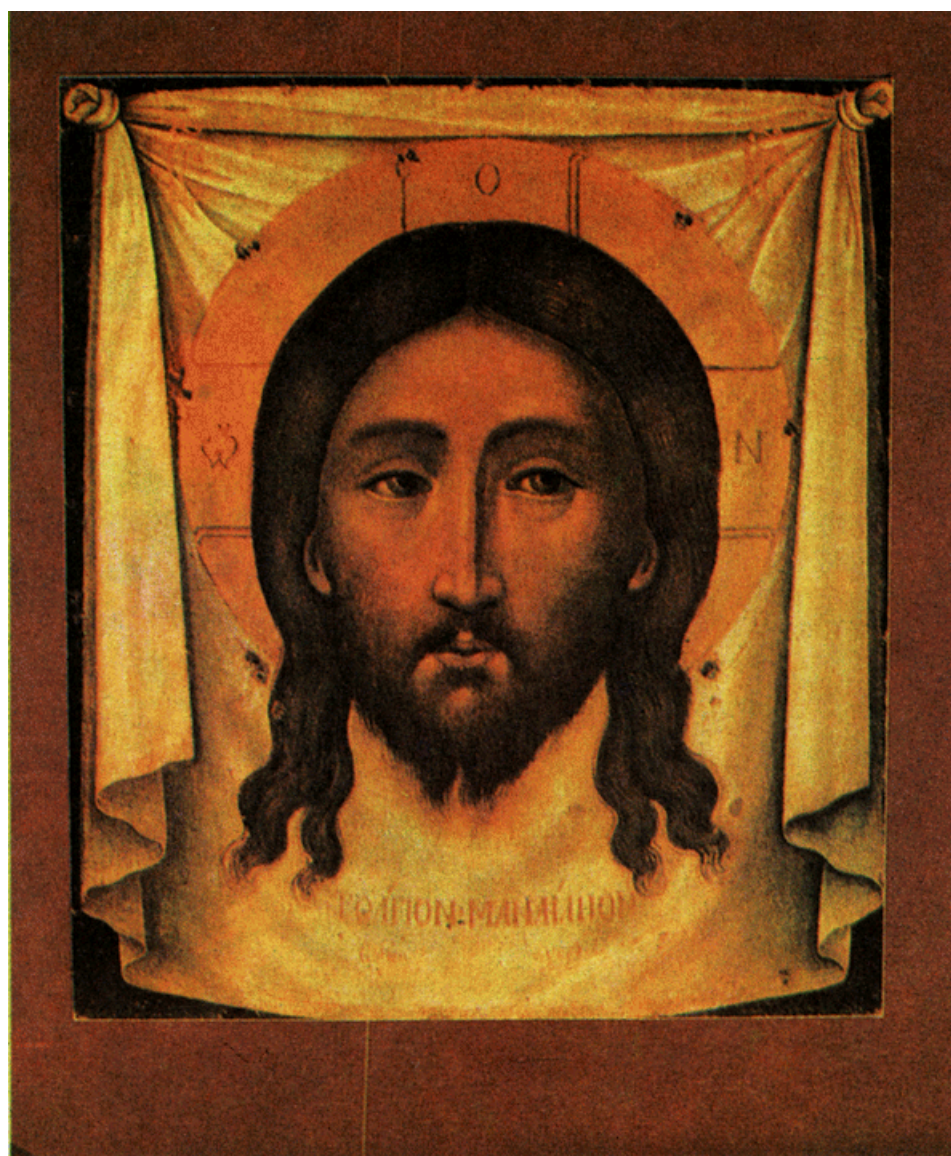

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

3

1995

Деисус. ИКОНА XIX ст.

№ 3 (312)
ТРАВЕНЬ — ЧЕРВЕНЬ 1995

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

Історичний науково-популярний
та літературний журнал.
Заснований 1882 р.

*Номер видруковано за
фінансовим сприянням між-
народного фонду «Відрод-
ження» та Київського від-
ділення Закарпатського Ліс-
банку*

Головний редактор
П. П. ТОЛОЧКО

Редакційна колегія:

Ю. С. АСЄЄВ
В. Й. БОРИСЕНКО
О. І. БІЛОДІД
Я. П. ГОЯН
А. В. ДЕНИСЕНКО
(перший заступник
головного редактора)
І. М. ДЗЮБА
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ
С. З. ЗАРЕМБА
(заступник
головного редактора)
Я. Д. ІСАЄВИЧ
М. Ф. КОТЛЯР
З. В. КУЛИК
О. П. МЕЛЬНИЧУК
(відповідальний
секретар)
В. С. МУЛЯВА
Ю. М. МУШКЕТИК
О. С. ОНИЩЕНКО
А. Г. СЛЮСАРЕНКО
В. А. СМОЛІЙ
П. С. СОХАНЬ
Д. В. СТЕПОВИК
В. Д. ТУРКЕВИЧ
(заступник
головного редактора)

ЗМІСТ

ДО 50-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ

- 2 Володимир Кучер, Микола Виговський. Документи без купюр і вилучень
- 26 Леонід Тупчієнко. Уроки Ялти-45: геополітичні реалії незалежної України
- 31 Михайло Ткаченко. Музейні скарби України під час другої світової війни: евакуація на Схід

ДОСЛІДЖЕННЯ, РОЗВІДКИ

- 39 Людмила Шендрик, Олександр Янович. Карл XII і Петро І. Боротьба за панування
- 49 Костянтин Резакевич [Румунія]. Про могилу Івана Мазепи
- 54 Володимир Ричка. У пошуках поховання гетьмана
- 56 Олена Сирцова. Притча і міф в історіософії Г. Сковороди.
- 65 Сергій Заремба. Археологічні з'їзди в Києві (1874—1899 рр.)
- 73 Олег Захарчук. Україна в планах Наполеона Бонапарта
- 78 Віктор Колесник. Наукова спадщина В. Б. Антоновича в оцінці М. С. Грушевського
- 84 Вячеслав Мордвінцев. Сповідальні книги

ФОНД «МАРТИРОЛОГ УКРАЇНИ»

- 88 Олтар скорботи. Упорядкування і редакція Олексі Мусієнка

ІЗ МАЛОВІДОМОГО

- 100 Тарас Пустовіт, Володимир Коротенко. Діах РУПу Микола Гмиря
- 107 Микола Кучинський. «Киевская старина» — це моє третє дитя...»

КРИТИКА. БІБЛІОГРАФІЯ. ЗВІДОМЛЕННЯ

- 113 Володимир Панченко. «Бібліотека українця»
- 116 Ігор Верба. Видання українських археографів

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

- 117 Анатолій Островерхов. Борисфенівські олімпіади

ДО 50-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ

*Володимир Кучер,
Микола Виговський*

•

ДОКУМЕНТИ БЕЗ КУПЮР І ВИЛУЧЕНЬ

П'ятдесят років віддаляє людство від останніх пострілів Великої Вітчизняної війни, яка залишиться в пам'яті народів як символ зла, страшно́ї небезпеки, що загрожувала земній цивілізації. Водночас у ті роки з'явилися сили, які змогли зупинити просування коричневої чуми по землі: у прогресивних людей світу був лише один вибір — перемогти чи загинути. Об'єднавшись у антигітлерівську коаліцію, народи всіх континентів спільними зусиллями розгромили фашизм.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства історія минулих воєн все більше привертає увагу дослідників, журналістів, кінодокументалістів, публіцистів. Це спричинено тим, що про тогочасні події сказано хоча й багато, але далеко не все. Значна частина подій трактувалася по-різному, дещо фальсифікувалося, замовчувалося, документальні матеріали використовувалися із застереженням, а в основному вони були не доступні дослідникам.

Нині, коли джерельна база стає доступнішою, відкрилися широкі можливості для нових, більш об'єктивних підходів у вивченні даної проблеми. Раніше багато писали про звитязну боротьбу та героїзм радянського народу, але дуже мало про ті внутрішні проблеми, які ускладнювали боротьбу із фашизмом.

Початок війни для колишнього СРСР склався вкрай невдало. Однією з головних причин цього стали масові репресії командного складу збройних сил, коли були звинувачені як «вороги народу» і знищені за наказом Сталіна провідні військові воєначальники, військові наукові теоретики.

Як свідчать документальні джерела, в передвоєнні роки від репресій постраждало близько 40 тис. командирів армії і флоту. Світ ще не знав випадків, щоб перед загрозою війни з такою жорстокістю знищувалися військові кадри. Є свідчення, що Гітлер і розв'язав війну, враховуючи те, що збройні сили СРСР були обезглавлені своїм же керівництвом.

Неабияку негативну роль у трагічному початку війни для країни відіграли помилки й прорахунки, допущені керівництвом, насамперед Сталіним та його найближчим оточенням. Зазнала поразки на випробування воєнна доктрина, згідно з якою планувалося бити агресора, на випадок його нападу, на його ж території. Згубно відбилися на готовності СРСР до війни прорахунки Сталіна і його оточення у визначенні часу нападу фашистської Німеччини. Сталін особисто приймав рішення з найважливіших державних і військових питань, вважав, що

тітлерівське керівництво не наважиться порушити заключений із Радянським Союзом Пакт про ненапад від 23 серпня 1939 р. Всупереч розвідувальним даним про підготовку нападу із вказівкою конкретної дати, керівництво країни не вжило відповідних контрзаходів. Усі розвіддонесення розглядалися «батьком народів» як провокації з боку іноземних розвідок.

Не були вивчені передові на той час методи і способи бойових дій німецьких військ проти армій західних країн. Допущені керівництвом країни і командуванням збройними силами прорахунки та помилки, запізнення з приведенням прикордонних округів до бойової готовності призвели до того, що радянські війська під натиском ворога змушені були відступити. Особливо великих втрат зазнала авіація. Розташування більшості аеродромів поблизу кордонів призвело до того, що в перші години війни ударам було піддано 60 аеродромів. Радянські військові сили вже опівдні 22 червня 1941 р. втратили 1200 літаків; ворог захопив 200 складів із боеприпасами, озброєнням, паливом тощо. Величезних втрат зазнали радянські війська, які відступали по всьому фронту, спостерігалися часті випадки паніки, масового дезертирства і зради. Зокрема, війська Південного фронту з 22 червня по 1 листопада 1941 р. втратили 212 672 чол., на кінець року лише в полон потрапило понад 2 млн. чоловік, із складу військ Південного, Південно-Західного, Західного та інших фронтів. Та все ж треба наголосити, що попри всю трагічність ситуації на боротьбу з ворогом піднявся практично весь народ. Цілодобово працювали мобілізаційні пункти, на які приходили люди, щоб записатися на фронт. На 17 вересня 1941 р. лише по Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Кіровоградській, Ізмаїльській областях було мобілізовано 623 444 чол.

Втративши в перші ж дні війни величезну кількість озброєння, військової техніки, матеріальних ресурсів, радянські війська відступали на схід.

Треба було негайно вживати заходів для перебазування в тиллові райони промислових підприємств, сировини, кваліфікованих кадрів, тобто продуктивних сил. Вдалося у надзвичайно короткий час перебазувати із західного регіону країни в тиллові райони СРСР 1523 підприємства, переважно воєнних заводів. Лише з України було демонтовано і переправлено на схід 550 найбільших підприємств, сільськогосподарські ресурси, майно наукових установ і закладів культури, а також кадри інженерно-технічних працівників, найкваліфікованіших робітників, видатних діячів науки, літератури, мистецтва.

При цьому слід відзначити без перебільшення героїчну, напружену цілодобову працю робітників, селян, інтелігенції, які часто під безперервним артилерійським обстрілом та бомбардуваннями з повітря демонтували устаткування заводів і фабрик, вантажили його в ешелони, відправляли за призначенням. Це небувало за масштабами перебазування промисловості, здійснене максимально оперативно й організовано, стало вирішальною умовою відродження на сході воєнно-промислового комплексу.

Прибуваючи в нові райони базування, евакуйовані робітники з допомогою місцевих працівників негайно приступали до монтажу обладнання, налагоджували виробництво конче потрібної військової техніки і озброєння. Зокрема, дуже швидко було налагоджено роботу заводів з України «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Дніпроспецсталь», ім. Петровського, ім. Дзержинського, Криворізького металургійного, що були відбудовані на Магнітогорському, Кузнецькому та ін. металургійних підприємствах Уралу, Сибіру, Середньої Азії.

Виробничий колектив Харківського танкобудівного заводу спільно з місцевими робітниками вже у грудні 1941 р. почав випускати могутні танки Т-34. Перейшовши на конвеєрне виробництво, підприємство випускало влітку 1942 р. по 25 танків щомісяця. Київський «Арсенал»

уже через 1,5—2 місяці працював на новому місці на повну потужність.

Незважаючи на те, що ворогові вдалося захопити значну територію республіки, внаслідок чого її виробничі можливості різко скоротилися, все ж робітничий клас вніс значний вклад в оборону країни, розгром ворога.

У роки війни багато зробили для перемоги селяни, які швидко і без втрат збирали врожай, виконували поставки сільськогосподарської продукції. Сільське населення, транспортні засоби колгоспів, МТС, радгоспів широко залучалися до фронтowych робіт. Величезна заслуга селян у тому, що вони в тяжких умовах війни забезпечили армію, населення найголовнішим — хлібом.

Важливим фактором, що відіграв значну роль у розгромі ворога, була партизанська боротьба в тилу німецьких загарбників. Однак і тут не обійшлося без провалів та прямої зради з боку тих, хто мав керувати цією боротьбою. Справа в тому, що в довоєнні роки були репресовані кадри, завчасно підготовлені для партизанської війни на випадок агресії проти СРСР. Ліквідували заготовлені в західних районах країни матеріально-технічні бази, склади з озброєнням тощо. То ж доводилося починати спочатку.

У міру визволення території від окупантів розгорнулася грандіозна робота по відбудові народного господарства республіки.

Завдяки величезній трудовій звитязі простих радянських громадян — робітників, селян, інтелігенції — відроджувалися фабрики, заводи, промислові центри, розгортали свою діяльність радгоспи, колгоспи. Вже в ході війни українська промисловість почала виготовляти для фронту і тилу озброєння, боеприпаси, військоове оснащення, а село забезпечувало як армію, так і міста, хлібом, іншою сільськогосподарською продукцією та сировиною. Міське й сільське населення було напівголодним, жило в жахливих побутових умовах, але віддавало на благо Вітчизни останній кусень хліба, добровільно включалося в патріотичні рухи на допомогу фронту, допомагало пораненим, підписувалося на позику, будувало оборонні споруди. Люди сподівалися, що після розгрому фашизму настане краще життя, бо в суспільстві з'явилася надія на послаблення тоталітарної системи, на демократизацію. Однак, як свідчить дійсність, ці сподівання були марними. Зміцнювався культ особи Сталіна, продовжувалися репресії. Поряд з народногосподарськими досягненнями, політична система поступово деградувала, що з часом призвело її до неминучого краху.

Пропоновані читачькому загалу документи (подаються у хронологічному порядку) відображають героїчні і трагічні сторінки минулої війни, негативні явища, що раніше замовчувалися на догоду властивим радянської доби.

**Політдонесення управління політичної пропаганди
Київського Особого Военного Округу
Начальнику головного управління
політичної пропаганди Червоної Армії**

22 червня 1941 р. 22.05.

На всех участках, где противник перешел границу, наши части ведут упорные бои, сдерживая в ряде мест численно превосходящие силы противника.

Особенно ожесточенные бои происходят в районе Перемышля, где действуют части 99 сд, 8 УРа.

69 сп 97 сд в районе Любачева сдерживает наступление противника силой до двух полков.

Личный состав 4 УРа, окруженный в отдельных сооружениях, яростно отражает атаки врага. Все опорные пункты 6 УРа ведут напряженный огонь. На этом участке противник отошел и выбросил три небольших десанта. Для борьбы с этими группами вооружены рабочие строительных батальонов.

Все части КОВО, вошедшие в соприкосновение с противником, самоотверженно защищают каждую пядь советской земли, проявляя при этом образцы мужества и героизма.

Кр[асноармее]ц 244 сп т. Романов, подкравшись к вражескому разведчику-мотоциклисту, уничтожил его.

К[оманди]р роты этого полка мл[адший] лейтенант Мезуев, будучи трижды раненым, не ушел с поля боя, продолжая вести бой.

Шофер строительного батальона 6 ск задержал 4 летчиков, которые выбросились с подбитого самолета и пытались скрыться.

В районе Жолков немецкие самолеты сбросили антисоветские листовки, которые подобраны и уничтожены.

Выступление по радио тов. Молотова и приказ наркома обороны доведены до бойцов и командиров. Личный состав полностью одобряет мероприятия Советского правительства и горит желанием разгромить зарвавшегося врага.

Военным советом издана директива об усилении боевого порыва войск и действия их ночью.

Проинструктированы и посланы в армии и соединения оперативные работники Управления полит[ической] пропаганды КОВО. Подобраны все начальники и зам[естители] отделов полит[ической] пропаганды корпусов и дивизий.

Подобраны (за исключением трех вакантных должностей) все заместители командиров полков.

Выпущены досрочно окружные курсы партактива (250 человек), Киевское военно-политическое училище (200 человек), окружные курсы замполитруков — 200 человек.

Формируется 18 санитарных поездов. 23 июня 1941 г. вступят в строй 1—2 санитарных состава на ст. Киев и 3 санитарных состава на ст. Тараса Шевченко.

Установлена связь и информация с Тернопольским обкомом КП(б)У. Партактив гражданских организаций мобилизован и вооружен для борьбы с парашютными десантами противника и поддержания порядка в городе.

Подготовлены для печати листовки на немецком и румынском языках. Готовится первый номер газеты на немецком языке. Организован радиоперехват иностранных радиостанций.

Создана в количестве 13 человек фронтовая экспедиция, имеющая в своем распоряжении 15 автомашин. Дан запрос о доставке газет самолетами.

Созданы две походные автомастерские для ремонта политпросветимущества.

Из Киева отправлены окружная кинобаза и поезд-типография. Даны указания отделам политпропаганды армий об организации кинобаз. Приближен к фронту фонд «НЗ» кинокартин.

*Начальник управления
полит[ической] пропаганды
Киевского особого военного округа
бригадный комиссар МИХАЙЛОВ*

Центральный архів міністерства оборони Російської Федерації.
Ф. 229.— О. 213.— С. 12.— Арк. 9—11.

**Звернення громадськості Львова
до українського населення з закликом об'єднати зусилля
для розбудови української самостійної держави.**

6 липня 1941 р.

**ВСІ ТВОРЧІ СИЛИ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
ОБ'ЄДНУЮТЬСЯ В ОДНОМУ СПІЛЬНОМУ ФРОНТІ
БУДОВИ ВЛАСНОГО ДЕРЖАВНОГО ЖИТТЯ.**

Дня 6.VII. 1941 р. відбулася у Львові нарада чільних представників українського громадянства в справі консолідації всіх сил довкола ідеї відбудови української державності.

Присутні вислухали звіти про консолідацію, переведену з ініціативи О.У.Н. під проводом Степана Бандери серед української еміграції та її великий успіх серед усіх відломів української суспільності з виїмком відосібненої групи інж. Андрія Мельника.

Дискусія виявила повну однозгідність усього українського громадянства, яке прагне цілою душею з'єдинення всіх сил для спільної нам, єдиної, великої і святої справи.

По дискусії прийнято однозгідно такі резолюції:

Представники українського львівського громадянства, зібрані в дні 6.VII. 1941 р. вітають переможні німецькі війська під проводом великого вождя Адольфа Гітлера, що несуть українському народові визволення від большевицького ярма та дають йому змогу відбудувати самостійну українську державу.

Зібрані радіють актом консолідації українського громадянства на еміграції, довершеним в Кракові в дні 22.VI.1941 р. та закликають гарячо всіх українців-патріотів об'єднати у велику історичну хвилину всі творчі сили для розбудови української самостійної держави, підчиняючися Державному Проводові проголошеному у Львові в дні 30 червня 1941 р.

Др. Кость Левицький, о. рект. Сліпий, Др. Олександр Надрага, інж. Андрій П'ясецький, інж. Юрій П'ясецький, Котик Тома, Курчаба Зенон, Роман Заячківський, А. Богачевський, Ярослав Опольський, Дмитро Тихий, Д. Приступа, Др. Роман Осінчук, Василь Кудрик, Др. Дмоховський, Я. Маренін, Д. Марущак, А. Андрашук, Б. Гаврилюк, В. Салевич, Др. О. Барвінський, Володимир Радзикович, Стефанович, Др. Михайло Росляк, Кость Панківський, Володимир Лисий, Іван Стернюк, Ілярій Ольховий, Сергій Квасницький, Василь Головка, Олекса Мусій, Михайло Чернодольський, Віктор Супінський, Євстахій Савчук, інж. Євген Пиндус, Іван Мартюк, Др. Верович Богдан, Др. Антін Заплітний, Василь Синський, Степан Волошиновський, Проф. Др. Володимир Чучер, Захар Рудик, Михайло Ковальчук, Антін Іванович, Михайло Кульчицький, Марія Яремova, Іван Боднар, Михайло Янович, Жигмонт Олексин, Др. Олександр Бариляк, о. Дзерович Юліан, Др. Олександр Марітчак, Василь Кавуля, о. Антін Каштанюк, Др. Лев Дубас, Юліан Федусевич, Лука Турчин, Лідія Горбачова, Петро Мечник, Ярослав Біленький, Др. Степан Біляк, мгр. Мар'ян Дзьоба, мгр. Петро Пиндус, Л. Кобилянський, о. Др. Гавриіл Костельник, Іван Грабар, Теофіль Кульчицький, Др. Зенон Петрів, Дмитро Яців [і два нечіткі підписи].

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.— Ф. 3833.— Оп. 1.— С. 1.— Арк. 1.

**Інструкція німецького командування групи армій «Південь»
про окупаційну політику в Україні*.**

11 липня 1941 р.

Особые инструкции по украинскому вопросу.

1) Общие замечания.

Территорию Украины следует рассматривать как жизненное пространство дружественного нам народа. От поведения войск будет зависеть, приобретет ли немецкое начало здесь доверие или потеряет его. С этой точки зрения все, без исключения, самовольные конфискации запрещаются. Обязательные конфискации проводятся согласно предписаниям соответствующими компетентными служебными инстанциями. Религиозные воззрения населения, греческо-православная или греческо-униатская вера, должны уважаться каждым военнослужащим.

2) Политическая деятельность.

Стремление украинцев к политической деятельности необходимо сдерживать и направлять в русло деятельности по оказанию социальной помощи, особенно семьям убитых или угнанных украинцев. Создание всякого рода комитетов и т. п. с вышеназванной целью должно ограничиваться местным масштабом и нельзя допускать в большие организации, охватывающие всю страну.

3) Публичные сходки.

Публичные сходки украинцев (например, провозглашение независимости и тому подобное) после восстановления порядка военными инстанциями больше не имеют места и поэтому не должны повторяться и в будущем.

Если же по особым причинам (выражение благодарности германским вооруженным силам, похороны, религиозные праздники и т. п.) должны состояться публичные сходки при участии военных инстанций, то необходимо заблаговременно точно назначить украинского выступающего и установить приблизительное содержание его выступления. С ответным словом от вермахта выступает только старший по званию офицер.

Кроме того, необходимо заблаговременно установить, какие здесь будут флаги и какие будут исполняться национальные гимны, а также песни. Первое место отводится германскому флагу и гимну.

4) Украинская милиция.

В интересах поддержания порядка и охраны жизненно важных для украинцев учреждений и сооружений, приходится мириться с созданием местной невооруженной украинской милиции. Их численность, за исключением небольших населенных пунктов, не должна превышать 1% населения. В местной милиции могут служить лишь элементы, которые проверены службой «СД» и военные командные инстанции считают их надежными. Уже существующие подразделения милиции необходимо проверять согласно этому распоряжению и, в случае необходимости, очистить от сомнительных лиц. Что касается вооружения милиции, то здесь следует придерживаться распоряжения начальника оперативного тыла 103 от 2.7.1941. Если, в особых случаях, но исходя из этого распоряжения, положено оружие, то речь может идти лишь о легком оружии. Соответствующие оружейные склады не должны находиться в руках украинской милиции, а должны быть под контролем армейской служебной инстанции или полиции. При необходимости, в качестве командиров подразделений украинской милиции могут использоваться отставные офицеры или офицеры старой австрийской или бывшей польской армии.

* Переклад з німецької, архівний примірник.

5) Надзор.

Дивизии должны через свои оперативные отделы постоянно следить за развитием политических течений среди местного населения, настроения, отношения к германскому рейху, а также большевизму, и один раз в неделю в субботу докладывать разведывательному отделу в штаб начальника оперативного тыла 103. Особые наблюдения, касающиеся вышесказанного, должны докладываться немедленно.

6) Что касается создания украинских (слово неразборчиво — прим. пер.) военно-административным отделом будет отдано особое распоряжение (военная администрация).

*За начальника оперативного тыла 103
Начальник генерального штаба
Подпись.*

Расчет рассылки: «Б»

Все внутренние отделы

Средствами связи: германская военная миссия в Словакии (одновременно для словацкой армейской группы) офицер связи служебной инстанции R.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.— Ф.КМФ.— 8.— Оп. 2.— С. 147.— Арк. 148—149.

Постанова бюро Ворошиловградського обкому КП(б)У про перебудову роботи Лисичанського райкому партії у відповідності з вимогами воєнного часу.

4 серпня 1941 р.

Бюро обкома КП(б)У считает, что Лисичанский райком КП(б)У еще не перестроил своей работы в соответствии с требованиями военного времени, совершенно неудовлетворительно руководит первичными парторганизациями и не осуществляет должного руководства работой советских, хозяйственных и других организаций района, вследствие чего, несмотря на огромную производственную и политическую активность трудящихся заводов, шахт, совхозов и колхозов важнейшие мероприятия партии и советского правительства в Лисичанском районе выполняются крайне неудовлетворительно.

При общем росте угольной добычи треста «Лисичанскуголь» ряд шахт (им. Мельникова, Ново-Дружеская и др.) не выполняют производственных планов. Завод «Донсода» и «Подземгаз» не добились выполнения производственных планов по номенклатуре.

Райком партии совершенно неудовлетворительно занимается вопросами оборонного характера.

Указ Президиума Верховного Совета СССР о подготовке населения к противовоздушной и противохимической обороне по существу в районе не выполняется. Охват трудящихся кружками ПВХО крайне незначителен.

Плохо работает организация Красного Креста. В районе организовано только 8 сандружин с охватом 284 человек, 20 санпостов — 113 человек, а на районных курсах медсестер занимается всего лишь 30 человек, что для Лисичанского района является крайне недостаточным.

На многих предприятиях района и в самом городе Лисичанске грубо нарушается режим светомаскировки.

Руководители Лисичанского РК КП(б)У (секретарь т. Мезеря) не поняли указаний т. Сталина о создании народного ополчения и по существу этим вопросом в районе не занимаются. На 1 августа 1941 г.

в народное ополчение записалось только 3 154 человека, командный состав для народного ополчения не подобран и с народным ополчением занятия еще не проводятся.

Подготовка к укрытию населения заводов и шахт от воздушного противника (шелл, газо- и бомбоубежища) проходит неудовлетворительно. В районе фактически не подготовлено ни одного бомбо- и газоубежища, щелей недостаточно, а на ряде предприятий к подготовке еще не приступили.

Бюро обкома КП(б)У считает установленным, что в Лисичанском исполкоме (председатель т. Дмитришин) проявляется бездушное, формально-бюрократическое отношение к семьям ушедших в Красную Армию. На 30 июля с. г. в райсовете депутатов трудящихся было не разобрано 150 заявлений семей красноармейцев о зачислении их на пособие, в Верхнянском горсовете 54 заявления, в Лисичанском горсовете тридцать одно заявление и в Пролетарском горсовете 32 заявления, причем большинство этих заявлений лежат неразобранными по 2—3 недели. Комиссия при исполкоме райсовета депутатов трудящихся фактически не работает (последнее заседание было 7 июля 1941 г.), зав. райсобесом т. Павлов сам лично решает вопросы о назначении пособий семьям военнослужащих, что является грубым нарушением Указа от 25 июня 1941 г.

В райсобесе отсутствует должный порядок. Жен военнослужащих фактически не принимают и не выслушивают.

Семьи ушедших в Красную Армию не окружены вниманием и заботой, многим из них не оказывается помощь в поступлении на работу и в обеспечении топливом.

Исполком райсовета депутатов трудящихся (председатель т. Дмитришин) не уделяет должного внимания вопросу организации торговли в районе. При наличии изобилия овощей в колхозах и совхозах района в магазинах шахт и рабочих поселков их совершенно недостаточно. Плохо организована в районе торговля хлебом.

Существенным недостатком в области внутрипартийной работы является то положение, что райком КП(б)У не оказывает конкретной помощи в работе первичным парторганизациям, отдельные парторганизации регулярно не проводят партсобраний, большинство парторганизаций не присылают в райком партии протоколов партсобраний, а отдельные парторганизации даже не пишут этих протоколов («Подземгаз» и др.).

Парторганизации шахт им. Войкова, им. Куйбышева, Ново-Дружеская, завода «Донсода» и др. своевременно не рассмотрели заявлений о приеме в кандидаты и члены ВКП(б), мобилизованных в Красную Армию до отправки их в часть, а выдали им на руки рекомендации и характеристики, посоветовав вступить в партию в Красной Армии.

Бюро обкома КП(б)У считает совершенно неправильным, когда за период войны бюро райкома КП(б)У не созывало пленума и партактива для обсуждения важнейших хозяйственно-политических вопросов и мобилизации районной парторганизации на их выполнение.

Бюро обкома КП(б)У постановляет:

1. Обязать бюро Лисичанского райкома КП(б)У устранить отмеченные в настоящем постановлении недостатки в работе партийных, советских и хозяйственных организаций района, предупредив тт. Мезерю (секретарь райкома КП(б)У) и Дмитришину (председатель РИК'а), что если с их стороны не будут приняты конкретные меры по устранению недостатков, отмеченных в данном постановлении, они будут привлечены к строжайшей партийной ответственности.

2. Предложить бюро Лисичанского райкома КП(б)У созвать районный партийный актив, на котором обсудить положение дел в районе в свете настоящего решения бюро обкома КП(б)У. Поручить секретарю обкома партии т. Орлову принять участие в работе партактива.

3. Обязать секретарей горкомов и райкомов КП(б)У обсудить вопрос о перестройке работы парторганизаций в военное время на партийных активах, пленумах горкомов и райкомов партии.

Російський центр зберігання і використання документів новітньої історії.— Ф. 17.— Оп. 22.— С. 3073.— Арк. 95—98.

**Бойове донесення штабу Південного фронту
Верховному Головнокомандуючому про передчасний підриз
Дніпровської ГЕС.**

19 серпня 1941 р.

В результате боев противнику удалось к исходу 18 августа про-
рваться к р. Днепр в направлении о. Хортица, стремясь овладеть
переправами через р. Днепр (мостами). До исхода 18 августа части
274-й сд, оборонявшие Запорожский тет-депон, несмотря на большие
потери успешно отражали атаки противника.

В 18.00 18 августа один из железнодорожных мостов, заранее ми-
нированный, расположенный восточнее о. Хортица, вследствие прямого
попадания снарядом был взорван от детонации. Через некоторое время
был произведен взрыв перемычки и Днепрогэса. Часть бойцов 274-й
сд до 400—500 человек осталась на о. Хортица, где продолжают бой
до настоящего времени.

Как установлено следствием взрыв плотины и Днепровской ГЭС
произведен без разрешения, самовольно подполковником Петровским
и представителем Генштаба начальником Отделения научно-исследова-
тельского военно-инженерного Института (г. Москва) военным инжене-
ром 1-го ранга Еповым, который на предварительном следствии пока-
зал, что он лично дал распоряжение произвести взрыв, объясняя тем,
что получил указания от начальника Отдела военно-инженерного
Управления штаба Южного фронта подполковника Петровского. Пет-
ровский на предварительном допросе заявил, что такого приказа
он не давал. Петровский и Епов арестованы, ведется следствие.

Преждевременный взрыв моста и плотины усложнил обстановку
боя, вызвал ненужные жертвы, облегчил противнику условия форси-
рования р. Днепр.

В результате открытия шлюзов и упорного сопротивления частей
274-й сд и принятых решительных мер штаба фронта попытки про-
тивника переправиться на восточный берег р. Днепр отбивались с
большими для него потерями.

*Начальник штаба
Южного фронта
генерал-майор
РОМАНОВ*

*Члены Военного совета
Южного фронта армейский
комиссар 1-го ранга
ЗАПОРОЖЕЦ*

Корниец

Центральний архів Міністерства оборони Російської Федера-
ції.— Ф. 228.— Оп. 754.— С. 60.— Арк. 95.

**З донесення політвідділу 38-ї армії
політуправління Південно-Західного фронту про
героїчні подвиги бійців, командирів і політпрацівників 199-ї,
912-ї стрілецьких дивізій і 132-ї танкової бригади
на Полтавському напрямку 15—20 вересня 1941 р.**

22 вересня 1941 р.

...В ожесточенных боях с врагом многие бойцы, командиры и политработники показывают высокие образцы храбрости, мужества и отваги. В одном из боев противник вел сильный пулеметный и артиллерийский огонь по первой роте 492-го стрелкового полка 199-й стрелковой дивизии, не давая возможности ей окопаться. Надо было во что бы то ни стало ввести противника в заблуждение и тем самым отвлечь его огонь. Красноармеец саперного взвода Полонский отполз в сторону и начал вести наблюдение. Фашисты приняли Полонского за артиллерийского наблюдателя и перенесли огонь на него. В это время рота заняла выгодный рубеж обороны и окопалась.

Безграничную преданность своей Родине показывают в бою красноармейцы и командиры 584-го стрелкового полка. Вражеские автоматчики, замаскировавшиеся в копне, вели сильный огонь по нашим подразделениям. Рискаю жизнью, лейтенант Адельгереев подполз к копне, где засели вражеские автоматчики, бросил гранату и уничтожил их.

Политрук батареи 492-го стрелкового полка т. Васянин все время находился на огневой позиции и своим личным примером воодушевлял бойцов на героические подвиги. Будучи раненым, т. Васянин отказался уйти с огневой позиции. Хорошо действовал 1-й дивизион 500-го легкого артиллерийского полка той же 199-й стрелковой дивизии. Метким артиллерийским огнем дивизион уничтожил минометную батарею противника, противотанковую пушку и около роты вражеской пехоты.

Ст. сержант 2-й роты 584-го стрелкового полка Сметанин в момент большого натиска противника установил пулемет и заявил: «Буду бить фашистов до последнего патрона, до последней капли крови». И т. Сметанин сдержал свое слово. Метким пулеметным огнем он расстреливал и уничтожал фашистских извергов.

Незвизрая на трудную обстановку, создавшуюся в последнее время, политико-моральное состояние личного состава частей вполне здоровое. 7, 8, 9-я стрелковые роты и 3-я пульрота 669-го стрелкового полка 212-й стрелковой дивизии под сильным пулеметным, минометным и артиллерийским огнем противника несколько раз ходили в атаку с возгласами «За Родину!». Коммунисты тт. Анохин, Якунин и многие другие личным примером смелости и героизма воодушевляли всех бойцов. Красноармейцы-комсомольцы 292-го отдельного разведывательного батальона Ропин и Церосвидзе по воде и грязи подползли по болоту к передовой линии противника и в упор расстреливали его. Точно также действовали ефрейтор Онищенко, лейтенант Дубик, старшина Азумов и заместитель политрука Стригунов. Они на 20—30 м подобрались к огненным точкам врага и гранатами уничтожили их. Восемь красноармейцев 584-го стрелкового полка 199-й стрелковой дивизии во главе с политруком т. Виткаленко атаковали группу фашистов, отбили у них и захватили с собой ручной пулемет с тремя дисками. В схватке было убито 3 фашиста, остальные в панике бежали.

Исключительную храбрость и мужество показывают танкисты. В отдельные моменты боев танкисты 132-й танковой бригады выходили из танков и своим личным примером смелости вели за собой пехоту в бой. Так действовало подразделение политрука Павлова в направлении Фишеньки, Локшаны и других населенных пунктов.

Непоколебимую преданность социалистической Родине выражают красноармейцы и командиры своим желанием вступить в ряды боль-

шевистской партии. За один день в 69-м стрелковом полку 97-й стрелковой дивизии подано 4 заявления о приеме в партию. В 136-м стрелковом полку подали заявления о вступлении в ряды партии 7 человек и в комсомол — 12 человек...

*Начальник политического отдела
38-й армии полковой комиссар*

КАЛЯДИН

Центральный архів Міністерства оборони Російської Федерації.— Ф. 229.— Оп. 213.— С. 6.— Арк. 247—249.

**Донесення політуправління Південного фронту
Головному Політичному Управлінню Червоної Армії
про втрати особового складу військами фронту
за період бойових дій.**

6 листопада 1941 р.

Войска фронта в течение всего периода военных действий ведут упорные бои с фашистскими полчищами, стойко защищая каждую пядь родной земли. Беспощадно уничтожая гитлеровских выродков, части фронта сами несут большие потери в личном составе.

С 22 июня по 1 ноября войска фронта потеряли 212672 человека, в том числе убитыми — 20675 человек, ранеными — 48526 человек и пропавшими без вести — 118247 человек.

Потери политсостава за этот период, по неполным данным, составляют: убитыми — 301 человек, ранеными — 615, пропавшими без вести и не вернувшимися из окружения — 785 человек.

Значительная часть этих огромных потерь является неизбежным результатом ожесточенных боев, в которых тысячи бойцов, командиров и политработников, стойко и самоотверженно защищая свою Родину, погибли как истинные герои, сражаясь с фашистскими захватчиками до последнего патрона, до последней капли крови.

Но большое количество потерь части фронта понесли в силу целого ряда других причин.

Одной из основных причин, приведших к большим потерям, является слабая военная подготовка личного состава многих частей новых формирований.

Из-за плохой организации боевой учебы в запасных частях многие бойцы прибывали на фронт, совершенно не умея обращаться с оружием. Так, личный состав 339 сд, 35 и 56 кд и других соединений плохо знал стрелковое оружие, получил его в день ухода на фронт и овладевал им на ходу. Бойцы и младшие командиры почти не готовились к борьбе с танками. Командование и политаппарат слабо работали по сколачиванию подразделений, плохо воспитывали у личного состава запасных частей стойкость и упорство в бою.

Все это приводило к тому, что, идя на позиции, бойцы и младшие командиры чувствовали себя неуверенно, при встрече с противником не умели использовать силу и мощь своего оружия, не оказывали врагу упорного сопротивления, а при появлении танков порой поддавались панике и, отступая неорганизованно, несли большие потери.

Например, части 339 сд, 35 и 56 кд уже в первых боях потеряли до 40% личного состава.

Немало потерь части фронта понесли из-за слабой тактической подготовки многих средних командиров, неграмотного решения ряда

тактических задач и слабого руководства боевыми действиями частей и подразделений.

*Врио начальника политуправления
Южного фронта
полковой комиссар*

РЫБАНИН

Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації.— Ф. 228.— Оп. 747.— С. 7.— Арк. 271—272.

**Постанова бюро Ворошиловградського обкому КП(б)У
про паніку серед керівників Боковоантрацитського району.**

9 березня 1942 р.

В период приближения фронта руководители Боковоантрацитовского района (первый секретарь райпарткома Лаврентьев и председатель райисполкома Сбежнев) вместо оказания всемерной помощи командованию воинских частей, мобилизации районного партийного и советского актива на поддержание порядка и сохранения государственного и колхозно-кооперативного имущества ликвидировали районные организации, позорно бросили свои посты и с группой руководящих работников 2 ноября 1941 г. без ведома и разрешения обкома КП(б)У выехали в г. Караганда.

В результате преступного действия Лаврентьева и Сбежнева в районе было допущено полное безвластие, приведшее к излишним затруднениям воинских частей со снабжением и другими вопросами, к массовому расхищению и порче в районном центре государственного, колхозно-кооперативного имущества, прекращению снабжения населения хлебом и другими продуктами.

БЮРО ОБКОМА КП(б)У ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. За трусость и дезертирство первого секретаря Боковоантрацитовского райпарткома Лаврентьева и председателя райисполкома Сбежнева с занимаемых постов снять, из членов ВКП(б) исключить.

2. Поручить облпрокурору г. Ардеришину привлечь к судебной ответственности Лаврентьева и Сбежнева, как дезертиров, оставивших на произвол вверенный им район.

*Секретарь Ворошиловградского
обкома КП(б)У*

А. ГАЕВОЙ

Російський центр зберігання і використання документів новітньої історії.— Ф. 17.— Оп. 43.— С. 2280.— Арк. 89.

**Розпорядження німецької військової адміністрації
про впровадження нового аграрного порядку
на окупованій території України.**

19 червня 1942 р.

Ниже приводится копия записей экономического штаба «Восток» — главной группы сельского хозяйства — о практическом осуществлении нового аграрного порядка, предназначенного для принятия к сведению. Просьба соответствующим образом проинформировать о содержании данных записей начальников районов в устной форме.

Практическое осуществление нового аграрного порядка

В донесениях о влиянии нового аграрного порядка часто отсутствует понимание того, что новый аграрный порядок нельзя ввести с сегодня на завтра путем отдачи простых распоряжений и что первоначально речь идет лишь об объявлении нового порядка, практическое осуществление которого потребует значительного времени. Однако, вскоре после объявления было положено начало практическому осуществлению нового порядка. Первоначально эти мероприятия осуществлялись увеличением большого числа приусадебных участков, которое проводилось силами предприятий, поскольку это мероприятие могло быть осуществлено без особых трудностей и крупных землемерных работ и должно было завершиться весной, если оно вообще могло иметь смысл для крестьян в этом году с практической точки зрения.

В результате этого в некоторых местах создалось впечатление, что это является якобы смыслом нового аграрного порядка и основная цель заключается в увеличении размеров приусадебных участков при сохранении коллективного способа хозяйствования.

Задававшийся в отдельных донесениях вопрос является ли коллективное хозяйство приблизительно тем же, что и колхоз, не касается сути вещей. Коллективное хозяйство так же, как и колхоз, является видоизмененной формой коллективного предприятия. Однако в новом аграрном порядке оно называется лишь как переходная форма.

Смыслом нового аграрного порядка является постепенный переход от коллективного способа хозяйствования к индивидуальному землепользованию в рамках кооператива. Существенным шагом на пути осуществления нового аграрного порядка поэтому является создание земледельческих кооперативов.

Однако это мероприятие требует основательной подготовки и лишь теперь, когда подготовительные работы в основном завершены, можно переходить к практическому созданию земледельческих кооперативов.

Создание земледельческих кооперативов прежде всего требует более или менее упорядоченного распределения полей для индивидуального землепользования, т. е. является в значительной степени задачей землемеров. Директивы по распределению земли тем временем уже разработаны. Землемеры собраны и теперь направляются на те предприятия, которые первыми предусмотрены для преобразования в земледельческие кооперативы. Сельскохозяйственные учреждения Украины к началу весны получили указания назначить 10—20% наиболее подходящих предприятий, которые еще в этом году будут превращены в земледельческие кооперативы. Выбор предприятий в основном завершен, в результате чего землемеры теперь могут приступить к работе. Появление землемеров в деревне и начало обмеривания земли будет восприниматься крестьянами как собственно начало нового аграрного порядка.

Лишь тогда, когда крестьянам будет продемонстрирован смысл нового аграрного порядка на нескольких примерах практически, можно будет правильно судить о реакции крестьян на новый аграрный порядок.

Обстановка на территории оперативных тыловых районов группы армий «Север» и группы армий «Центр» отличается от обстановки на Украине в том отношении, что здесь было допущено существование индивидуального землепользования. Но и здесь проводятся землемерные работы, чтобы перейти от временного переходного состояния к упорядоченному индивидуальному землепользованию. И здесь преимущественной формой индивидуального землепользования должен стать земледельческий кооператив, а образование отдельных дворов должно быть допущено лишь в незначительной степени.

Если в отдельных донесениях сообщается, что в области осуществления нового аграрного порядка пока делается еще слишком мало, то этим утверждениям можно возразить следующим образом:

1. На территории оперативного тылового района группы армий «Север» и «Центр» еще этой весной колхозы были распушены почти полностью.

2. Во всех областях в значительной степени осуществлено укрупнение приусадебных участков.

3. На Украине проведены подготовительные мероприятия к тому, чтобы еще в этом году преобразовать около 10—20% предприятий в сельскохозяйственные кооперативы.

4. В отдельных районах Украины и, в частности, особенно в Киевской, Черниговской, Сумской и Полтавской области в широком масштабе осуществлено создание так называемых групп десяти, в результате чего уже существенно изменены способы труда по сравнению с колхозной формой и положено начало к переходу к индивидуальному землепользованию.

5. Благодаря недавно установленному новому порядку распределения урожая в коллективных хозяйствах в общем смысле допускается и в коллективных хозяйствах наряду с коллективным трудом индивидуальный труд на так называемых депутатских мелких земельных участках, предоставляемых в счет заработной платы.

Благодаря этому уже ослабляется коллективное хозяйство.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.— Ф. КМФ — 8.— Оп. 2.— Спр. 456.— Арк. 108—109.

**Доповідна записка ТВО Народного комісара
Внутрішніх справ УРСР Центральному Комітету КП(б)У
про евакуацію населення, худоби та майна
з прифронтової смуги.**

30 червня 1942 р.

24 июня с. г. из прифронтовой полосы районов Сталинской и Харьковской областей началось отселение местных жителей, скота и имущества.

Из поступивших в наше распоряжение данных видно, что в некоторых районах, особенно по Сталинской области, подготовительные мероприятия по эвакуации 30-километровой прифронтовой полосы были проведены неудовлетворительно, что приводит в некоторых населенных пунктах к срыву этой операции.

Так, в соответствии с установленной зоной, отселению подлежат все населенные пункты Красно-Лиманского и Ямского районов Сталинской области.

О предстоящем отселении своевременно были поставлены в известность местные партийные и советские органы.

Однако, руководители местных органов проявили медлительность, не организовали должной массово-разъяснительной работы и не организовали мероприятий и порядка отселения и направления движения отселяемых к новым пунктам их дислокации.

Вследствие указанных выше недочетов отселение с первых же дней в отдельных селах начало срываться и сопровождается массовым сопротивлением населения, особенно женщин.

В результате за пятидневку, с 24 по 29 июня с. г., из всех сел Красно-Лиманского района отселено лишь 1180 семей, с количеством душ в них 3504 человека.

Из отдельных сел, насчитывающих от 150 до 400 дворов, отселено по состоянию на 29 июня совсем незначительное количество населения. Например, из с. Лозовая — 64 семьи, с. Терны — 77 семей, сс. Кривая Лука и Закотное всего лишь по 6—7 семей.

Неудовлетворительный ход отселения, кроме указанных выше недостатков, объясняется следующим:

а) нераспорядительность местных организаций в указании пунктов поселения и частое изменение ранее назначенных пунктов;

б) непредоставление большинству отселяемых семей транспортных возможностей, что ставит многодетных и семьи с престарелыми в затруднительное положение;

в) отсутствие в пути следования организованных привалов с пунктами питания.

Характерными в этом отношении случаями являются следующие.

В начале отселения отселяемым из сел Красно-Лиманского и Ямского районов Сталинской области были указаны, как пункты нового поселения — Мостовский район, затем Ново-Астраханский район, а впоследствии и этот район был отменен, и отселяемые сейчас направляются в Старобельский и Ново-Айдарский районы Ворошиловградской области.

Отсутствие соответствующей массово-разъяснительной работы и перечисленные выше причины срыва отселения используются антисоветским элементом для проведения подрывной работы и распространения всякого рода провокационных слухов среди населения.

25 июня с. г. в селе Шандрыголово, Красно-Лиманского района, Сталинской области дочери кулаков Гавриш Наталия Ивановна и Моисеенко Пелагея Андреевна при проведении регистрации населения для вывода в тыловые районы и мобилизации на оборонные работы собрали вокруг себя около 30 женщин и подняли крик, заявляя:

«Нам нужно брать в руки вилы, топоры и гнать всех отсюда, никуда мы переселяться не будем».

Гавриш Н. И. и Моисеенко П. А. задержаны и передаются суду.

27 июня с. г. в селе Новоселовка Красно-Лиманского района после вручения повесток трудоспособному населению о явке по мобилизации на оборонные работы собралась толпа женщин, открыто выражавшая свое недовольство проводимой мобилизацией. Проезжавший в это время старший политрук одной из воинских частей (фамилия не установлена) нанес удар палкой одной из находившихся в толпе женщин, что еще больше вызвало обострение недовольства.

В 8 часов утра 28 июня с. г. толпа женщин и детей, численностью до 500 человек, вооружившись косами, вилами, топорами и другими предметами, направилась к помещению, занимаемому личным составом Славянского горотдела милиции, с выкриками:

«Бей милицию». При этом требовала немедленного ухода из села всех работников милиции. Из толпы также были слышны выкрики:

«И работать не пойдем и эвакуироваться не будем».

Навстречу толпе вышли находившиеся в селе Начальник Управления милиции Сталинской области т. Роговцев и с ним еще один работник милиции, которые на протяжении полутора часов уговаривали толпу разойтись по домам. Толпа разошлась, но потребовала немедленного ухода милиции из села.

Принятыми мерами было установлено, что организаторами волынок в с. Новоселовка являются: Павичева Василиса Павловна, дочь крупного кулака, Лозновенко Акулина Андреевна, церковница, антисоветски настроена и Морозова — депутат поселкового совета.

Преступная деятельность этих лиц задокументирована, последние арестованы, и дела направлены по подсудности.

С целью ареста зачинщиков волынки по приказанию военного коменданта с. Новоселовки капитана Палкина, оперативная группа автоматчиков направилась к квартире Морозовой, которой дома не оказалось. Оперативная группа приступила к погрузке вещей двух семей, проживавших в квартире Морозовой.

В это время прибежала Морозова и подняла крик, на который сбежалось около 300 женщин, воспрепятствовавших вывозу этих семей.

Мимо толпы, собравшейся около квартиры Морозовой, проезжал возвратившийся с передовой линии обороны политрук Красной Армии, на которого толпа бросилась с криком: «Бей жидов».

Политрук с целью самообороны произвел два выстрела вверх, толпа отхлынула, а он вбежал в помещение поселкового совета, где находилась группа автоматчиков.

Разбив окна и двери, толпа проникла в здание совета, но будучи предупреждена со стороны политрука и группы автоматчиков о немедленном оставлении здания, направилась к помещению почты и учинила разгром здания.

Вмешательством оперативных работников НКВД толпа была рассеяна и ее участники разошлись по домам.

Аналогичное явление волынок имело место в с. Дробышево и х. Средний Шандрыголовского сельсовета.

По этим населенным пунктам арестовано 5 человек зачинщиков, из которых Ставицкая и Поддубная осуждены.

Дела Ставицкой и Поддубной рассмотрены на месте Военным Трибуналом в показательном порядке. Первая осуждена к расстрелу, а вторая к 10 годам тюремного заключения.

Следует отметить, что после проведенного в с. Дробышево Красно-Лиманского района Сталинской области открытого судебного процесса явление массовых выступлений против отселения прекратилось.

Эвакуация обобщественного скота в районах Харьковской области проходит успешно. В отдельных случаях отмечается сопротивление населения эвакуации скота, находящегося в индивидуальном пользовании, на что со стороны местных органов власти не проявляется должного реагирования.

Для оказания практической помощи местным органам власти, предотвращения и ликвидации волынок, могущих возникнуть в результате подрывной деятельности вражеского элемента, НКВД УССР в эти районы откомандированы группы оперативных работников.

Кроме этого, в 12 районов Ворошиловградской области направлено 378 и в районы Харьковской области 200 человек работников НКВД и милиции.

*Врио Народного Комиссара Внутренних Дел УССР
САВЧЕНКО*

Центральний державний архів громадських об'єднань України.— Ф. 1.— Оп. 23.— С. 196.— Арк. 16—22.

**Директивна вказівка нелегального ЦК КП(б)У
і УШПР командуванню партизанських формувань
з питання про діяльність українських націоналістичних загонів.**

11 грудня 1942 р.

Внимательно разберитесь фактическим положением отрядов украинских националистов, действующих Житомирской, Ровенской и других областях.

Установите количество, численность, вооружение отрядов, откуда прибыли или местные жители, отношение населения.

Действительно ли ведут националисты борьбу против немцев, отношение немцев к националистам.

Сообщите Ваше мнение о методах борьбы и разложения националистических отрядов и вовлечение их в борьбу против немцев.

Примите меры бдительности, не допуская проникновения агентуры националистов в партизанские отряды.

Л. Р. КОРНИЕЦ
Т. А. СТРОКАЧ

Центральный державний архів громадських об'єднань України.— Ф. 62.— Оп. 1.— С. 1266.— Арк. 89.

**Довідка в ЦК КП(б)У про підпілля
в тилу у німців на Україні.**

16 липня 1942 р.

На оккупированной врагом территории Украины было создано подпольных горкомов партии — 49, райкомов КП(б)У — 548, областных комитетов партии — 20. Всего оставлено коммунистов в подполье около 6000 человек.

Для установления связи с подпольными партийными организациями и усиления партийной работы ЦК КП(б)У по состоянию на 15 июня 1942 года послано в тыл противника — 116 чел.

В том числе: секретарей подпольных обкомов КП(б)У в Запорожскую область — 2, секретарей райкомов КП(б)У в Запорожскую область — 7, парторганизаторов в Харьков — 2, Кривой Рог — 1, Никополь — 1, связных — 44 и разведчиков 59 чел.

Кроме этого были посланы с разными заданиями в партизанские отряды, диверсионные группы, разведчики и связные к партизанским отрядам — 320 человек.

Возвратились из тыла противника после выполнения задания 46 человек.

Из них: связных с подпольными парторганизациями — 10 человек и разведчиков — 36 человек.

Установлена связь со следующими областными комитетами: Харьковским, Днепропетровским, Черниговским и Сталинским.

Кроме этого установлена непосредственная связь с некоторыми райкомами: Днепропетровской, Полтавской, Сумской областей (Павлоградским, Гельмязевским, Миргородским, Червоным).

В свою очередь подпольные обкомы партии имеют связь с райкомами и горкомами.

Черниговский обком партии имеет непосредственную связь с 27 подпольными комитетами. Причем, секретарь обкома КП(б)У т. Федоров нам сообщил, что он в составе своего объединенного партизанского отряда имеет 240 коммунистов и 105 комсомольцев. В том числе: секретарей обкома — 4, секретарей горкомов и райкомов — 9, заведующих отделами обкомов — 7, членов обкома — 5, секретарей райкомов комсомола — 2, депутатов облисполкома — 9, председателей райисполкомов — 2 и один депутат Верховного Совета УССР.

Харьковский обком партии имеет связь с Основьянским и Железнодорожным райкомами. Днепропетровский с Днепропетровским, Новомосковским, Синельниковским и другими райкомами.

ЦК КП(б)У было послано по несколько человек в разное время в Сумской, Полтавский, Киевский подпольные обкомы партии, но связи установить не удалось.

В Киевский обком и горком партии посланы связные еще в феврале — марте, но до сих пор не возвратились. В Полтавский обком послано 4 связных, два возвратились, не связались с секретарем, а два находятся в тылу противника. Также посланы наши связные непосредственно в горкомы и райкомы в гг. Сталино, Артемовск, Горловку, Днепропетровск, Конотоп, Шостку и др.

Через связных ЦК КП(б)У установлено, что в Сумской области погибло два секретаря обкома, о третьем ничего неизвестно, послан к нему человек, четвертый вышел из тыла противника. За все время в тылу противника погибло связных ЦК — 2 человека.

В остальные обкомы наши люди не посылались, так как за исключением Николаевского, Одесского, Каменец-Подольского и Черновицкого, а также тех, с которыми установлена связь, ЦК КП(б)У, во-первых, и во-вторых, часть секретарей оставили свою территорию и вышли в наш тыл (Мойсенко — Сумская область, Горбатенко — Полтавская область, Бурченко — Волынская область и др.).

Из числа руководящего состава подпольных парторганизаций многие оставили районы и вышли из тыла противника. Так, например, по Сумской области только первых секретарей подпольных райкомов вышло 14 человек, причем все они работали и до войны первыми секретарями райкомов.

Практика работы подпольных парторганизаций показывает, что значительно лучше поставлена работа в тех областях и районах, где партийное руководство находится в партизанских отрядах. Там, где руководители находятся вне партизанских отрядов и особенно, где подпольная сеть готовилась наспех, многие из руководителей в лучшем случае отсиживаются, боясь попасть в руки гестапо, в результате чего их работа проводится на очень низком уровне и рядовые патриоты нашей страны опережают их, а в худшем случае подпольные партийные руководители оставляют свои районы, область и уходят в тыл.

В настоящее время в тылу противника находится наших связных — 24 человека, подготовлено к отправке — 16 человек. В том числе секретарь Запорожского обкома с вооруженной группой в 8 человек, секретарей райкомов — 1, парторганизаторов — 8, связных ЦК и обкома — 3, радистов — 2. Готовятся к отправке 16 человек.

Кроме этого находится в г. Воронже готовых к отправке 7 человек, из них: парторганизаторов — 7, связной ЦК — 1.

ЦК КП(б)У послано в тыл противника четыре комсомольских работника в качестве связных с комсомольскими подпольными организациями и готовятся к отправке 16 человек.

*Зав. оргинструкторским отделом
ЦК КП(б)У*

ЗЛЕНКО

Центральний державний архів громадських об'єднань України.— Ф. 1.— Оп. 22.— Д. 84.— Л. 171—174.

**Директива рейхскомісаріату України
про ставлення німців до українського населення.**

17 листопада 1942 р.

Імперський комісар України

Ровно (Волиня),
17 листопада 1942 р.
Німецька службова пошта
на Україні.

Панові Генеральному комісару в Дніпропетровську

Зміст: Ставлення німців до українського населення.

Служба безпеки (СД) звернула мою увагу на те, що в націоналістичних колах українців, розчарованих німецькою політикою, існує тенденція до зближення з бандами більшовицького походження. Такий процес був би у вищій мірі небажаним.

Наскільки не може змінитися і не зміниться політика німецького керівництва,— хоч би вона і розчаровувала українських націоналі-

стів,— настільки необхідно недопустити того, щоб населення хвилювалося необдуманими діями окремих осіб і в нього з'явилося б відчуття несправедливого поводження з ним.

Хай українці думають, що ними ніколи не управляли так суворо, однак вони повинні також знати, що ніколи ще з ними не поводитись настільки ж справедливо.

Пропоную постійно нагадувати про цей принцип всім імперським німцям, зайнятим у підвладній вам області і слідкувати за його виконанням.

Мені стали відомі випадки, коли цей принцип забувався. Ще в наказі від 18 квітня 1942 р. я зрозуміло виклав свій погляд про введення і застосування батогів. Прошу Вас нагадати цей наказ.

Мені стало відомо, що імперські німці, зайняті в моєму імперському комісаріаті, у п'яному стані били українців. Такі ексцеси, викликані алкоголем, буду переслідувати з усією строгістю. Цих п'яниць чекає відчутне покарання позбавленням волі. Для німецького прошарку п'янів шкідливе вже одно те, що населення бачить хоча б одного п'яного імперського німця. Однак, якщо він до того ж ще дозволяє собі не продумані дії, він заслуговує і одержує найстрогіше покарання за завдання шкоди німецькому престижу. Оп'яніння в таких випадках ніколи не повинні розглядатися як пом'якшуючі, а завжди як усугубляюча покарання обставина.

Колективні заходи проти населених пунктів, де мав місце опір німецьким розпорядженням, будуть необхідними і повинні в майбутньому здійснюватися з усією строгістю. Вони можуть, однак, призначатися лише відповідними посадовими особами в межах їх влади, хоч би їх необхідність і виникла при безпосередніх поліцейських діях, наприклад, при придушенні банд.

Однак, ніколи колективні заходи не можуть здійснюватися імперськими вербувальними комісіями. Якщо ці комісії безпосередньо будуть палити села і хутори, вони повинні притягуватися до відповідальності.

Норми поставок українським населенням сільськогосподарських продуктів повинні бути виконані при всіх обставинах, не дивлячись на його власне продовольче становище, у відповідності з принципом імперського маршала (Герінга — наша примітка): «Якщо і голодають в Європі, то не повинні голодати в Німеччині».

Я прошу, однак, потурбуватися про те, щоб сільськогосподарські керівники самі наглядали за проведенням цих заходів і не передоручали б це, скажімо, начальникам районів. Якраз ці поставки повинні здійснюватися на основі справедливих принципів, так як тут маси населення найбільш безпосередньо відчувають німецьке керівництво.

Траплялось, що окремі начальники районів просто обкладали неугодних їм осіб високими податками. Ці особи вбачають звичайно в цьому несправедливому розподілі заходи німецького керівництва. Траплялось також, що в місцевостях з різними національностями начальники районів і бургомістри особливі вимоги виявляли до тієї національності, до якої вони належали самі. Траплялось навіть, що бургомістри виходили за межі вимог відповідальних сільськогосподарських керівників і таким чином діяли як провокатори.

Я пропоную обласним комісарам розглядати ці заходи по мобілізації ресурсів не просто як господарський, а як політичний процес і обов'язково цікавитись його ходом і відповідним чином проінструкувати своїх обласних і окружних сільських господарників.

П. п. КОХ

Російський центр збереження і використання документів новітньої історії.— Ф. 17.— Оп. 125.— Спр. 251.— Арк. 67—69.— Переклад з німецької.

**Постанова Центрального Комітету ВКП(б)У
про створення нелегального ЦК КП(б)У.**

2 жовтня 1942 р.

С целью превращения партизанского движения на Украине во все-народное движение против немецких оккупантов сформировать нелегальный ЦК КП(б)У в количестве 17 человек ЦК КП(б)У и нескольких человек, занимающихся партизанским движением (Корниец Л. Р., Коротченко Д. С., Гречуха Г. С., Старченко В. Ф., Спивак М. С. Федоров А. Ф., Сергиенко В. Т., Строкач Т. А., Гаевой А. И., Бегма В. А., Хоменко Я. А., Зленко А. Н., Сыромолотный И. К., Ковпак С. А., Сабуров А. Н., Куманек П. Ф., Руднев С. В.) с дислокацией в Москве.

*Секретарь ЦК ВКП(б)
И. СТАЛИН.*

Центральний державний архів громадських об'єднань України.— Ф. 57.— Оп. 4.— Д. 45.— Л. 3.

**Рекомендації ЦК КП(б)У командирам і комісарам
партизанських загонів і з'єднань з питань мови
газет і листівок, що видаються**

9 травня 1943 р.

Некоторые партизанские отряды и соединения издают свои газеты полевые и многотиражные, а также листовки и обращения к украинскому населению на русском языке.

ЦК КП(б)У считает такое положение неправильным, идущим в разрез ленинско-сталинской национальной политики нашей партии и разъясняет, что все газеты украинских партизанских отрядов и соединений, а также листовки и обращения к населению Украины должны издаваться, как правило, на украинском языке.

В обеспечение этого подберите в редакции газет соответствующие кадры из состава партизан.

*Секретарь ЦК КП(б)У
Н. ХРУЩЕВ*

Центральний державний архів громадських об'єднань України.— Ф. 62.— Оп. 1.— Д. 1282.— Л. 94.

**Лист першого секретаря Житомирського
підпільного обкому КП(б)У Шелушкова Г. І. із в'язниці СД**

2 червня 1943 р.

Дорогие товарищи!

Мое дело закончено и исход его ясен. Я очень благодарен Вам за все, что предприняли, чтобы вырвать меня. Но эта задача непосильна. Моей персоной заинтересовалось большое начальство СД. Остались считанные дни, и я пойду в последний путь, спокойно сознавая, что счастье завоевывается в борьбе. А раз борьба, то без потерь не обойтись.

Я покривлю душой, если скажу, что не хочется жить. Хочется, очень даже хочется! Но не на коленях! Они мне предлагали отказаться, осудить свое поведение и мол будешь на свободе. Но эти безмозглые

душегуби не знають, що значить для мене партійний білет, это не ширма, за которой можно спрятаться, а моя жизнь. Красная книжница, завоеванная кровью, обязывает перенести все муки и трудности. Я уже побывал в боксе, испытал облучения прожектором. До сих пор ощущаю руки палача. А теперь наступила передышка, очевидно, скоро повезут. Если бы у меня была вторая жизнь, я снова бы пошел той дорогой, которой шагал до этого. Ведь она ведет к светлому и радостному будущему — коммунизму! Во имя этой большой цели отдаю свою жизнь, как отдали многие и многие коммунисты.

Если встретите мою жену и дочерей — то поцелуйте их.

2.VI — 43 г.

Підпис

Державний архів Житомирської області.— Ф. 2668.— Оп. 2.— Д. 291.— Л. 1.

**Декларація німецького уряду
про приватну власність селян на землю
у Рейхскомісаріаті України.**

3 червня 1943 р.

З першого дня вступу німецьких військ у звільнені ними області, німецький уряд вирішив ліквідувати в них більшовицьку систему та створити відповідні до європейського ладу умови життя.

Послідовно проводячи цю політику, німецький уряд видав декларацію про право селян на приватну земельну власність. Це рішення впливає з засад нового земельного ладу, встановленого 15 лютого 1942 р. та істотно розвиває основні його положення. Для забезпечення швидкого здійснення його незабаром, за ухвалою німецького уряду, будуть видані відповідні постанови.

Декларація Рейхсміністерства звільнених східних областей говорить: Уряд Німеччини визнає і захищає селянську земельну власність. Тому і в усіх звільнених від більшовиків областях німецька влада запроваджує приватну власність на землю для всього трудящегося селянства. Передача землі у приватну власність здійснюватиметься на підставі планового землекористування, згідно з постановою про земельний лад від 15 лютого 1942 р. Земля, яку за дорученням німецького управління передано при запровадженні цього землевпорядкування селянам для постійного особистого користування, визнається віднині їх приватною власністю.

Нарізування земельних наділів і передача землі у приватну власність здійснюватиметься на засадах нового землекористування. Право на землю має кожний, хто обробляє її власною працею. Повністю одержують земельні наділи як ті селяни, що перебувають тепер у місцях землекористування, так і ті, які тимчасово відсутні, але також мають на неї право, наприклад, особи, що працюють нині в Німеччині, що перебувають у війську, військовополонені і вояки червоної армії та евакуйовані або заслані советською владою. Запровадження приватної власності на землю для селян є визнанням їх заслуги в справі піднесення сільськогосподарського виробництва. Святий обов'язок селянства і надалі докладати всіх сил для відбудови сільського господарства звільнених областей і тим сприяти остаточному поваленню большевизму.

Від імені німецького уряду підписав:

Рейхсміністр

РОЗЕНБЕРГ

«Український хлібороб», № 24, 13 червня 1943 р., с. 1.

Українська Повстанча Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній, самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних, самостійних державах — це єдиний лад, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання в цілому світі.

УПА бореться проти імперіялістів і імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно і політично та визискує економічно інші народи. Тому УПА бореться проти СРСР і проти німецької « нової Європи ».

УПА з усією рішучістю бореться проти інтернаціоналістичних і фашистсько-націонал-соціалістичних програм та політичних концепцій, бо вони є знаряддям завоювницької політики імперіялістів. Тому ми проти російського комуно-більшевизму і проти німецького націонал-соціалізму.

УПА проти того, щоб один народ, здійснюючи імперіялістичні цілі, « визволяв », « брав під охорону », « під опіку » інші народи, бо за цими лукавими словами криється огидний зміст — поневолення, насильство, грабунок. Тому УПА бореться проти російсько-більшевицьких і німецьких загарбників поки не очистить Україну від усіх « опікунів » і « визволителів », поки не здобуде Української Самостійної Соборної Держави, в якій селянин, робітник і інтелігент могли б вільно, замож-но і культурно жити та розвиватися.

УПА за повне визволення українського народу з-під московсько-більшевицького ярма, за побудову УССД без поміщиків, капіталістів та без большевицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів.

В українській державі влада вважатиме за найвищий свій обов'язок інтереси народу. Не маючи загарбницьких цілей та поневоле-них країн і пригноблених народів у своїй державі, народна влада України не витратить часу, енергії та коштів на творення апарату гноблення. Українська народна влада всі економічні ресурси та всю людську енергію спрямує на побудову нового державного порядку, справедливого соціального ладу, на економічне будівництво країни та культурне піднесення народу.

В лавах УПА борються українські селяни, робітники та інтелігенти проти гнобителів за УССД, за національне і соціальне визволення, за новий державний порядок та новий суспільний лад:

1. а) За знищення большевицької експлуаторсько-кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне та колективне користування землею, в залежності від волі селян.

2. а) За те, щоб велика промисловість була національно-державною власністю, а дрібна — кооперативно-громадською.

б) За участь робітників у керівництві заводами, за фаховий, а не комісарсько-партійний принцип у керівництві.

3. а) За загальний 8-годинний робочий день. Понаднормова праця може бути тільки вільною, як і кожна праця взагалі, і робітник отримуватиме за неї окрему зарплату.

б) За справедливу оплату праці, за участь робітників у прибутках підприємства. Робітник отримуватиме таку зарплату, яка потрібна для забезпечення матеріальних і духовних потреб цілої його сім'ї. При річних підсумках господарського стану підприємств, кожний робітник одержуватиме: у господарсько-кооперативних підприємствах дивіденд, а в національно-державних — премію.

в) За вільну працю, вільний вибір професій, вільний вибір місця праці.

г) За свободу профспілок. За знищення стахановщини, соцзмагань, підвищування норм та інших способів експлуатації працюючих.

4. За вільне ремесло, за добровільне об'єднування ремісників у артілі, за право ремісника вийти з артілі та індивідуально виконувати працю і вільно розпоряджатися своїм заробітком.

5. За національно-державну організацію великої торгівлі, за громадсько-кооперативну дрібну торгівлю та за дрібну приватну торгівлю, за вільні базари.

6. За повну рівність жінки з чоловіком у всіх громадських правах і обов'язках, за вільний доступ жінки до всіх шкіл, до всіх професій, за першочергове право жінки на фізично легшу працю, щоб жінка не шукала заробітку в шахтах, руднях та на інших важких промислах і внаслідку цього не руйнувала свого здоров'я. За державну охорону материнства. Батько сім'ї одержуватиме, крім плати за свою працю, додаткову платню на утримання жінки і неповнолітніх дітей. Лише в таких умовах жінка матиме змогу виконувати свій важливий, почесний і відповідальний обов'язок матері і виховательки молодого покоління.

7. а) За обов'язкове середнє навчання. За піднесення освіти і культури широкої народної маси шляхом поширення мережі шкіл, видавництв, бібліотек, музеїв, кіно, театрів тощо.

б) За поширення вищого і фахового шкільництва, за невинний ріст висококваліфікованих кадрів фахівців на всіх ділянках життя.

в) За вільний доступ молоді до всіх вищих навчальних закладів. За забезпечення студентства стипендіями, харчами, помешканнями та навчальними приладами.

г) За всебічний гармонійний розвиток молодого покоління — моральний, розумовий та фізичний. За вільний доступ до всіх наукових і культурних надбань людства.

8. За пошану до праці інтелігенції. За створення таких матеріальних основ праці, щоб інтелігент, будучи цілком спокійним про завтрашній день та про долю сім'ї міг віддатися культурно-творчій праці; мав потрібні умовини до праці над собою, постійно збагачував свої знання та підвищував свій розумово-культурний рівень.

9. а) За повне забезпечення всіх працюючих на старість та на випадок хвороби чи каліцтва.

б) За широке запровадження охорони народного здоров'я, за поширення сітки лікарень, санаторій, курортів та будинків відпочинку. За збільшення лікарських кадрів. За право працюючих на безплатне користування всіма закладами охорони здоров'я.

в) За особливу державну опіку над дітьми і молоддю, за поширення сітки дитячих ясел та садків, санаторій, таборів відпочинку, за охоплення всієї дітвори та молоді державними закладами опіки та виховання.

10. а) За свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядних доктрин і догм.

б) За вільне визнавання і виконання культів, які не суперечать громадській моралі.

в) За відокремлення церковних організацій від держави.

г) За культурні взаємини з другими народами, за право виїзду громадян за кордон для навчання, лікування та пізнавання життя і культурних надбань других народів.

11. За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру.

12. За рівність усіх громадян України, незалежно від їх національ-

ности, в державних та громадських правах і обов'язках, за рівне право на заробіток і відпочинок.

13. За вільну українську по формі і змісту культуру, за героїчну духовість, високу мораль, за громадську солідарність, дружбу та дисципліну.

*Серпень 1943 р.
Перевидано 1949 р.*

*Українська
Повстанча Армія*

Літопис Української Повстанської Армії.— Т. 1.— Торонто, 1978.— С: 126—130.

**Бойове донесення командування
Вінницького партизанського з'єднання
Центральному Комітету КП(б)У і УШПР
про підсумки рейду з 19 липня по 14 серпня 1943 р.**

27 серпня 1943 р.

За період рейда 19 люля по 14 августа Полесской, Житомирской, Каменец-Подольской, Винницкой, Ровенской областям соединением проделано:

1. Пущено под откос 9 эшелонов.

2. Уничтожено 10 паровозов, 95 вагонов, 63 платформы, одна автодрезина, 21 автомашина, 13 тракторов, сельхозмашин — 56, мостов — 26, заводов — 6, зданий — 5, почтовых отделений — 6, складов — 9, торговых точек — 48, молочно-сепараторных пунктов — 59, телефонно-телеграфной связи до 27000 м.

3. Уничтожено живой силы: 1314 фашистов, пленено 21, шпионов и агентов 16.

4. Захвачено: автомашин — 4, подвод — 5, лошадей — 45, пулеметов — 2, патронов — 3100, винтовок — 19, автоматов — 2, гранат — 100, сахара — 9 т, кожи — 3 т, муки — 7 т.

5. Роздано населению: сахара — 40 т, муки-зерна до 200, соли до 100, крупы, крахмалу 1000 пуд.

За рейд пройдено 219 населенных пунктов. Проведено боев — 16, подвергались бомбардировке с воздуха 22 раза — 122 самолетовылетами противника.

6. Наши потери: убито 45 человек, ранено 27, пропало без вести 161. Оторвались во время боев 133 человека.

Дезертировало 56 человек. Наличие 146 человек.
Подробный отчет вышлем почтой.

*Командир партизанского отряда, полковник
Комиссар, ст. батальонный комиссар
Начальник штаба, майор*

*МЕЛЬНИК
БУРЧЕНКО
ВЛАДИМИРОВ*

Центральний державний архів громадських об'єднань України.— Ф. 62.— Оп. 1.— Д. 1339.— Л. 5.

УРОКИ ЯЛТИ-45: ГЕОПОЛІТИЧНІ РЕАЛІЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Піввіковий ювілей Перемоги закономірно посилив інтерес до історії другої світової війни, до кожного з 4118 трагічних і героїчних днів Великої Вітчизняної і, насамперед, до висновків, які винесло людство з найтрагічніших подій ХХ ст.

Кримська (Ялтинська) конференція лідерів трьох держав антифашистської коаліції ввійшла в контекст й історію другої світової війни тим, що вона у своїх документах відобразила передусім політичні результати двобою з фашизмом і гітлерівським рейхом, котрий уже агонізував, наближаючись до свого безславного кінця.

Підсумки Ялтинської конференції узагальнено можна охарактеризувати так:

- фашизм розгромлено як ідеологію, політику, військову силу і державу;

- загроза фашизму всьому світові змусила країни з різним суспільним ладом створити коаліцію, переступити через підозру і ворожість одна до одної;

- по суті це означало визнання де-юре і де-факто, легітимізацію соціалізму як суспільного устрою і як ідеології (в їх тоталітарному варіанті);

- в Ялті започаткований двополюсний поділ світу на так звані «зони впливу», що означало черговий поділ світу, закріплений не мирним договором між переможцями та переможеними (Відень 1815 р.; Версаль 1919 р.), а домовленостями у Криму і згодом — у Потсдамі та вироком Нюрнберзького трибуналу*;

- створено механізм підтримки і збереження миру у світі — Організацію Об'єднаних Націй (ООН);

- поступки Радянському Союзові не були безкорисливими для США та Англії: Сталін згодився вступити в війну проти Японії як реальної загрози для глобальних інтересів США.

Тоді, у лютому 1945 р., стало очевидним, що західні держави визнали силу й військову могутність СРСР, враховуючи той факт, що основні дивізії вермахту були розбиті на Східному фронті. На жаль, тогочасні реалії не дозволили багатьом політикам, аналітикам розгледіти підґрунтя цих компромісних поступок. А вони стали логічним продовженням внутрішньої трансформації провідних капіталістичних країн, яка розпочалася у міжвоєнний період, під впливом жовтневих (1917 р.) і пожевтневих подій у Росії.

Страхаючись нещадної руйнації, революції і громадянських воєн, півна еліта західних держав свідомо йшла на компроміс з трудящими масами. До участі в урядах були допущені політичні партії соціал-демократичного та соціалістичного спрямування, значно розширився

* Ця обставина викликає нині неоднозначне ставлення до Ялтинської конференції. З одного боку, наголошується на визнанні за Радянським Союзом вирішальної ролі в розгромі фашизму, а з другого — підкреслюється, що рішення у Криму (про «зони впливу») були ухвалені всупереч волі народів Східної та Центральної Європи і означали для багатьох країн перехід під опіку тоталітарного сталінського режиму.

державний сектор в економіці; а національний дохід став розподілятися значною мірою з урахуванням інтересів малозабезпечених верств населення. Висока патетика У. Черчіля і Т. Рузвельта на честь Червоної Армії та Й. Сталіна засвідчувала, що соціально-політичні реалії капіталізму відтепер стануть чинником і сфери міжнародних відносин, якщо не відверто, то опосередковано визнають соціалізм як реалію політичної системи Європи.

Цілком очевидно, що перерозподіл світу і визнання рівносильності двох систем не обіцяло спокою у стосунках між ними. Швидше навпаки. Ялтинська конференція, хотіли цього чи не хотіли її учасники, рано чи пізно мала штовхнути соціально протилежні держави на шлях «холодної війни». Прискорила це спроба США змінити співвідношення сил на свою користь через застосування атомної зброї, що викликало блискавичну реакцію з боку СРСР. Розпочалася виснажлива гонка озброєнь, яка продовжувалася понад чотири десятиліття.

Однак незаперечним фактом стало й те, що правляча верхівка Радянського Союзу неадекватно сприйняла «поступку» країн Заходу, а точніше — виявилася нездатною провести внутрішню трансформацію соціалізму, економічний і духовний потенціал якого задихався у жорстких рамках тоталітаризму. Ця «принциповість» комуністів дорого коштувала народам СРСР. «Взявши» під свою опіку ряд країн Центральної і Східної Європи, Радянський Союз неодноразово вдавався до застосування сили, щоб утримати сферу свого впливу (Корея, 1946—1949; Німеччина, 1953; Угорщина, 1956; Чехословаччина, 1968; Польща, 1956, 1970).

Отже, «ревізія» Ялтинських угод розпочалася самими її авторами вже при перших спробах практичної реалізації.

Не зовсім за ялтинським сценарієм почала розвиватися система повоєнних міжнародних відносин. Створення ООН принципово змінювало роль і значення військової сили у розв'язанні міждержавних конфліктів, узаконювало появу на світовій арені постійно зростаючої кількості юридично рівноправних суб'єктів міжнародних відносин. Під біполярний поділ світу закладалася міна, яка невдовзі зруйнувала «прокрустове ложе» визначених у Криму «зон впливу». Час вимагав створення нового «modus vivendi» (правил поведінки, життєвих приписів). Формально підтвердивши непорушність визначених у Ялті й Потсдамі кордонів держав, нарада в Хельсінкі (1975) створила по суті новий, адекватний вимогам часу загальноєвропейський кодекс стосунків між державами.

З часом і Радянському Союзу ставало дедалі важче справлятися з тягарем відповідальності за «другу частину світу», виділену йому в Ялті. Невпинна гонка озброєнь, безвідповідальна авантюра в Афганістані, провали спроб економічних і боязнь радикальних політичних реформ по суті заганяли суспільство в тупик соціального застою. Перебудова, про яку заявили десять років тому в СРСР, не знайшла свого ні політичного, ні економічного втілення, оживила дисидентські рухи та антикомуністичні настрої й започаткувала саморозклад тоталітарного режиму.

Нові незалежні держави, що проголосили себе суверенними після Біловезької зустрічі лідерів трьох союзних республік 8 грудня 1991 р., виникли не в результаті національної визвольної боротьби чи тривалої і ґрунтовної інтелектуальної підготовки, а спонтанно, стихійно, внаслідок стрімкого і невпинного саморозпаду імперії.

Ялтинська конференція 1945 р., про яку на той час уже мало хто згадував, знову далася взнаки, але тепер уже зі знаком «навпаки». Країни, народи яких були врятовані Радянською Армією від фашистського рабства, почали віддалятися на захід від СРСР, а після його розвалу — від Росії. До певної міри це був логічний наслідок (ефект стиснутої пружини, котру відпустили), і відбувся він без особливих ускладнень.

Проте досить швидко ці країни зіткнулися з серйозними проблемами на терені міжнародного співтовариства. Визначення національних інтересів державами, що проголосили себе суверенними, пошук ними належного місця в тісному геополітичному просторі Європи й Азії, спроби еволюційним шляхом позбутися тоталітарної спадщини — все це вимагало якісно нових ідей, принципово нових лідерів, іншої політики, до чого в більшості країн виявилися неготовими.

Найбільшого удару зазнали ялтинські домовленості в Німеччині та Югославії. Об'єднання ФРН і НДР засвідчило про відхід від освяченого в Ялті принципу непорушності установлених у 1945 р. кордонів. Оскільки це було зроблено без жодного пострілу та ще й з великими матеріальними компенсаціями з боку переможених у роки другої світової війни, європейська та міжнародна громадськість з мовчазною гідністю сприйняла цю першу очевидну ревізію Ялти.

Коли ж у Югославії вибухнула війна, світове співтовариство опам'яталося і відразу згадало, що Європа, попри всі перипетії холодної війни, 45 років жила в мирі, передумовою якого були ялтинські домовленості.

На жаль, ні міжнародні (ООН), ні європейські (ОБСЄ, Рада Європи, НАТО, Північно-Атлантична асамблея) структури, ні самі молоді держави не змогли зарадити серйозним конфліктам, які вилилися у війни, що вибухнули у Придністров'ї, між Абхазією і Грузією, між Вірменією та Азербайджаном, у Таджикистані й, нарешті, в Чечні.

Аналіз політичних ситуацій, що склалися в останні роки на території колишнього СРСР, переконує, що не готовими були до подібного розвитку подій не тільки політики, але й інтелектуальні сили пострадянської доби. Справедливості ради відзначимо, що перед ними постали проблеми у принципі не схожі на ті, які доводилося вирішувати.

Перша полягала в тому, що з появою ядерної зброї у принципі, а з розпадом СРСР та соціалістичного табору і фактично, військова сила перестала бути «останнім доказом короля» — аргументом чи засобом у розв'язанні соціально-політичних конфліктів. При наявності величезної кількості зброї, після багаторічного поклоніння їй, особливо ядерно-ракетному комплексу, за майже тотальної мілітаризації економіки, навіть думки не було, що це стане непотрібним у вирішенні нових політичних проблем.

Події в «гарячих точках» колишнього СРСР висвітлили ще один бік справи, а саме: армія, військова сила — важливий компонент стабільності суспільства. Але досить допустити втручання армії у так звані внутріполітичні «розбірки», як вона з гаранту безпеки перетворилася на руйнівний фактор значущої сили.

Тривожні події останніх років висвітлили потребу у з'ясуванні того, де межа, за якою обстоювання прав людини переходить у руїну всього суспільного життя, становить загрозу для всієї цивілізації? Хто чи що визначає право кожного народу на розбудову власної держави? За якими критеріями албанський народ, маючи власну державу, цілком правомірно входить у спільноту європейських етносів, а абхазі, маючи давнішу культуру та державність, своїм прагненням до суверенітету «заслужили» осуд демократичної Європи за сепаратизм і мусять обстоювати своє право силою зброї?

Вочевидь, ця проблема, як і ряд інших, не мають поки що більш-менш задовільних критеріїв розв'язання, але знайти їх доведеться.

Україна багато в чому повторює шлях своїх недавніх «сестер» по Союзу. Як прямий спадкоємець Ялти 1945 р., де її та Білорусь було визнано гідними виступити засновником ООН, наша держава тривалий час перебувала у стані «латентного» (прихованого, утаємниченого) члена світового співтовариства. І саме через це поява її на карті планети як суверенної держави вкрай здивувала світ. І не випадково.

За останні три — три з половиною сторіччя Україна була розірвана

між трьома імперіями (Габсбурзькою, Австро-Угорською та Російською), позбулася власної державності, її еліта перейшла на службу до сильніших, державних народів, а мова і культура насильницьки асимілювалися в культури титульних націй.

Та варто було комуністичній ідеології втратити свій монополізм, як обрана ще за існування СРСР і КПРС Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет, а проведений 1 грудня 1991 р. всеукраїнський референдум переконливо засвідчив, що незалежна Україна стала історичною реалією останнього десятиріччя ХХ ст.

Ейфорія, породжена у значній мірі щасливим збігом обставин, довгий час тримала політичне керівництво нашої держави в міцних обіймах самовдоволення. А тим часом події вимагали радикальних дій, на що це керівництво (депутати першого демократичного скликання, всенародно обраний президент і безперервно змінюваний уряд) виявилось нездатним.

Перед молодого державою постало завдання — визначити своє місце в геополітичному просторі й насамперед, чи має Україна якісь територіальні претензії до інших держав, чи є такі претензії у когось до неї, чи не несе оголошення незалежності загрози військових конфліктів із сусідами і, врешті, чи має Україна активний політичний, економічний, духовний потенціал для рівноправного міжнародного співробітництва.

Навряд чи можна дорікати політичним лідерам України за інертність на міжнародній арені. Вони діяли як уміли, будучи пов'язані не лише старими стереотипами мислення, але і старими структурами. Обрана за старим виборчим Законом Верховна Рада не стала парламентом, законодавча діяльність — професійною діяльністю депутатів, а їх кількість (450) перетворювала обговорення будь-якого питання на мітинг.

Проголошення України позаблоковою, без'ядерною і нейтральною державою, безумовно, відповідало духові часу, приваблювало своєю орієнтацією на загальнолюдські інтереси. На жаль, у своїй сукупності проголошені принципи не могли стати діючим механізмом обстоювання національних і державних інтересів України. Світове співтовариство продовжувало хвилювати те, що, вийшовши з Союзу РСР, Україна стала третьою за потужністю ядерної зброї державою світу, хоча парадокс полягав у тому, що Україна першою добровільно намагалася позбутися ядерної зброї. Мало кого із західних політиків тоді хвилювало те, що молода, суверенна держава не мала для цього ні економічних, ні технічних можливостей. Їй продовжували ставити у провину неприєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, пов'язуючи з цим увесь комплекс політичних та міжнародних контактів України з іншими державами і, насамперед, державами «сімки». Було дуже важливо відстояти пріоритет нашої країни щодо нового стану у процесі повного і всеохоплюючого ядерного роззброєння. Молода українська дипломатія втратила цей шанс.

Ядерні країни змусили Україну приєднатися до ДНЯЗ, як без'ядерну державу, пообіцявши фінансову підтримку для проведення реального роззброєння. Тепер стало очевидним, що це був неадекватний для нас договір хоча б тому, що на той час ми не мали (та й нині не маємо) міжнародно-правового закріплення своїх кордонів. Спочатку Румунія, а потім певні політичні кола Російської Федерації, під різними приводами порушували питання про кордони, вважаючи спірними територіями Буковину, Крим, м. Севастополь. Очевидно, що з ядерною державою така розмова була б неможлива. А ті гарантії, які пообіцяли Україні в Будапешті США, Англія та Росія, носять характер політичної декларації, і не можуть розцінюватися як договірно-правові.

Не менш складними виявилися й питання визначення національних інтересів України — стрижневої проблеми концепції національної безпеки. Тривалі, політично гострі дебати з цього приводу у Верховній Раді не увінчалися результативними документами. Україна до цього

часу не прийняла нової Конституції, не має розробленої концепції національної безпеки. Тому нинішньому Президентові України Л. Кучмі постійно доводиться запевняти зарубіжних лідерів, що українська політика передбачувана, має довготривалу мету і визначені принципи.

Не просто Україні вільно почуватися у світовому співтоваристві й через свою економічну бідність, обтяженість боргами, особливо перед Росією за енергоносії. Російський фактор поступово стає домінуючим у зовнішній політиці України, хоча роль цього фактора дуже суперечлива.

Идеться про цілком визначену претензію Росії на роль єдиного спадкоємця Радянського Союзу. Скажімо, починаючи з Біловезької угоди, Україні мало б належати 16,7% майна, фінансових ресурсів, золотого запасу колишнього СРСР. Однак коли дійшло до визначення статусу Чорноморського флоту, то Росія відмовилася розглядати його як частину військово-морського флоту СРСР, бо в цьому випадку Україні дісталось б 90% кораблів та інфраструктури Чорноморського флоту, а Росія наполягає на його поділі порівну, тобто — 50% на 50%.

З іншого боку, застарілі кораблі Чорноморського флоту не потрібні Україні. Було б доцільніше його продати Росії повністю. Але в такому разі його довелося б забирати із Криму, як української території. Проте Росія не має де його розмістити і тому настоює на базуванні флоту в Севастополі, що фактично перетворює це місто на іноземну військову базу в Україні.

Україні варто було б ініціювати надання широких економічних свобод Криму, щоб проблема автономії не злилася в часі та змісті із проблемою базування Чорноморського флоту. На жаль, поки що цього не сталося. По суті, будучи унітарною державою, Україна зробила перші кроки до федералізації.

На діяльність молодшої держави на міжнародній арені істотно впливає певна залежність її від колишніх республік СРСР. Маючи обмаль експортної продукції, здатної конкурувати на світовому ринку, Україна змушена відновлювати народногосподарські зв'язки з новими незалежними державами, а це не сприяє активізації структурних змін в економіці молодшої незалежної держави.

Таким чином, проголосивши суверенітет, одна з найбільших у Європі за територією, населенням, збройними силами країна поки що досить повільно інтегрується у цивілізаційний процес. Зламати цю тенденцію Україна ще може, але в тому разі, коли зміниться на краще її внутрішньополітична ситуація. А це означає принципові зміни в економічному та політичному устрою держави (приватна власність, сильна виконавча влада, міцна законодавча база і т. д.). Саме з цього має розпочатися шлях України до того місця, яке вона має посісти в геополітичному просторі й новітній світовій історії.

МУЗЕЙНІ СКАРБИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЕВАКУАЦІЯ НА СХІД

Доля музейних скарбів України під час Другої світової війни — маловивчена сторінка нашої історії. Хоч окремі аспекти цієї проблеми і висвітлювалися в літературі, зокрема у працях М. В. Коваля, Л. В. Максакової, П. К. Грімстед і Г. Боряка та інших авторів¹, проте широке коло питань ще потребують ретельного дослідження, серед яких — евакуація музейних експонатів на схід улітку і восени 1941 р. У цій статті зроблено спробу на основі архівних джерел та друкованих матеріалів розглянути, як здійснювалася евакуація художніх та історичних цінностей із музеїв Києва, Одеси, Дніпропетровська, Чернігова, Харкова та інших міст України.

На початок 1941 р. в Україні функціонував 151 музей: 20 — художніх, 15 — історичних, 59 — краєзнавчих, 10 — природознавчих та інші, де зберігалися культурно-історичні, художні, наукові цінності колосальної вартості. В експозиційних залах і фондowych приміщеннях художніх музеїв Києва, Львова, Харкова, Одеси були твори не лише всеукраїнського, а й світового значення.

Щоб дати певне уявлення про кількість експонатів, які зберігалися в музеях України, вкажемо, що музеї системи Наркомату освіти, тобто всі, крім художніх, природознавчих, галузевих та деяких інших, нараховували їх 6 млн.²

З початком бойових дій на території України над її музейними скарбами нависла велика небезпека. Світ уже знав про знищення фашистами культурних цінностей у Західній Європі: спалення бібліотеки з рукописами Бальзака в Турі та музеїв Руана, пограбування Празького національного музею³.

Внаслідок швидкого просування лінії фронту на схід уже в червні — серпні 1941 р. німецькі війська окупували майже всі, крім Києва та Одеси, міста — музейні центри Правобережної України. Значних втрат завдавали народному господарству та об'єктам культури нальоти ворожої авіації. Тому евакуація музейних цінностей на схід була єдиним способом їх урятування. Але, згідно з прийнятими в перші дні після нападу Німеччини на СРСР партійно-урядовими постановами, першочерговій евакуації підлягали найважливіші промислові об'єкти, продовольство, тобто те, що мало оборонне значення⁴.

Вивезення культурних цінностей також планувалося, проте обумовлювалося конкретними умовами та оперативними рішеннями союзних, республіканських і місцевих державних органів.

Наприкінці червня 1941 р. Управління у справах мистецтв при РНК УРСР, якому підпорядковувалися художні музеї, дало вказівку про термінову підготовку до евакуації картин першої категорії з київських музеїв українського, російського, західного і східного мистецтв. За короткий термін (з 29 червня по 18 липня) музейні працівники запакували та поклали в ящики всі картини першої категорії, частину картин третьої категорії, а також найцінніші твори графіки, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва⁵.

Однак виявилось, що буде евакуйована тільки частина експонатів, оскільки спеціальних вагонів для музейних речей не виділили і цін-

ності мали відправлятися баржами по Дніпру до Дніпропетровська⁶, а далі — залізницею до місць призначення (Уфи, Пензи, Саратова). Експонати музеїв вивозили окремими партіями як самостійно, так і разом з цінностями та майном інших установ, зокрема Академії наук.

Незважаючи на майже безперервне бомбардування міста в липні 1941 р., з Києва вивезли найцінніші експонати: з музею українського мистецтва — 476 творів малярства та графіки і 392 зразки народного мистецтва; з музею російського мистецтва — близько 450 картин та малюнків відомих російських і українських художників (у тому числі К. П. Брюллова, М. М. Ге, В. М. Васнецова, І. Ю. Рєпіна, Д. Г. Левицького, В. Л. Боровиковського, В. В. Верещагіна, М. О. Врубеля), вироби з бронзи⁷; з музею західного та східного мистецтва — картини найвидатніших представників західноєвропейських шкіл живопису: П'єтро Перуджіно — учителя великого Рафаеля, Дієго Веласкеса, Франсіско і Хуана Сурбарана, Джошуа Рейнольдса, Франсіско Гойї та інших, ікони XIV—XV ст., виконані способом енкаустики, частину колекцій художньої промисловості⁸.

Цінності українських музеїв вивозили в основному в Уфу. 20 серпня 1941 р. до Центрального художнього музею Башкирії прибуло 11 ящиків з експонатами Київського музею російського мистецтва у супроводі його наукового працівника Є. С. Кравченко, 25 серпня — ще 17 ящиків, які доставив представник АН України О. Корнеєв. На жаль, кілька ящиків з експонатами загубилися в дорозі⁹. Правда, один з них знайшли серед евакуйованого майна Академії наук і доставили в Башкирський художній музей (5 листопада)¹⁰.

Одночасно здійснювалася евакуація експонатів київських музеїв системи НКО. Так, разом з експонатами художніх музеїв м. Києва до Уфи прибули цінності (11 ящиків) Центрального історичного музею¹¹: рідкісні нумізматичні колекції, старовинна зброя, вироби із золота і срібла (переважно церковного призначення), стародавні ікони, а також історичні реліквії — універсали гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, грамоти польських королів і російських імператорів, печатка папи римського Климента VIII, рукопис лекцій професора М. О. Максимовича (першого ректора Київського університету св. Володимира) — та інші речі¹². Ще 47 ящиків коштовностей даного музею (ювелірні вироби) доставили до банківських сховищ Уфи і Свердловська. Частина цих цінностей (зокрема, скіфське золото) була врятована завдяки директорів музею І. В. Бондарю та науковому співробітнику А. П. Сенченку, які організували вивезення експонатів після закінчення централізованої евакуації музею¹³. До Уфимського відділення Держбанку було передано також 20 ящиків із коштовностями Київського антирелігійного музею¹⁴.

А 503 експонати Центрального музею Т. Г. Шевченка вивезли з Києва спочатку до Харкова, а потім (разом із матеріалами Харківської галереї картин Т. Г. Шевченка) — до Новосибірська¹⁵.

Проте евакуйовані скарби становили порівняно невелику частку багатств київських музеїв. Переважна більшість експонатів залишалася в Києві. Серед них — колекції античної теракоти і скла, італійської майоліки, перських фаянсів, китайської бронзи (музей західного та східного мистецтва), археологічні збірки, в тому числі знахідки з Ольвії, унікальне зібрання пам'яток трипільської культури В. В. Хвойки (історичний музей), рідкісні видання творів Т. Г. Шевченка та коштовні експозиційні прикраси (музей Т. Г. Шевченка), дуже багато картин¹⁶. Не вдалося вивезти жодного експоната з Київського музею театрального мистецтва¹⁷.

Евакуація художніх музеїв Одеси проходила при активній підтримці місцевих властей. Розпорядження щодо підготовки експонатів до вивезення дав обласний відділ мистецтв. 30 червня директор Одеського музею західного та східного мистецтва професор О. Д. Зейлігер одер-

жав посвідчення супровідника музейних цінностей. Оскільки майно музеїв не включили в загальний план евакуації залізницею, був розроблений маршрут вивезення художніх цінностей морським шляхом (через Новоросійськ). Катер завантажився і відплив 12 серпня при запеклому бомбардуванні (Одеса вже п'ятий день була в стані облоги). Разом з експонатами музею західного та східного мистецтва відправили 200 картин із музею російського та українського мистецтва, тому що його директор був мобілізований до лав Червоної Армії¹⁸. Усього з двох музеїв вивезли близько 750 картин та деякі інші речі¹⁹. Лише 1 жовтня художні цінності одеських музеїв прибули (морем, залізницею, річками) до Уфи.

У серпні 1941 р. Дніпропетровський художній музей евакуював до м. Актюбінська (Казахстан) 847 своїх експонатів (приблизно третину наявних)²⁰.

Пощастило також врятувати невелику частину скарбів Чернігівського історичного музею. 2 жовтня 1941 р. його директор А. В. Датчук передав краєзнавчому музею Уфи 5 ящиків і 4 скрині евакуйованих цінностей. Крім того, сюди ж було доставлено 67 томів із книгами, картинами, рукописами, архівними матеріалами. Серед найунікальніших експонатів — рукописний примірник книги «Устав общего житія ігумена Феодосія», написаний церковнослов'янською мовою, рідкісне видання Євангелія Івана Федорова, рукописи І. Я. Франка, П. О. Куліша, І. К. Тобілевича, листи Є. І. Гребінки, І. Ю. Репіна, автографи М. І. Кутузова, В. А. Жуковського, К. І. Рилєєва, М. І. Глинки; колекція олов'яних предметів, вироби із срібла²¹. З Чернігова до Уфи було також повністю евакуйовано літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського²².

Вчасно вивезли на схід і музейні цінності Полтави. Евакуація історико-краєзнавчого музею здійснювалася поетапно. Близько 2000 експонатів доставили до Уфи і передали на зберігання краєзнавчому музею: вироби із бронзи, міді, олова, емалі, ікони, колекції годинників, холодну та вогнепальну зброю, скульптуру, посуд, а також речі, що належали М. В. Гоголю та І. П. Котляревському, зокрема жилет, циліндр і портфель Гоголя, копію диплома про нагородження Котляревського орденом св. Анни 3-го ступеня, рукопис першої частини «Енеїди»²³.

Майже 3000 творів народного мистецтва (килими, плахти, рушники, зразки української вишивки тощо) вивезли з Полтави до Тюмені і схоронили у склепі місцевого музею, а 6 ящиків музейних коштовностей — до Уфи через Полтавське відділення Держбанку²⁴. Частина коштовностей деяких музеїв (Полтавського історико-краєзнавчого, Київського історичного, Київського антирелігійного та інших) зберігалася в сейфах місцевих відділень Держбанку, які й евакуювали їх на схід.

Із художнього музею Полтави до столиці Башкирії евакуювали 1061 експонат: полотна майстрів італійської і голландської шкіл, картини М. О. Ярошенка, І. Ю. Репіна, С. І. Васильківського, П. О. Левченка, К. Д. Флавицького, І. І. Шишкіна, І. І. Левітана, В. Д. Полєнова, Г. Г. М'ясоєдова, М. С. Самокиша та інші художні твори²⁵.

Експонати полтавських літературно-меморіальних музеїв В. Г. Короленка (12 ящиків) та Панаса Мирного (1 ящик) були доставлені на склад АН УРСР, який знаходився у приміщенні Башкирської селекційної станції. Літературні матеріали музею В. Г. Короленка своєчасно вивезла з Полтави до Свердловська С. В. Короленко — директор музею, дочка письменника²⁶.

Довгим і важким був евакуаційний шлях цінностей з художніх музеїв міста Харкова — Української державної картинної галереї та Галереї картин Т. Г. Шевченка. Музейні працівники вже в перший місяць війни поставили перед місцевою владою та республіканським

Управлінням у справах мистецтв питання про нагальну потребу вивезення експонатів харківських галерей у глибокий тил та про виділення для цієї мети п'яти вагонів. Але місцеві організації відмовили, звинувативши дирекцію Картинної галереї в «поспішності» та «панічних настроях».

Незважаючи на відмову, в музеях «напівлегально» готувалися до евакуації. Протягом серпня в Картинній галереї запакували більше 38 тисяч експонатів (54 ящики, 25 тюків)²⁷.

Тимчасом фронт наближався до Харкова. 16 вересня 1941 р. Державний комітет оборони затвердив план вивезення промислових підприємств міста та області. Масштаби евакуації були гігантськими: для перебазування на схід 45 об'єктів промисловості виділялося близько 16 000 вагонів²⁸. Потім почалася евакуація адміністративних, господарських та культурницьких установ, які вивозили багато господарського майна, що не мало особливої цінності (канцелярські меблі, інвентар). А для врятування неоціненних художніх скарбів транспорту не знаходилося.

Коли місто почали безперервно бомбардувати, Державна картинна галерея перетворилася на оборонну точку. В її вікнах встановили бійниці, а поряд, у залах, знаходилися запаковані художні цінності.

23—24 вересня Управління у справах мистецтв, яке в цей час теж перебувало в Харкові і поспішливо готувалося до евакуації, видало директорам галерей П. В. Кривеню та В. І. Зоріну посвідчення про відрядження. Проте вагонів і після цього не виділили. Не було чітко визначене і місце евакуації: спочатку називали Уфу, потім — Іркутськ, а в посвідченні написали — Красноярськ.

25 вересня апарат Управління у справах мистецтв виїхав із Харкова. Тобто Управління у справах мистецтв, зокрема його керівники М. Компанієць та О. С. Пашенко, замість того, щоб якнайшвидше і якнайкраще організувати евакуацію музеїв, театрів та інших культурно-освітніх установ, оскільки ворог наступав надзвичайно швидко (у вересні вже була окупована майже вся Україна), готує евакуацію, а по суті втечу, свого апарату, залишаючи музеї напризволяще.

Водночас керівники музеїв намагалися зробити все можливе й неможливе, щоб урятувати музейні цінності. Так, директор Картинної галереї П. В. Кривень передав першому секретарю Харківського обкому КП(б)У Єпішеву листа, в якому писав: «Цінності народної культури залишаються без уваги. Сумно усвідомлювати це, якщо знаєш такі історичні приклади, коли іспанська народна армія, щоб зберегти художні цінності свого народу, виносила їх на своїх плечах з-під удару фашистських вандалів. У нас же робиться навпаки»²⁹.

Автора викликали в обком КП(б)У до третього секретаря Максимова, який висловив йому «лише одне своє співчуття». Тоді П. В. Кривень надіслав телеграму до Всесоюзного комітету у справах мистецтв, проте відповіді не отримав. Щоб вичерпати всі можливості, директори галерей звернулися в Управління залізниць. Через кілька днів після «щоденного оббивання порогів» директорами галерей начальник Південної залізниці виділив один вагон для евакуації обох музеїв.

1 жовтня вагон завантажили цінностями Картинної галереї (близько 4 500 експонатів у 28 ящиках і двох тюках), Галереї картин Т. Г. Шевченка (1177 експонатів у 7 ящиках), а також Київського центрального музею Т. Г. Шевченка, експонати якого напередодні прибули до Харкова і тимчасово зберігалися в Галереї картин Шевченка³⁰.

До Красноярська добиралися більше місяця. Вагон із цінностями спочатку було відправлено ешеленом, який вирушав до Курська, але внаслідок пошкодження колій і мостів його повернули до Харкова. Згодом обрали інший маршрут — через Червоний Ліман. Залізниця посилено бомбардувалася, однак вагон з експонатами вцілів. 7 листопада музейні скарби прибули до Красноярська. Для місцевих властей це ста-

ло цілковитою несподіванкою: ніякої домовленості чи хоча б попереднього повідомлення про це з боку українських державних органів не було. Приміщення, придатного для зберігання музейних експонатів, у місті не знайшлося. За усним розпорядженням заступника голови крайвиконкому Старовойтова вагон із цінностями відправили в Абакан, де для них відвели дві кімнати в житловому будинку льотчиків. Однак ці приміщення були непридатні для зберігання експонатів: тісні, не забезпечені протипожежним устаткуванням; в них не витримувався температурний режим, вологість повітря коливалася.

Лише в лютому 1942 р. скарги трьох українських музеїв, за рішенням спеціальної комісії, було вивезено з Абакана до Новосибірська, в тимчасові сховища Третяковської галереї³¹, де з 31 грудня 1941 р. знаходилися експонати Сумського художнього музею³².

Підсумком цієї «одісеї» було врятування багатьох мистецьких шедеврів. Серед цінностей, вивезених із Картинної галереї Харкова,— 353 картини відомих українських, російських та західноєвропейських художників: А. П. Лосенка, В. Л. Боровиковського, І. Ю. Рєпіна, В. А. Тропініна, О. Кіпренського, О. К. Саврасова, А. І. Куїнджі, В. І. Сурикова, В. О. Серова, П. О. Левченка, С. І. Васильківського, Герарда Терборха, Джузеппе Рібейри, Франса Снайдерса, Джованні Белліні, Антоніса Ван-Дейка, Давида Тенірса та інших майстрів. Було тут і знамените полотно Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (варіант 1880—1891 рр.). Але всі ці твори живопису — лише десята частина наявних у музеї картин першої та другої категорій. Не вдалося евакуювати: 667 творів С. І. Васильківського, 124 твори П. О. Левченка, 14 картин І. К. Айвазовського, а також полотна Г. Г. М'ясоєдова, В. О. Серова, І. Ю. Рєпіна, В. А. Тропініна, І. І. Шишкіна, В. Д. Поленова, усі скульптурні твори (74 експонати, серед яких «Вольтер» Ж. А. Гудона, «Смерть Сократа» М. М. Антокольського) та багато інших художніх творів³³.

Більше пощастило Галереї картин Т. Г. Шевченка: з неї вивезли 89% експонатів першої та другої категорій, у тому числі 580 оригінальних творів Тараса Шевченка (з 606 наявних у музеї)³⁴.

Протягом літа — осені 1941 р. було також евакуйовано частину цінностей музеїв: Лубенського краєзнавчого, Осипенківського художнього, Київського В. І. Леніна, історичного, антирелігійного та музею революції м. Дніпропетровська, історичного і музею революції м. Харкова та деяких інших³⁵.

Евакуйовані цінності приймали відповідальні працівники установ або ж спеціальні комісії, проводилося повне чи вибіркове обстеження експонатів. Особлива увага зверталася на стан творів живопису і графіки, бо вони найлегше піддавалися різним пошкодженням.

Як виявилось, стан музейних скарбів значною мірою залежав від того, наскільки добросовісно, якісно і професійно готували їх до евакуації. Наприклад, картини Одеського музею західного та східного мистецтва чудово збереглися завдяки тому, що кожен експонат був упакований окремо і дуже добре. Проте в деяких музеях цінності упаковували досить недбало. Це стосується, насамперед, Полтавського художнього музею. Грубі порушення технології пакування експонатів призвели до численних пошкоджень творів живопису: проривів полотна, розкладання лаку, осипання фарби тощо. Судячи з акта комісії, постраждало не менше 15 картин цього музею, зокрема «Княжна Тараканова» К. Д. Флавицького (авторське повторення), «Морський пейзаж з місяцем» І. К. Айвазовського, «Курсистка» Г. Г. М'ясоєдова, «П'яний солдат» М. О. Ярошенка, офорт угорського майстра українського походження Міхая Мункачі (Михайла Любого) «Христос перед Пілатом»³⁶.

Значно менше були пошкоджені експонати київських художніх музеїв: картини «Микола Мірлікійський рятує від смерті трьох безвинно

засуджених» І. Ю. Репіна, «Портрет внука» М. М. Ге (музей російського мистецтва), «Алегорія» невідомого художника — послідовника Тиціана (музей західного та східного мистецтва), вироби народних художніх промислів (музей українського мистецтва) та деякі інші³⁷.

У тяжкому стані перебувала частина експонатів Київського центрального музею Т. Г. Шевченка, евакуйованих до Абакана, а відтак — до Новосибірська. Виявилося, що ящики з цінностями цього музею перед відправкою до Харкова більше двох тижнів лежали в Києві на пристані під відкритим небом. Їх не обклеїли (всупереч вимогам технології) зсередини клейонкою чи дермантином, і тому вони дуже промокли. У Харкові працівники Галереї картин Шевченка хотіли відкрити ящики, проте не одержали на це дозволу від Наркомату освіти (київський та харківський музеї належали до різних відомств: перший — до НКО, другий — до Управління у справах мистецтв). Занадто складний шлях до Абакана мав для експонатів тяжкі наслідки. Із 37 картин були пошкоджені 19, серед яких портрети Т. Г. Шевченка роботи І. Ю. Репіна та І. М. Крамського, оригінальні твори Тараса Шевченка: «На пасіці», «Портрет Лизогуба», «Селянська сім'я», «Кочубей».

У найгіршому стані була знаменита картина Карла Брюллова «Портрет В. А. Жуковського», на кошти за яку викупили із кріпацтва Т. Г. Шевченка. Полотно дуже промочило і по всій картині почав відставати ґрунт разом із фарбою, частково розклався лак. Це загрожувало тим, що могла осипатися якнайменше половина шару фарби.

Комісія Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР, яка проводила обстеження експонатів у м. Абакані, визнала за конче потрібне закріпити шар фарби, а пізніше «дублювати картину на нове полотно і провести повну її реставрацію». Шар фарби на ній закріпив (шляхом проклеювання цигарковим папером) художник-реставратор Третяковської галереї К. О. Федоров³⁸. Після цього картину можна було зберігати тільки в горизонтальному положенні³⁹.

В історії евакуації скарбів українських музеїв були і трагічні сторінки, пов'язані з прямими втратами цінностей від бойових дій. Значна кількість експонатів Історичного музею та Музею революції м. Харкова загинула в залізничній катастрофі, спричиненій нальотом німецької авіації, на станції Алексеевка Белгородської області. Частина експонатів у жахливому стані зібрали на місці трагедії і відправили до Уфи: вироби з металів (у тому числі й ювелірні), зброю, прапори, історичні документи, картини, скульптуру. На багатьох речах — сліди осколків, пробоїни; вироби з металів були сплюснені, зброя — поламана, прапори — пошматовані⁴⁰. Із 70 творів живопису переважна більшість була безнадійно зіпсована⁴¹.

Німецька окупація завдала українським музеям величезних збитків: були пограбовані музеї Львова, Києва, Одеси, Харкова, Полтави, Дніпропетровська, Чернігова та інших міст. До Німеччини вивезли безцінні музейні експонати та збірки, зокрема рідкісну колекцію годинників (серед них 2000 золотих) зі Львова, близько 7000 давньоруських ікон із Київського музею російського мистецтва, майже всі археологічні колекції Центрального історичного музею, знамените зібрання старовини В. В. Тарновського з Чернігівського історичного музею, книги з особистої бібліотеки Петра Могили (Києво-Печерська лавра), безліч картин. Багато музеїв було спалено та зруйновано разом з експонатами, що там залишилися. Така доля спіткала Харківську картинну галерею, Сумський, Полтавський, Сталінський (тепер — Донецький) художні музеї, історичні та історико-краєзнавчі музеї Києва, Харкова, Дніпропетровська, Полтави, Новгорода-Сіверського, Глухова; меморіальний музей М. В. Гоголя в Сорочинцях та інші музеї.

Колосальні масштаби пограбування музеїв України свідчать про те, що були евакуйовані далеко не всі надзвичайно цінні експонати.

що величезна кількість високохудожніх, унікальних, неоцінених музейних скарбів залишилася на окупованій території.

Тепер важко судити, чи була можливість для більш широкомасштабного і більш організованого вивезення цінностей українських музеїв.

Помилкою початкового етапу евакуації було вивезення київських установ і організацій у східні області республіки, що призвело до «переєвакуації» (так було з Управлінням у справах мистецтв, Музеем Т. Г. Шевченка), а це не тільки забирало час і кошти, відволікало людські сили і транспорт, а й знижувало потенційні евакуаційні можливості інших установ, у тому числі музеїв. Негативну роль відіграло також зволікання із прийняттям рішень щодо евакуації окремих міст та областей. Результатом було те, що евакуація проводилася з великою поспішністю і вже в напівфронтових умовах.

Не завжди правильно розподілявся транспорт, через що деякі організації вивозили «багато малоцінного майна» (це визнавав і вважав одним із недоліків член першого складу Ради по евакуації М. Ф. Дубровін)⁴³ в той час, коли музеї не могли евакуювати повністю навіть найцінніші експонати. Саме відсутність транспорту або ж запізнення з його виділенням, за словами начальника Управління у справах мистецтв М. Компанійця, «не дало змоги провести повну й широку евакуацію» музейних цінностей⁴⁴.

У ході евакуації деякі експонати були пошкоджені або загинули, проте ці втрати аж ніяк не можна порівняти з тими збитками, яких зазнали музеї, що залишилися на окупованій території.

Отже, завдяки евакуації, яка проводилася у стислі строки і в екстремальних умовах, удалося врятувати від грабежу та знищення частину найцінніших художніх творів та історичних реліквій з українських музеїв. Збережені на Сході і згодом (1944—1947 рр.) повернені в Україну, ці скарби стали матеріальною основою відродження музейних фондів республіки.

¹ Коваль М. В. У битві з фашизмом.— К.: Вид-во АН УРСР.— 1964.— 144 с.; Коваль М. В. Преступления фашистов против культуры украинского народа // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941—1944 гг.).— М.: Политиздат.— 1965.— С. 210—218; Максакова Л. В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны.— М.: Наука, 1990.— 133 с.; Акуленко В. І., Юнак Н. Ш. Гуманізм і варварство.— К.: Т-во «Знання», 1987.— 48 с.; Грімстед Кеннеді П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв.— К., 1991.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України.— Ф. 1.— Оп. 70.— Спр. 170.— Арк. 11; Спр. 276.— Арк. 48 (далі — ЦДАГО України); Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України.— Ф. 4763.— Оп. 1.— Спр. 2.— Арк. 30 (далі ЦДАВО України).

³ Комуніст.— 1941.— 26 червня; Известия.— 1941.— 22 августа.

⁴ Лето 1941. Украина: Документы и материалы. Хроника событий.— К.: Україна, 1991.— С. 467; Эшелоны идут на восток. Сб. статей и восп.— М.: Наука, 1966.— С. 34.

⁵ ЦДАВО України.— Ф. 4763.— Оп. 1.— Спр. 5.— Арк. 17.

⁶ Там же.— Арк. 17.

⁷ Там же.— Спр. 30.— Арк. 5, 9, 11; Спр. 2.— Арк. 13.

⁸ Там же.— Арк. 8; Труды НИИ музееведения.— М., 1963.— Вып. 9/5.— С. 404.

⁹ ЦДАВО України.— Ф. 2.— Оп. 7.— Спр. 345.— Арк. 46—48.

¹⁰ Там же.— Ф. 4763.— Оп. 1.— Спр. 2.— Арк. 24.

¹¹ Там же.— Ф. 2.— Оп. 7.— Спр. 345.— Арк. 46.

¹² Там же.— Ф. 166.— Оп. 11.— Спр. 501.— Арк. 20—22; Спр. 502.— Арк. 24; Спр. 503.— Арк. 18—22, 43—48.

¹³ Максакова Л. В. Спасение культурных ценностей...— С. 98—99.

¹⁴ ЦДАВО України.— Ф. 166.— Оп. 11.— Спр. 503.— Арк. 96.

¹⁵ Там же.— Ф. 4763.— Оп. 1.— Спр. 2.— Арк. 21, 37.

¹⁶ Труды НИИ музееведения.— М., 1963.— Вып. 9/5.— С. 404; ЦДАВО України.— Ф. 166.— Оп. 15.— Спр. 61а.— Арк. 17—18; Оп. 11.— Спр. 507.— Арк. 37.

¹⁷ Там же.— Ф. 4763.— Оп. 1.— Спр. 12.— Арк. 8.

¹⁸ Там же.— Спр. 2.— Арк. 4, 17—18 зв.

- ¹⁹ Там же.—Спр. 30.—Арк. 79 зв; Культурная жизнь в СССР. 1941—1950 Хроника.—М.: Наука, 1977.—С. 189.
- ²⁰ ЦДАВО України.—Ф. 4763.—Оп. 1.—Спр. 300.—Арк. 10; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: 36. док. і матер.—К.: Держполітвидав УРСР, 1963.—С. 41.
- ²¹ ЦДАГО України.—Ф. 1.—Оп. 70.—Спр. 276.—Арк. 84; ЦДАВО України.—Ф. 166.—Оп. 11.—Спр. 504.—Арк. 1, 3—10, 25—34, 36—38, 48.
- ²² ЦДАГО України.—Ф. 1.—Оп. 70.—Спр. 276.—Арк. 84.
- ²³ ЦДАВО України.—Ф. 166.—Оп. 11.—Спр. 502.—Арк. 25—96.
- ²⁴ Там же.—Арк. 9; Спр. 503.—Арк. 96; Ф. 2.—Оп. 7.—Спр. 612.—Арк. 10.
- ²⁵ Там же.—Ф. 4763.—Оп. 1.—Спр. 30.—Арк. 91.
- ²⁶ Там же.—Ф. 166.—Оп. 11.—Спр. 501.—Арк. 34; Спр. 502.—Арк. 9; Ф. 2.—Оп. 7.—Спр. 1546.—Арк. 3.
- ²⁷ Там же.—Ф. 4763.—Оп. 1.—Спр. 2.—Арк. 39, 41.
- ²⁸ Куманев Г. А. Подвиг железнодорожников // Эшелоны идут на восток.—С. 124.
- ²⁹ ЦДАВО України.—Ф. 4763.—Оп. 1.—Спр. 2.—Арк. 39 зв, 41.
- ³⁰ Там же.—Арк. 21, 34, 36—37, 39 зв.
- ³¹ Там же.—Арк. 35, 38 зв, 39, 40 зв.
- ³² Культурная жизнь в СССР.—С. 38.
- ³³ ЦДАВО України.—Ф. 4763.—Оп. 1.—Спр. 2.—Арк. 33, 36.
- ³⁴ Там же.—Арк. 36 зв.
- ³⁵ Там же.—Ф. 2.—Оп. 7.—Спр. 334.—Арк. 165; Спр. 902.—Арк. 34; Ф. 166.—Оп. 11.—Спр. 504.—Арк. 79; Спр. 507.—Арк. 42; Ф. 4763.—Оп. 1.—Спр. 30.—Арк. 90; ЦДАГО України.—Ф. 1.—Оп. 23.—Спр. 1621.—Арк. 46.
- ³⁶ ЦДАВО України.—Ф. 4763.—Оп. 1.—Спр. 2.—Арк. 7, 9—11, 24; Історія української культури / Під загальною редакцією І. Крип'якевича. XIII зшиток.—К.: АТ «Обереги».—1993.—С. 622.
- ³⁷ Там же.—Арк. 8—9; Ф. 2.—Оп. 7.—Спр. 345.—Арк. 46—48.
- ³⁸ Там же.—Ф. 4763.—Оп. 1.—Спр. 2.—Арк. 21, 37, 38 зв.
- ³⁹ Там же.—Ф. 2.—Оп. 7.—Спр. 1501.—Арк. 3.
- ⁴⁰ Там же.—Ф. 166.—Оп. 11.—Спр. 501.—Арк. 15—17, 24—25; Спр. 502.—Арк. 100—101; ЦДАГО України.—Ф. 1.—Оп. 23.—Спр. 645.—Арк. 8—9.
- ⁴¹ ЦДАВО України.—Ф. 4763.—Оп. 1.—Спр. 2.—Арк. 11, 24.
- ⁴² Там же.—Ф. 166.—Оп. 11.—Спр. 501.—Арк. 15—16, 24—25.
- ⁴³ Дубровин Н. Ф. Эшелон за эшелоном // Эшелоны идут на восток.—С. 211.
- ⁴⁴ ЦДАВО України.—Ф. 4763.—Оп. 1.—Спр. 5.—Арк. 17.

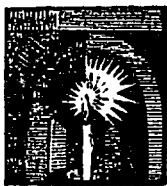
ВИХОДИТЬ ІЗ ДРУКУ
НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ЩОРІЧНИК
«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕНДАР. 1996 рік»

Головна тематика випуску — історія Русь-України домонгольського періоду. Читач також дізнається про знаменні дати, відомих політичних та державних діячів, ювілеї яких випали на 1996 рік. Науково-популярний альманах вміщує розповіді про великокиївських князів, давні міста, українських святих, церковних діячів того часу, слов'янські свята та повір'я. Обсяг — понад 20 друкованих аркушів. В альманасі подані кольорові ілюстрації.

«Український історичний календар. 1996 рік»
 можна передплатити в усіх відділеннях зв'язку.

Індекс 74569.

Передплатуйте «Український історичний календар. 1996 рік».

ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВІДКИ

*Людмила Шендрик,
Олександр Янович*

КАРЛ XII І ПЕТРО І. БОРотьБА ЗА ПАНУВАННЯ

Кульмінацією Північної війни (1700—1721 рр.), в якій розігрувалася карта панування та сфер впливу в Європі між Росією та Швецією, вважають 1708—1709 рр. Події, що відбувалися в цей час, мали далекосяжні наслідки як для Швеції, Росії, так і для України, а водночас і для всієї Європи. Європейські часописи того часу зарясніли назвами міст і містечок України: Стародуб, Батурин, Ромни, Гадяч, Веприк, Полтава.

Чому ж саме на терені України розгорнулися ці події?

Влітку 1708 р. шведський король Карл XII, не зустрічаючи серйозного опору з боку російської армії, переправляється зі своєю армією через Дніпро, завдає поразки росіянам під Головчиним, займає Могильов, далі рухається на Смоленськ. Але у своєму швидкому марші Карл XII відривається від баз постачання, розпорошує сили: 8-тисячний корпус Крассава — у Польщі, 12-тисячний Лібекера — у Фінляндії, 16-тисячний Левенгаупта — у Ліфляндії, з самим королем — 35 тисяч.

Російська ж армія за планом Петра І, розробленим на військовій раді в Жовкві (грудень 1706 р.), відступає в глиб країни і застосовує чи не вперше в історії тактику «випаленої землі»: спалювалися міста і села, знищувалося продовольство, населення залишало свої житла. «Лише один бог знає, що нам довелося пережити під час цього переходу, бо в житлах навкруги — жодної людини, ніде не можна було купити ні шматка хліба, ні вгамувати спрагу», — так запише в своєму щоденнику учасник походу шведський полковник Карл Магнус Поссе¹. Вперше з початку Північної війни шведська армія опинилася в такому скрутному становищі. Дійшовши до села Стариші (Білорусія) — найпівнічніший і водночас найсхідніший пункт, до якого дійшли шведи, — Карл XII зупиняється: «Наша бідна армія терпить тяжку нужду. До того ж постійні скарги серед нас: що ми будемо їсти? Що ми будемо пити? А як багато зголоднілих солдат лягали на землю й гризли з голоду ялинову кору, намагаючись такою неприродною їжею заспокоїти змучений шлунок, а потім тяжко, у муках, вмирали. Тут ми втратили людей, які померли від голоду, більше, ніж до цього часу в багатьох боях», — із спогадів шведського лейтенанта Іоахіма Люта².

11—13 вересня 1708 р. Карл XII скликає військову раду в Старишах. Як діяти далі? Йти на Москву по випаленій смоленській дорозі, прирікаючи армію на голодну смерть? Прислухатися до порад голов-

ного радника, графа К. Піпера, відійти за Дніпро, в ще не розорений Вітебськ і там діждатися обозу з провіантом, який зібрав у Лівонії Левенгаупт, а тоді вже йти на Смоленськ? Карл XII вирішує повернути в Україну. До цього часу історики по-різному оцінюють це рішення Карла XII. Проте, з точки зору воєнної тактики, воно було логічно обгрунтоване і стратегічно виправдане.

Карл XII відряджає посланця до гетьмана України І. Мазепи з проханням дозволити перезимувати його армії в Україні і таким чином врятуватися від голоду. 15 вересня 1708 р. шведська армія вирушила на Сіверщину. Однак з самого початку цього походу невдачі переслідували війська: росіяни (К. Ренне) захоплюють на р. Сож продовольчі магазини, що були призначені І. Мазепою шведам; через недбалість генерала Лагенкрона було втрачено місто Стародуб, яке зайняли росіяни; після зради сотника Носа шведи позбулися гетьманської резиденції Батурин з багатими запасами продовольства та пороху, 70 гарматами. З метою перезимувати в теплих квартирах, перекрити шлях росіянам у південну Україну і дочекатися підмоги запорозьких козаків, поляків і кримських татар та відновити сили, шведська армія Карла XII разом з козаками гетьмана Мазепи рушила на південь, у район Ромни—Гадяч—Лохвиця, ще не заторкнутій війною. Як слушно зауважив шведський історик Петер Енглунд: «Розпочалося змагання в бігу по Україні. Шведські та російські сили швидко рухались на південь: обидві сторони намагалися взяти під свій контроль якомога більшу частину цієї родючої області. Росіянам найчастіше вдавалося прийти першими, спалити і пограбувати все навкруги»³.

З болем у серці читаємо свідчення шведського прапорщика Роберта Петре: «Особливо жалко було дивитися на малих дітей, яким з матерями доводилося йти по глибокому талому снігові. Нещасні йшли пішки, та бачучи, як палають їхні хати, тужили і голосили так, що навіть здригнулося би каміння, а тому майже всі офіцери брали малюків до себе на коней, проте діти старшого віку та їхні матері змушені були йти пішки»⁴.

18 листопада Карл XII розташувався у Ромнах, а 19 листопада І. Мазепа — у Гадячі. Район, що займали шведи в цей період, дорівнював 50 км у ширину і 75 км у глибину. Російська армія розташувалась у районі Лебедина. Розпочалася, за визначенням Б. Крупницького, «війна маніфестів». До українського народу звертаються Петро І, І. Мазепа, Карл XII. Цікавий маніфест Карла XII, що приготували його державний секретар О. Гермелін і П. Орлик українською мовою: «З божою допомогою хочемо боронити український народ і хоронити його аж до хвилини, коли, скинувши із себе московське ярмо, поверне він свої давні права і вольності...»⁵. А в цей час покотилася по Україні звістка про криваву розправу Меншикова в Батурині: «Всі жителі перерізані — це звичай нелюдських московитів. Меншиков звелів прив'язати до дощок трупи начальних козацьких людей і пустити по річці Сейму, щоб вони подали вістку іншим про погибель Батурина» (Фріксель)⁶, ще більше жахали козаків чутки, які доходили з Глухова і Лебедина, про нечувані муки, що терпіли мазепинці під час допитів. Водночас з'явилися царські маніфести з паплюженням І. Мазепи, звинуваченням його в пропольській орієнтації та накази гетьману І. Скоропадському «по належательству взыскивать» з тих, хто зв'язаний з Мазепою та допомагає йому, а спійманих присилати «за караулом» в головну російську квартиру⁷.

Петро І негайно звільнив родичів Мазепи з керівних посад у державному апараті. Так, у листопаді 1708 р. був усунутий і заарештований гадяцький полковник Трошинський, родич І. Мазепи, були заарештовані також: білоцерківський полковник М. Омельченко, дружина колишнього лубенського полковника Дм. Зеленського, дружина Бистрицького (зв'язкового І. С. Мазепи), діти Гр. Герчика та багато

інших. Та разом з погрозами Петро I у грамотах обіцяє зберегти за старшинами їх чини, звання, землі за умови, якщо вони покинуть Мазепу. Козацька старшина почала переходити на сторону Петра I, проте найогиднішою була оргія доносів і наклепів на сусідів з метою отримати їхню землю. В цей час, як зазначав Д. Дорошенко, «що було найгіршого в українському суспільстві, впливло наверх і старалося використати момент, щоб збагатитись або зробити службу кар'єру»⁸.

Українське суспільство було здеморалізоване, основна маса населення зневажила як виступ І. Мазепи, так і заклики Карла XII. Більше того, частина українського населення не сприймала шведів як своїх визволителів (чужа, незрозуміла мова, інша віра тощо). Хоча з моменту вступу шведської армії на територію України шведи вели себе вельми пристойно: не грабували, не палили, харч та провіант купували у населення за гроші. В «Історії Русів» читаємо: «Вступ шведів у Малоросію зовсім не схожий був на навалу неприятельську, і нічого він в собі ворожого не мав, а переходили вони села обивательські і ниви їхні, як друзі і скромні мандрівники, не займаючи нічної власності і не чинячи усіх тих бешкетів, свавільств та всякого роду безчинств, що свої війська звичайно по селах чинять... Кожен швед був навчений од начальників своїх говорити по-руськи такі слова до народу: «Не бійтеся! Ми ваші, а ви наші!» Та, незважаючи на те, народ тутешній подібився тоді диким американцям або примхливим азіатам. Він, виходячи із засік своїх та сховищ, дивувався лагідності шведів, але за те, що вони розмовляли між собою не по-руськи і зовсім не хрестились, уважав їх за нехристів і невірних, а побачивши, що вони їдять по п'ятницях молоко і м'ясо, вирішив, що є вони безбожні бусурмани, і вбивав всюди, де тільки малими партіями і поодинокі знайти міг, а іноді забирав їх у полон і припроваджував до государя, за що давали йому платню, спершу грішми по кілька карбованців, а опісля — по чарці горілки з привітанням: «Спасибі, Хохльонок!»⁹. Як записав у своєму щоденнику Давид Натан Зільтман (пруський доброволець у шведській армії): «...коли шведське військо проходило через українські села, то всюди селяни на прихід короля подавали йому хліб, сіль і яблука. Натомість ворожо поставилися до шведів міста Сміла і Зіньківці»¹⁰. Це ставлення визначалося тим, хто перший підступав до містечка. Проте найгірше було жителям тих міст, які спочатку були зайняті шведами, а потім перейшли до росіян. Московити за лояльне ставлення до шведської армії карали населення вогнем і мечем. Так, наприклад, відбулось у Ромнах, коли 19 грудня 1708 р. шведи залишили це місто. Його зайняли росіяни, про що і повідомив Петра I його генерал-ад'ютант А. І. Ушаков, вражений від побаченого: «...тутешнього народа дома пришли в разорение, якобы по повелению высших командиров. При них командированные драгуны храмы отбивали и дома их грабили, а на них смотря и казаки иные тож чинили. И потом оные командиры приказали то местечко и слободы жечь»¹¹. Отож, чи був вихід із ситуації, що склалася, для українського населення? Ні, з обох боків йшло горе, але подвійне — з московського. Жителі впускали в місто росіян, а будучи у них заложниками, змушені були боротися проти шведів. Такими заложниками і стали жителі Веприка та Полтави. Хоча відомо, що населення Полтави підтримувало І. Мазепу і мазепинців.

У таких несприятливих політичних умовах почався другий період перебування шведів в Україні — кінець грудня 1708 р. — червень 1709 р. Ситуацію ускладнювали і погодні умови, упродовж грудня 1708 р. — січня 1709 р. стояли люті (30-градусні) морози, що призвели до загибелі та каліцтва 4 тис. шведських воїнів. Про жахи зимової холоднечі Д. Крман (духівник Карла XII) залишив такий запис у щоденнику від 30 грудня 1708 р.: «Крижаний скіфський вітер пронизував до кісток. Деякі з наших візників позамерзли в дорозі, інші ж сиділи на возах чи бричках у напівпритомному стані. У деякого обмерзли пальці

рук та ніг, обличчя... Плювок долітав додолу замерзлою крижиною, горобці падали мертвими зі стріх. Можна було побачити солдатів без кистей рук, інших — без рук, без ніг, або без пальців, або з обмороженими щоками, вухами й носами. Дехто рачкував, не в змозі йти. Більше ніж триста корінних жителів помирало від різних хвороб»¹². І саме в ці люті зимові дні почалися бої за Веприк.

Отож, Веприк! Розташований на лівому березі р. Псел по обидва боки однойменної притоки за 14 км від Гадяча, на час (листопад—січень) перебування шведів у районі Ромни—Лохвиця—Гадяч, він був зайнятий російським гарнізоном і значними військовими силами К. Ренне. Щоб зліквідувати у себе в тилу російський гарнізон та отримати додаткові квартири для зимівлі (Веприк не був спалений), а водночас здобути найсхіднішу точку на шляху до Слобідської України і головної ставки росіян у Лебедині, шведам потрібно було оволодіти Веприком. Не менше значив Веприк і для росіян. Визначалося це передовсім його географічним положенням: він лежав на шляху Київ—Білгород і був останнім східним російським форпостом у Гетьманщині. Враховуючи це, Петро І наказав укріпити міста, які були розташовані по верхній течії Псла — Веприк, Лебедин, Суми, а також Ахтирку, яка лежала на південний схід від Веприка. «Журнал... Петра І» дає відомості про російські сили у Веприку — гарнізон 1500 чоловік, «а около по деревням стояли драгунские полки с генерал-лейтенантом Ренном»¹³. Дещо уточнюють «Письма и бумаги Петра І»: «гарнізон Веприка складався із 1100 російських солдатів Переяславського піхотного полку, одного батальйону Івангородського піхотного полку під командуванням підполковника Юрлова, кількох сот місцевих козаків і селян навколишніх сіл»¹⁴. Начальником Веприцького гарнізону був призначений командир Переяславського піхотного полку Віллі Юрійович Фермор (за національністю шотландець), Веприцькою сотнею (730 стройових козаків) командував сотник Леонтій Федорович Масюк. З листів К. Ренне до О. Меншикова та Петра І за 1708 р. дізнаємося, що під його командою у Веприку була також «нерегулярна кіннота»: козаки, валахи й калмики. Отож і калмики, а це спростовує твердження російських та радянських істориків про те, що Петро І 29 червня (день Полтавської битви) чекав на калмицьку кінноту хана Аюки, однак битва відбулась на два дні раніше, і калмики в ній участі не брали. Проте із донесень К. Ренне видно, що калмики були під його командою з грудня 1708 р., брали участь у боях під Веприком, Ромнами, 15 червня 1709 р. в Старих Санжарах звільняли веприцьких полонених, а 27 червня були на полі Полтавської битви, тобто задовго до генеральної баталії Петро І збільшував свої збройні сили. Отже, «російська національна армія» не була унікальною, а так само, як і європейські армії того часу, найманою: офіцерський корпус укомплектовувався представниками західноєвропейських країн, рядовий склад — козаками, валахами і калмиками. Ось ця «нерегулярна кіннота» і використовувалася для першого удару.

Які ж сили мав Карл XII? За історичними документами, під Веприк Карл XII підвів усі свої війська, які переважали сили гарнізону Веприка у десять разів. З листа К. Ренне: «у неприятеля больше пехоты было видеть, а конницы не так»¹⁵. Отож, знаючи, яка армія була з Карлом XII на початку походу на Сіверщину, враховуючи втрати, залоги по містах, можна вважати, що під Веприком було 10—12 тис. шведів.

Що ж становив собою Веприк у фортифікаційному відношенні? Фортеця була збудована в центрі села на підвищенні й утворювала чотирикутник типу редута. З півночі і заходу фортецю омивала річка Веприк, у заплаві — болота, вільхові ліси й болотиста притока Веприка, східну частину фортеці прорізав глибокий яр, фортеця мала одні ворота — з південного боку.

22 грудня 1708 р. почалася облога Веприка, 28 грудня Карл XII, ідучи на Зіньків, посилює блокаду, 5 січня 1709 р. особисто прибуває під Веприк. Петро I лишає головну ставку російських військ в Лебедині, іде подальше від Веприка — в Суми, куди прибуває 26 грудня 1708 р., маючи в охороні два полки гвардії, а також Інгерманландський і Астраханський полки. Чому ж Петро I поїхав подальше від Веприка і так убезпечив себе? Чому, надаючи великого значення Веприку, не забезпечив його значними силами і залишив гарнізон напризволяще? Відповідь дають два листи Петра I до коменданта Веприка В. Фермора.

Лист від 2 січня 1709 р.: «...понеже неприятель частью войска вам ничего учинить не может, а ежели б всею армиею стал к вам приступать, тогда мы вас не оставим и со всею армиею будем секуровать»¹⁶.

Лист від 3 січня 1709 р.: «Поневаж указ имею, чтоб вас вывести из Веприка, и для того будут к вам несколько войска тайно прислана. И когда от того войска с указом кто к вам приедет, тотчас налегке подите (только взяв ружье и пушки) туды, куды вам тот от войска присланный скажет. Также послан и явный указ к вам для лица, а не для дела. И сие дело о вашем выходе держи зело тайно, дабы никто не ведал, чтоб из тутечных жителей кто не перекинулся и не сказал»¹⁷. Отже, Петро I вирішив обманути шведів і таємно вивести гарнізон із фортеці. Про цей план, здійснити який не вдалося, йде мова також і в секретному листі без підпису від 28 грудня 1708 р., адресованому О. Меншикову: «...а гарнизон наш еще там (у Веприку.— Авт.) есть, понеже, бо господин Чернцов и господин Шидловский еще с полковником Камбелом не случились, а случаются сей прошлой ночи, оной гарнизон окружат и будут проводить на указанное место как можно»¹⁸.

Але не зовсім зрозуміло, чому наміри, що викладені в листах, не відповідають реальним діям. Відповідь одна — Петро I дотримувався жовківської тактики не ув'язуватися з військом у генеральну баталію. Гарнізон Веприка залишається напризволяще, але він мусить боронитися і вимотувати сили шведів. У гарнізоні підтримуються надії на допомогу. Тому комендантом і були відкинуті пропозиції про здачу фортеці. Гарнізон боронився до останнього (штурм тривав близько п'яти годин), цим і пояснюються значні втрати шведів — 1410 чоловік, втрати росіян — 174 чоловіки, у полон було взято — 1400 росіян, 400 козаків та місцевих жителів. Карл XII не чинив розправи з російським гарнізоном, козаками і жителями Веприка. Як зазначає М. Костомаров, посиляючись на свідчення офіційного історіографа Карла XII Г. Адлерфельда: «Пленный гарнизон был отправлен в Зеньков, много пленных погибло от мороза, а прибывшие в Зеньков получали хорошее содержание и ходили почти на свободе. Каждому из них король выдал по десять золотых польских. Все малороссияне обоего пола были пущены на свободу по настоянию Мазепы. Веприк, по королевскому приказанию, был сожжен майором Вильдемеером»¹⁹.

Провокуючи штурм Веприка, Петро I переслідував кілька цілей. По-перше, знекровити шведську армію, а для себе — виграти час, укріпити населені пункти Слобідської України та не допустити наступу шведської армії в напрямку Харків—Білгород—Москва. По-друге, не дати можливості шведам рухатися на Полтаву — найпівденніший російський форпост. Через Полтаву проходив шлях із України в Крим, і водночас вона була на шляху до Переволочни на Дніпрі і далі до Запорозької Січі і Польщі. Петро I не був упевнений, що Запорозька Січ підтримає російську армію, а кримські татари і Туреччина дотримуються нейтралітету.

Після здобуття Веприка впродовж січня Карл XII готує армію до походу в Слобідську Україну, метою якого було витіснити російську армію з Лівобережної України та прорватися на лінію Білгород—Харків і далі розвивати наступ на Москву. Зі свого боку російське коман-

дування вживало всіх заходів, аби перешкодити цим планам. Наприкінці січня 1709 р. Карл XII займає Опішню, Котельву, рухається на Ахтирку, 9—10 лютого відбувається бій під Красним Кутом. В процесі цього наступу шведський загін під командою генерала Гамільтона почав діяти як каральна експедиція, спалюючи на своєму шляху всі населені пункти: Красний Кут, Городню, Мерефу, Коломак. Д. Крман писав: «Карл XII велів спалювати міста й села, руйнувати повністю помешкання та вбивати жителів. Лише тих, що прийшли сюди з України, було відпущено додому й наказано під загрозою смерті ніколи більше не ставати проти шведів»²⁰.

Те ж саме робили й росіяни за наказом Петра I, спалюючи міста і села, щоб не дати можливості шведській армії мати квартири й продовольство.

10—13 лютого суворий мороз змінюється ранньою відлигою. Карл XII, не чекаючи повені, яка може ізолювати його армію від Лівобережної України, повертає назад до Опішні. 26 лютого шведський гарнізон лишає Гадяч, штаб-квартира Карла XII 2 березня переходить до Великих Будищ. Відтепер шведи займають територію від Псла до Ворскли. Таким чином створювався своєрідний коридор: містечки по Ворсклі — від Опішні до Жукова були під контролем шведів, праворуч — по Хоролу і Пслу (Голтва, Глобино, Манжелія) — розташувалися війська Шереметьєва, Скоропадського, ліворуч — на Слобідській Україні, по орільських містечках — війська Меншикова, Ренне. Затиснутий з обох боків, Карл XII рухається до Полтави, щоб установити безперервний зв'язок з Запорозькою Січчю, Кримом. В пониззі Ворскли, біля Переволочни, його дуже вабила запорізька переправа, володіючи якою, можна було, в разі необхідності, перейти на Правобережну Україну і мати зв'язок з Польщею.

Зі свого боку росіяни докладають великих зусиль, аби втримати Полтаву й оволодіти Переволочною. Петро I, добре розуміючи, що за Запорожжям стоїть Крим і Туреччина, намагається всілякими засобами схилити запорожців на свій бік. Він пише наказ до головної ратуші про визначення платні війську запорозьких козаків: «500 золотых червоних, 150 половинок гамбургских сукон в сорочках, 50 пудів пороху, 50 пудів свинцю»²¹, наказує гетьманові Скоропадському «для отвращения запорожского войска от шведов послать в Запорожье «доброего человека» и чрез него стараться склонить козаков к русской стороне», також «послать в Кош войсковые клейноды и увещательные царские грамоты»²². Такі ж накази отримує і Меншиков — впливати на козаків добрим словом і тільки в крайньому випадку застосувати силу.

Проте вже на початку березня Петро I писав О. Меншикову: «Запорожцы, а паче дьявол кошевой, уже явные изменники стали, и зело опасно Богородицкова не для города, но для артиллерии и аммуниции, которой зело там много, а людей мало, того ради зело потребно один конный полк послать, и из Кнева три полка в Каменный Затон...»²³. Петро I вживає рішучих заходів, щоб не допустити з'єднання запорожців зі шведами, не дати їм можливості отримати додаткові сили. Але саме тоді запорожці отримали листа від кримського хана. Він схвалив рішення запорозьких козаків іти за Мазепою та обіцяв їм зі свого боку підтримку.

19 березня 1709 р. депутати від запорозького війська були прийняті у Великих Будищах Карлом XII. Після цього кошовий Запорозької Січі К. Гордієнко з військом рухається на з'єднання зі шведською армією. Але запорожцям за кордонами своїх володінь, аби прокласти шлях до штаб-квартири Карла XII, довелося кілька разів зіткнутися з московським військом, зокрема біля Царичанки і Кобеляків. Як зазначає Яворницький: «біля Царичанки запорожці в кількості 800 чоловік атакували бригадира Кампеля, в якого було три

полки драгунів у кількості 3000 чоловік. Запорожці порубали 100 чоловік драгунів та 90 захопили в полон, втративши 30 чоловік. Із полонених москалів козаки відправили декілька чоловік зі шведськими посланцями до кримського хана і прохали його про допомогу королю»²⁴.

Після перемоги до запорозького війська почали приєднуватися місцеві жителі, що ховались по болотах. В результаті військо збільшилося до 15 тисяч чоловік, що дало можливість запорожцям оволодіти містечками, розташованими по Орлі, Ворсклі і Дніпру, та лишити в них міцні залоги. 8 квітня кошовий К. Гордієнко підписує українсько-шведську угоду і повертає з військом униз від Полтави до містечка Нові Санжари, щоб стояти на кордоні Гетьманщини і Запорожжя та мати постійний зв'язок із Запорозькою Січчю. Отож запорожці контролювали дуже важливий у стратегічному відношенні район — пониззя Ворскли — Старі Санжари, Нові Санжари, Кобеляки, Переволочна. Це дало можливість відступити шведській армії і врятуватися від полону Карлу XII та І. Мазепі після полтавської катастрофи — і в цьому велика заслуга запорожців.

На черзі була Полтава як результат війни дипломатії: української, шведської, російської, кримсько-турецької.

На час вступу шведів в Україну гетьман І. С. Мазепа мав незначні сили: із 10 українських полків лише три (та й ті не в повному складі) були в Україні — Миргородський, Лубенський, Прилуцький, а також 3 компанійських та 4 сердюцьких полки. Не маючи можливості вести військові акції, всі свої зусилля Мазепа спрямовує на те, щоб створити антимосковську коаліцію у складі Туреччини, Криму, Молдавії, Валахії, донських козаків, калмиків. Це, за словами О. Оглоблина, «був епохальний план подолання московської могутності, утворення непереможної греблі проти московського імперіалізму»²⁵. І найбільшим дипломатичним успіхом гетьмана Мазепи було приєднання в кінці березня 1709 р. 8000 запорожців з кошовим К. Гордієнком до шведсько-українського союзу, хоча відомо, що за всі роки гетьманування Мазепи Запорожжя було в опозиції до гетьманського уряду. І на цю силу розраховував Карл XII, який ще навесні 1708 р. вів переговори з кримським ханом Девлет-Гіреєм і посланцями із Запорожжя. Про те, що Запорожжя було невдоволене політикою Москви, свідчать такі факти: побудова Московію фортець на споконвічних угіддях запорожців, віддання Правобережної України полякам, наступ на права і вольності Гетьманщини, станом справ у якій завжди цікавилася Запорожжя, придушення повстання донських козаків під проводом К. Булавина (з донцями запорожці завжди були в тісних стосунках). Отож кошовий К. Гордієнко вбачав порятунком тільки в допомозі зі сторони (ось чому запорожці звертаються до кримського хана прийняти їх під свою протекцію і разом зі Швецією повести боротьбу проти Москви). В лютому 1709 р. ханський посланець запевняв запорожців, що коли вони підуть проти Москви, то й татари «с охотою рады то чинить». Кошовий і запорожці, в свою чергу, завірили хана, «что всеконечно имеют, ставши с ними, ордою, при Мазепе Москву воевать».

Кримський хан Девлет-Гірей II прагнув звільнити Крим з-під впливу Туреччини, яка втручалася в зовнішню і внутрішню політику Криму. Ще небезпечнішими були закиди Росії, яка до початку Північної війни вимагала від Туреччини передачі їй Криму. В даній ситуації, розраховуючи на підтримку запорожців, Девлет-Гірей II іде на союз зі шведським королем Карлом XII, щоб розгромити Росію та добитися повної автономії від Туреччини і обіцяє шведському королю військову допомогу — 40 тисяч війська (татари, донці на чолі з Некрасовим, запорожці).

Звичайно, запорожці, кримські татари, донці були потрібні Кар-

лу XII, хоча до весни 1708 р. він усі перемоги здобув без помічників. Однак із огляду на воєнно-політичну ситуацію зими 1708 р.—весни 1709 р. Карлу XII необхідно було йти на союз з Кримом і Запорожжям. Як відмічав Г. Нордеберг, у лютому—березні 1709 р. велось активне листування між Девлет-Гіреєм і Піпером, причому останній цікавився строками і видами допомоги від кримчаків. Загалом, шведи були переконані в такій допомозі і в листах, які йшли від Карла XII з України до Стокгольма, вказувалося: «Ми стоїмо на шляху, по якому звичайно татари ходять на Москву. Зараз вони підуть туди разом з нами»²⁶. В травні 1709 р. в шведську головну квартиру прибуло два татарських полковники для переговорів про військовий союз та повідомити, що до шведів їде велике посольство від кримського хана. Одночасно Карл XII веде переговори з сераскиром Бендер, сілістрійським пашею та відправляє полковника Сандула в Константинополь, щоб схилити Туреччину на свою сторону. Однак турецький султан зайняв очікувальну позицію щодо Росії і Швеції, хоча на приготування татар дивився крізь пальці. Таким чином, другий фронт—південний—був реальним і докорінно змінив би обстановку на театрі воєнних дій не на користь Росії. Проте він не був відкритий...

Про активні шведсько-кримсько-турецькі переговори дізнається Петро І. Зокрема, молдавський господар М. Раковиця звідомляє Петра І, що «турки, уведав о измене мазепиной, зело о том радуются», але все ж, щоб мати точні дані, засилають резидентів до запорожців, щоб вияснити, чи всі козаки пристали до Мазепи, чи служать Петру І, а тому «если нынешнею зимою над шведскими войски какого урону не учинитца», то потрібно оберегатися, «чтоб турки об войне не стали б думать против государя»²⁷. Ось чому, коли в російський полон потрапляли шведські офіцери (вищий командний склад), то першим запитанням на допиті було: на якій стадії шведсько-кримсько-татарські переговори, про що і свідчать документи допиту шведського полковника Альбе-діля. Переконавшись, що шведсько-кримсько-турецькі переговори не марево, а дійсність, Петро І 12 лютого покинув діючу армію і, не довіряючи своїй дипломатичній службі, поїхав до Воронежа—Азова—Троїцького. За його наказом у Воронежі терміново будують кораблі, аби при потребі можна було протистояти турецькому флоту.

У російській й радянській історіографії було поширене твердження, що Петро І здійснив поїздку до Воронежа та Азова для інспектування фортець, побудови нових кораблів тощо. Але чи міг Петро І у вирішальний момент покинути армію, враховуючи, що в лютому 1709 р. головні війська шведів зблизилися із головними військами росіян, сили врівноважились, кожну мить ситуація могла змінитися на чийось користь. До того ж дії запорожців, їх намір щодо союзу зі Швецією та Кримом, підготовка Станіслава Лещинського і Крассава до походу на підмогу армії Карла XII в Україні, шведсько-кримсько-турецькі переговори—за цього всього, чи міг Петро І настрахати Турцію азовською флотилією, розпочинати війну з Туреччиною? Петро І здійснює поїздку до Азова зовсім з іншої причини, тут за його наказом перед очима представника султана Кападжі-паші спалюють азовську флотилію, передають Туреччині велику суму грошей та звільняють групу полонених мусульман. Одночасно Петро І наказує П. Толстому «не жалеть усилий и материальных средств для воздействия на турецких министров», для чого Толстому передали «девять тысяч червонных золотых и десять тысяч соболей»²⁸. Щоб «Порте внушить, дабы татар утверждали и к тем непостоянным запорожцам по посылкам их при- ставать не допускали». З огляду на це турецький султан суворо забороняє Девлет-Гірею виступати на боці Швеції проти Росії та приймати в підданство запорожців. Однак Девлет-Гірей, як відмічає Г. Адлер-фельд, не спокусився на царські гроші і вирішив підтримувати короля Швеції. Проте забарне листування між Девлет-Гіреєм та Карлом XII,

очікування допомоги від сераскира Бендер спричиняться до того, що кримський хан підійде до Перекопу в день Полтавської битви, та звістка про те, що шведи зазнали поразки, змусила Девлет-Гірея повернутися до Криму. Водночас Девлет-Гірей залишився єдиним правителем, котрий після полтавської катастрофи безкоштовно допомагав Карлу XII і вже в серпні 1709 р. пропонував йому все своє 40-тисячне військо, щоб пробитися до Померанії (до корпусу Крассава).

Не менш важливим фактором, який вплинув на рішення Турції не вступати у війну проти Росії, було й те, що дипломатична служба Петра I поширювала чутки, буцімто Карл XII попросив у нього миру. Таким чином Росія сконцентрувала всі сили проти Туреччини.

Ініціатива переговорів виходила з російського боку, що видно із переписки Петра I з Меншиковим і Г. Головкиним. Однак, побоюючись вступати в генеральну баталію зі шведами за ворожої настанови татар і Туреччини, Г. Головкин за наказом Петра I 2 травня 1709 р. відправляє листа першому міністру Карла XII, графу Піперу, з пропозицією «буде склонность имеют к миру, то назначили 6 для трактованья комиссаров». Карлом XII переговори були відхилені. Документи, на основі яких малися вестися переговори, не збереглися, але в «Рассуждениях» про причини Північної війни, складених П. Шафіровим та редактованих самим Петром I, читаємо: «предлагая зело умеренные кондиции, а именно: удержание токмо Санкт-Петербурга с Ингриею, яко наследною его царского величества провинциею и за город Нарву обещая эквивалент (равномерное вознаграждение). Но на то весьма отказной ответ с стороны королевского величества получен»²⁹. За шведськими джерелами, основні російські умови полягали в тому, щоб Швеція віддала Росії частину Карелії, що здавна входила до складу Російської держави, і частину Інгрії з Петербургом. Ця територіальна поступка повинна була компенсуватися грошми. Крім того, ні Швеція, ні Росія не повинні були втручатися у справи Польщі.

Як бачимо, всі зусилля Петра I були спрямовані на те, щоб за будь-яку ціну не допустити посилення шведської сторони. Останнє, що здійснює в цьому плані Петро I,— це знищення Запорозької Січі. Побоюючись, що вона перетвориться на плацдарм для турецько-татарського вторгнення (в цей час кошовий П. Сорочинський вів переговори з кримським ханом), Петро I із Азова пише Меншикову, що «сеченское дело ныне нужнее, и оное немедленно скончить ибо служит надеждой неприятелю». 14 травня під командою полковника Яковлева Запорозька Січ була взята росіянами, але особливо ганебну роль тут відіграв Г. Галаган, який показав росіянам потайні стежки в Січ та закликав запорожців здаватися, запевнивши, що їх помилують. Однак у Яворницького читаємо: «Учинилось у нас в Сече то, что по Галагановой и московской присяге, товариству нашему голову лупили, шею на плахах рубили, вешали и иные тиранские смерти задавали, и делали то, чего и в поганстве, за древних мучителей не водилось: мертвых из гробов многих не только из товариства, но и чернецов откапывали, головы им отсекали, шкуры лупили и вешали»³⁰. 23 травня в листі до Ф. Апраксина Петро I писав «...полковник Яковлев Запорожье штурмовал и, хотя с 300 человек потерял, однако ж оное проклятое гнездо взял и оных всех порубили. И тако последней корень Мазепин, с помощью божиею, выкоренин»³¹.

Отож Петро I зумів нейтралізувати всіх союзників Карла XII: після облоги Полтавської фортеці другий фронт кримськими татарами не був відкритий; поляки, прихильники Станіслава Лещинського, пов'язали у своїх власних міжусобицях і не надали Карлу XII своєчасної допомоги; турецький султан вів стриману політику щодо Москви і в зручний час не зміг вирішити свої власні інтереси на Азовському морі (повернути втрачені Азов і Таганрог) і через два роки стяг на себе навалу російської армії Петра I. Російський цар, вважаючи, що в Азо-

ві він повністю виконав свою місію, 27 травня від'їжджає із Троїцького в діючу армію до Полтави через степ, куди прибуває 4 червня.

Саме під Полтавою Петро I змінює Жовківський стратегічний план відступу і тактику «випаленої землі», вирішує дати генеральний бій, забезпечивши себе значною перевагою в живій силі й артилерії. Проте, зважившись на генеральну битву, Петро I поставив на карту майбутнє Росії, бо реальна загроза відкриття другого фронту зрештою залежала від наслідків Полтавської кампанії.

З днем Полтавської битви, як зазначає шведський історик Петер Енглунд у книзі «Полтава: розповідь про загибель однієї армії», «закінчився період шведського панування, Росія почала тиснути свого старого ворога, могутнього сусіда, котрий заклав вихід до Балтійського моря. Водночас Полтавська битва стала колосальною катастрофою не тільки для Швеції, а й для Європи; вона порушила баланс влади,— могутність після Полтави переходить від Швеції до Росії, яка міцніє і перетворюється на велику державу»³².

¹ Із щоденникових записів Каролінців.— Стокгольм, 1992.— С. 4.

² Там само.— С. 5.

³ Там само.— С. 6.

⁴ Там само.— С. 6.

⁵ *Борицак І. Мартель Рене*. Іван Мазепа.— К., 1991.— С. 79.

⁶ *Хоткевич І. Два гетьмани*.— К., 1991.— С. 100.

⁷ *Шутой В. Є. Політика російського уряду на Україні в період зимової кампанії 1708—1709 років // Збірн. статей «250 років Полтавської битви 1709—1959»*.— К., 1959.— С. 102.

⁸ Цит. за: *Дорошенко Д. Нарис історії України*.— К., 1992.— Т. 2.— С. 152.

⁹ *Історія русів*.— К., 1991.— С. 264—265.

¹⁰ *Січинський В. Чужинці на Україні*.— К., 1992.— С. 153.

¹¹ *Труди ІРВІО*.— СПб., 1909.— Т. III.— № 55.

¹² *Енсен А. Мазепа*.— К., 1992.— С. 131—132.

¹³ *Журнал или поденная записка государя императора Петра Великого с 1698 года даже до заключения Нейшtedского мира*.— С.-П., 1770.— Ч. I.— С. 181.

¹⁴ *Письма и бумаги императора Петра Великого*.— М., 1952.— Т. 9, вып. 2.— С. 1415—1416.

¹⁵ *Труды ІРВІО*.— Т. III.— № 58.

¹⁶ *Письма и бумаги императора Петра Великого*.— М.-Л., 1950.— Т. 9, вып. I.— С. 511.

¹⁷ Там само.— С. 511—512.

¹⁸ *Труды ІРВІО*.— Т. III.— № 60.

¹⁹ *Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы*.— СПб., 1885.— С. 491.

²⁰ *Енсен А. Мазепа*.— К., 1992.— С. 131.

²¹ *Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків*.— К., 1991.— Т. 3.— С. 321.

²² Там само.— С. 298.

²³ Там само.— С. 305.

²⁴ Там само.— С. 308.

²⁵ *Полонська-Василенко П. Історія України*.— К., 1992.— Т. 2.— С. 72.

²⁶ *Возгрин В. Россия и европейские страны в годы Северной войны*.— Л., 1986.— С. 224.

²⁷ *Письма и бумаги императора Петра Великого*.— Т. 9, вып. 2.— С. 688—689.

²⁸ Там само.— С. 896.

²⁹ *Шафиров П. Рассуждение, какие причины его императорское величество Петр Первый... к началу войны против Карла XII, короля шведского 1700 году имел...*— СПб., 1722.— С. 129—130.

³⁰ *Яворницький Д. Назв. праця*.— С. 328.

³¹ *Письма и бумаги... Петра Великого*.— Т. 9, вып. 1.

ПРО МОГИЛУ ІВАНА МАЗЕПИ

Останнім часом українська громадськість усе настійливіше цікавиться долею могили і останків гетьмана Мазепи, про які відомо лише те, що вони нібито знаходяться в Галаці (Румунія).

У цих нотатках ми спробуємо зробити ряд уточнень, котрі базуються на свідченнях очевидців та письмових джерелах і можуть пролити світло на проблему, що нас хвилює.

* * *

Після поразки в Полтавській битві 27 червня 1709 р. шведський король Карл XII та його союзник — гетьман Лівобережної України І. С. Мазепа переходять в Османську імперію і 3 липня 1709 р. зупиняються в Очакові. 24 липня, переправившись через Дністер на Молдавську землю, вони з усіма почестями були зустрінуті тигинським серакиром, якимось поляком-перебіжчиком. Османська Порта надала королеві щоденну субсидію на харчування.

Карл XII розбив свій табір поблизу Тигинської фортеці (Бендери) на березі Дністра, «трошки нижче міста, серед дерев», на місці селища, уже давно змитого розливом Дністра. Йому зробили на нозі операцію, бо він був поранений під час битви під Полтавою. Пробув тут Карл XII до липня 1711 р., поки черговий розлив Дністра не змусив його перемістити резиденцію на околицю села Варниці і розташуватися біля православної церкви, де він заснував поселення, символічно назване «Новий Стокгольм».

Румуномовні літописи, зокрема Іона Некулче і Ніколае Костіна, а також твори Вольтера Бельрива та ін., досить докладно показують, де були розквартировані в Молдавії шведські війська і козаки Мазепи. Щодо самого гетьмана, то «Літопис родини Гика» стверджує, що «він перейшов ріку Дніпро раніше, ніж шведський король разом з кількома своїми спільниками». Позаяк обидва опинилися в Очакові, а звідти прибули до Тигина. Це твердження підкріплюється і повідомленням від 22 серпня 1709 р. Белюза, дворянина з оточення польського короля Станіслава Лещинського, адресованого міністру закордонних справ Франції Торсі.

Після цього Мазепа не залишав табір Карла XII до самої смерті, яка настала дуже швидко, приблизно через місяць після повідомлення Белюза, хоча, власне, коли помер і де був спершу похований Мазепа, невідомо. Судячи з численної історичної літератури, документальних свідчень, на які в минулому не дуже звертали увагу, Мазепа помер не пізніше 30 вересня 1709 р. Белюз, повідомляючи міністра закордонних справ Франції, посилався на інформацію господаря Молдавії Михая Ракоці про те, що шведський король ще перебуває в Тигині і що «покійний Мазепа не був переправлений в Ясси, а похований у Бендерах». У листі від 22 листопада 1709 р. Белюз подає окремі подробиці: незадовго до смерті Мазепа ходив до церкви, отже, помер він не раптово, а внаслідок якогось невідомого переживання, спричиненого чи, можливо, загостреного полтавською поразкою. Нарешті, існує повідомлення, датоване 10 листопада 1709 р., де йдеться про події, що від-

булися «після смерті Мазепи». До цього можна додати, що близько 5 грудня 1709 р. козаки, підпорядковані покійному Мазепі, зібралися для обрання нового гетьмана.

Отже, датування смерті Івана Мазепи березнем 1710 р., 18—29 березня 1710 р., 1710 р. (без уточнення місяця), приписування йому якихось дій у тому ж році, без сумніву, помилкові, навіть якщо вони належать сучасникам, бо документально підтверджено, що Мазепа помер між 22 серпня і 30 вересня 1709 р. (найімовірніше — у вересні 1709 р.). Історичні свідчення не вказують однозначно, де саме він був спершу похований: називається то Тигин, то село Варниця, розташоване за кілька кілометрів північніше Тигина, теж на правому березі Дністра. Свідчення Белюза від 30 вересня 1709 р. (найбільш переконливе, бо базується на інформації, одержаній від господаря Молдавії) говорить про те, що тіло Мазепи не переправили в Ясси, як нібито було вирішено спочатку зі згоди молдавського господаря, а «поховане в Бендерах», де він помер...

Ніколає Костін одразу після смерті гетьмана пише, що «помер Мазепа, козацький гетьман, і поховали його у церкві в одному селі, а саме — Варниці, що розташоване біля Тигинської фортеці». В більш лапідарному вигляді аналогічне свідчення знаходимо і в анонімного молдаванина, автора «Літопису родини Гика»: «Помер у Бендерах Мазепа-гетьман і поховано його в Варниці». Оскільки церква села Варниці збереглася і біля неї, як уже відзначалося, розбив свій табір Карл XII у липні 1711 р., цілком імовірно, що в повідомленні Белюза від 30 вересня 1709 р. йдеться саме про це місце поховання Мазепи.

Ніколає Костін, але не як очевидець, а на основі почутого від інших, у своєму літописі зазначає, що з церкви села Варниці «тіло перенесли в Галац і поховали в монастирі Св. Георге, але й там йому не було спокою. Кажуть, що турки викопали домовину під час заколоту при господарі Думитрашку Воде (Кантемир), коли жителі Галаца були підкорені, і викинули кістки гетьмана на березі Дунаю, і навіть після смерті не прийняла його земля». Говорили ще, додає літописець, що після його смерті залишилося 160 000 золотих червінців (з яких 40 000 нібито взяв Карл XII), крім монети зі срібла і неблагородних металів, золоті речі та дорогий одяг.

Анонімний автор «Літопису родини Гика» теж відтворив цю версію. З варницької могили «ті, що були з ним, взяли його тіло звідти і віднесли в Галац і поховали в монастирі святого великомученика Георге. Однак і звідти через гнів господній і царське прокляття воно було знову викопане турками, коли ті підкорили людей в Галаці під час правління Думитрашку Воде, і викинуте на берег Дунаю».

Про останки Мазепи є ще одна версія, яку ми вважаємо найбільш достовірною і повною: «Отже, після того, як Думитрашку Воде залишив Ясси, татари почали захоплювати нижню частину країни. Деякі з них, об'єднавшись із турками-лазами, без згоди великого візира напали на місто Галац, підкорили всіх жителів, закрили їх у монастирі Св. Георге, забравши всі речі, знайдені там. Хоча ця місцевість багато разів зазнавала нападів, проте такого рабства і розорення місто Галац раніше не знало ніколи, тому що татари не лише підкорили християн і розтягли майно монастирів, а й розкопали навіть могили, підозрюючи, що люди поховали там свої речі. Тоді ж вони поруйнували й могилу Мазепи-гетьмана, розташовану в монастирі Св. Георге, і викинули останки на берег Дунаю».

Таким чином, анонімний літописець стверджує, що пограбування Галаца турками-лазами і татарами, а також наруга над могилою Мазепи сталися після відходу Димитріє Кантемира із Ясс і відступу російського генерала Рена із Бреїли, подій, які в літописі датуються 16(27) липня і відповідно 18(29) липня 1711 р. Зі сказаного випливає, що спустошення Галаца і розорення могили Мазепи відбулося відразу після 18(29)

липня 1711 р. і близько 29 жовтня (8 листопада) 1711 р., коли Ніколає Маврокордат проходив через пограбоване місто по дорозі до господарського палацу в Яссах.

Церква монастиря Святого Георгіє в Галаці біля Дунаю — місце другого поховання Мазепи, — на жаль, зруйнована в наш час, хоча й добре відома. Збереглися її фотографії початку ХХ ст. (до 1914 р.), плани-розрізи її інтер'єру, зображення оригінального напису і навіть печатки.

Згідно з написом грецькою мовою, церква була споруджена якимось прочанином Михалакі в 1664 р. ... під час правління Єустратіє Дабижі. Розташована на шляху татарських наскоків, вона не раз зазнавала пограбування та руйнування між 1711 р. (коли була осквернена могила Мазепи) і 1821 р. У 1838 р. церкву частково відремонтували. Це була звичайна для молдавських церков ХVІІ ст. будівля з вежею над нефом. Притвор, що знаходився з південного боку, мав два поверхи і вежу з вікнами-бійницями, з характерними й для інших церков, збудованих у другій половині ХVІІ ст. Загалом же церква монастиря Св. Георгіє — одна з визначних культових споруд давнього Галаца.

Хоча могила Мазепи, згідно зі згаданими румуномовними літописами, була розорена, а останки гетьмана розкидані біля Дунаю, пам'ять про Мазепу не згасла. У другій половині ХІХ ст. молодий тоді Михайл Когелничану, публікуючи «Уривки з молдавських і волоських хронік для вивчення епохи Петра І, Карла ХІІ, Станіслава Лещинського, Дмитріє Кантемира і Костянтина Бринков'яну» (Ясси, 1845), у примітках до французького перекладу тексту Ніколає Костіна повідомляє читачів про результати своїх пошуків і про те, що він бачив «у цьому році під час поїздки в Галац, зробленої з метою провести саме в цих місцях дослідження у зв'язку з останками Мазепи».

Побувавши в монастирі Св. Георгіє, який був розташований на березі Дунаю «у прекрасному місці» і який, на думку М. Когелничану, збудували перед заснуванням Молдавського князівства, він пише: «Гетьман Мазепа був похований посеред церкви у цегляному склепі, на який поклали камінь із написом, гербами України і Мазепи, зображенням одноголового орла. Очевидно, після спустошення Галаца прибічники колишнього гетьмана реставрували його могилу, оскільки надмогильний камінь, хоч і надтріснутий, аж до наших днів закривав яму посередині церкви; напис із часом стерся, проте орел України вирізнявся досить добре. У 1835 р., не знаючи навіть імені небіжчика, похованого в їхній церкві, грецькі священники хотіли поховати в цьому місці боярина — Дмитріє Дерекчі-башу; копаючи яму, наштотувалися на склеп могили Мазепи, де знайшли череп і кістки знаменитого гетьмана. Оскільки невідомо було, чиї це останки, їх залишили в могилі, а Дерекчі-башу поховали поряд. Через кілька років його родичі викопали прах боярина, згідно з розпорядженням молдавського уряду, що забороняло поховання в середині церков, і поклали останки Дерекчі-баші і Мазепи в нову могилу, викопану поза церквою, справа від входу. А старий надмогильний камінь чи, швидше, його залишки як історична пам'ятка були зібрані і відіслані в подарунок брату колишнього владика Румунської держави великому Михаю Гиці, в палаці якого, ймовірно, цей камінь знаходився серед багатьох інших пам'яток, знайдених у різних куточках князівства. Оскільки на старому надмогильному камені Мазепи був зображений орел, якого ще можна було розрізнити, близькі боярина Дерекчі-баші хотіли зберегти цю емблему на могилі свого родича, де знаходилися також останки Мазепи, але сталося так, що через незнання геральдики скульптор замість орла України висік двоголового орла Австрії на новому надмогильному камені із красивого білого мармуру. Кожен може побачити цей недогляд на першій могилі, що знаходиться справа перед входом у притвор. Я, в усякому разі, бачив це під час моєї поїздки в Галац, здійсненої з метою дослідження в цих місцях подій, що мають відношення до останків Мазепи».

Отже, в 1845 р. М. Когелничану, котрий спеціально відправився в Галац, щоб перевірити розповідь Ніколае Костіна, уже не виявив у приміщенні церкви монастиря Св. Георге жодного сліду могили Мазепи. Йому розповіли, що могила, реставрована після 1711 р., знаходилася по середині церкви, мала вигляд склепистого цегляного заглиблення, покритого надтріснутим надмогильним каменем із написом, стертим ногами віруючих, але з помітним іще до 1835 р. одноголовим орлом з герба України. Того ж року в забуту могилу Мазепи, не знаючи, чия вона, було покладене тіло дрібнопомісного боярина, сердара Димитріє Дерекчі-баші. Через сім років, тобто близько 1842 р., за православним звичаєм прах останнього (перемішаний із прахом Мазепи) був викопаний та обмитий згідно з православним поминальним обрядом. Якраз у цей час з'явився розпорядження уряду Молдавії, що забороняло поховання в церквах, і перемішані останки обох були покладені в нову могилу біля церкви. Її накрили новою мармуровою плитою, на якій замість зображення орла з герба України помилково висікли двоголового орла — символ Габсбурзької імперії. Але й ця могила, яку Михайл Когелничану бачив у 1845 р., у другій половині XIX ст. зникла (в 1881 р., як буде сказано далі, про неї вже нічого не було відомо), так що на фотографії церкви початку нашого століття справа від притвору видно лише бруківку.

Щодо старого, потрісаного надмогильного каменя Мазепи, то зараз про нього жодних відомостей немає.

Проте відомо, що знаменитий у свій час Михайл (Михалаке) Гика, міністр внутрішніх справ Румунської держави, у якого той камінь знаходився, був справді відомим колекціонером книг, монет та археологічних знахідок. У 1834 р. він заснував на основі своїх зібрань перший у Румунській державі Національний музей історії старожитностей. Зрозуміло, чому саме йому надіслали уламки надмогильного каменя Мазепи.

В 1881 р. публіцист і правник Пантазі Гика в донесенні міністру В. Урека після опису церкви Св. Георге в Галаці та всіх її перебудов, здійснених у XIX ст., присвячує спеціальний розділ могилі Мазепи. Не виявивши жодної ознаки могили в церкві, не знаючи літописних даних та публікації М. Когелничану 1845 р., він, зрозуміло, апелює до «галацького переказу», згідно з яким в епоху Етерії (1821 р.) турки із Бреїли, дізнавшись про нібито сховані в могилі Мазепи багатства, напали на Галац, зруйнували і підпалили церкву Св. Георге, «викопали цього героя, забравши все, що на ньому знайшли, і викинули череп у Дунай, а надмогильний камінь, схований і врятований віруючими, був ніби переправлений після очищення Галаца від турків у церкву Матері Божої-заступниці. Дехто стверджував, що там, а не в церкві Св. Георге, знаходилася могила Мазепи. Згідно з тим самопереказом, у 1832 р. російський генерал Маврос, проходячи через Галац, довідався про надмогильний камінь Мазепи і забрав його з собою».

Пантазі Гиці розповіли, що церкву Св. Георге М. Когелничану відвідав у супроводі барона д'Аврїя, і вони знайшли якийсь напис, могилу і грамоту, котра потверджувала поховання тут Мазепи. Йому також розповіли, що Григоре Точилеску, здається, виявив сліди могили Мазепи, але в церкві Матері Божої-заступниці.

Пантазі Гика, обстеживши обидві галацькі церкви, однак нічого зі згаданого не знайшов. Повернувшись до Бухареста і продовживши свої дослідження, він «прийшов до висновку, що такого надмогильного каменя ніколи не було в колекції генерала Мавроса». На прохання подати більш детальні дані про могилу Мазепи Михайл Когелничану не відповів, а Григоре Точилеску інформував Пантазі Гика, що йому нічого не відомо про місце поховання Мазепи.

Зіткнувшись із протиріччями між галацькими народними переказами і відсутністю будь-яких ознак існування могили хоча б в одній із

названих церков, Пантазі Гика приєднується в 1881 р. до точки зору де Бойє, який писав у своєму «Історичному словнику», що Мазепа помер 1790 р. (правильно у Бойє — 1709 р.) в Бендерах; щодо могили чи то в церкві Св. Георге, чи то Матері Божої-заступниці в Галаці, то, на думку П. Гики, цей факт «більш ніж проблематичний і належить до розряду вигадок».

Насправді місцеві галацькі перекази щодо могили Мазепи містили деякі реальні дані, скажімо, про пограбування церкви Св. Георге в 1821 р., існування храму Матері Божої, відвідання М. Когелничану церкви Св. Георге у зв'язку з пошуками могили Мазепи...

* * *

У кінці ХІХ ст. питання про могилу Івана Мазепи практично не порушувалося. Тільки зрідка, принагідно, у зв'язку із церквою Св. Георге у тій чи іншій публікації зустрічалися згадки типу: «Припускають, що тут був похований Мазепа».

Із знищенням церкви і такі згадки практично зникають.

Який же висновок можна зробити з достовірних фактів і не в усіх деталях з'ясованих переказів? Можна констатувати, що гетьман Мазепа помер до 30 вересня 1709 р. (дуже ймовірно — у межах цього місяця) і спершу був похований у Тигині (Бендерах), точніше, у церкві села Варниці, неподалік Тигина. Невідомо, за яких обставин і з яких причин його прах перенесли на територію Молдавського князівства до церкви монастиря Св. Георге в Галаці 30 вересня 1709 р. (29 липня 1711 р.). Його цегляний склеп, розташований під підлогою по середині церкви, був пограбований татарами у період 29 липня — 8 листопада 1711 р., а останки гетьмана (можливо, тільки їх частина) були викинуті на берег Дунаю. Згодом могилу реставрували, і кістки та череп, що збереглися, покоїлися у церкві Св. Георге до 1835 р., коли в могилі Мазепи поховали прах дрібнопомісного молдавського боярина. Через 7 років, приблизно в 1842 р., перемішані останки небіжчиків поховали біля церкви, справа від входу до притвору. Ця могила існувала до 1845 р., а потім зникла. На місці могили зараз вимощена бруківкою дорога. Щодо надмогильної плити Мазепи з церкви Св. Георге, то вона безслідно зникла до 1845 р. Згідно з галацьким переказом, її у 1832 р. забрав мунтенський генерал Ніколає Маврос. Не виключено, що близько 1842 р. її було відправлено Михаю Гиці до Бухареста.

Отже, зараз, крім церкви села Варниці, немає жодного сліду могили й останків гетьмана Мазепи.

Переклад із румунської Олега Гайнічеру.

У ПОШУКАХ ПОХОВАННЯ ГЕТЬМАНА

Відаючи належне науковій допитливості М. Когальнічану, який, публікуючи «Уривки з молдавських і волоських хронік...» (Ясси, 1845), особисто відвідав Галац з метою з'ясування місцезнаходження могили та долі праху Івана Мазепи, професор Київського університету Володимир Антонович 1885 р. на сторінках журналу «Киевская старина» висловив впевненість у тому, що й «тепер, через сорок років, всякий мандрівник, зацікавлений українськими старожитностями, вельми легко може зібрати у Яссах і Галаці відомості, що їх нам не достає» («Киевская старина». — 1885. Т. 12. — С. 505). Однак, на жаль, оптимістичні сподівання відомого історика України розвіялись у плині часу.

У наступні роки справа з пошуками могили Мазепи не тільки не просувалася, а навіть гальмувалася, обростаючи суперечливими свідченнями «очевидців» та різними вигадками. Розповідають, наприклад, що під час Прутського походу цар Петро I власноручно гатив по надмогильній плиті Мазепи і розбив її.

У дожовтневій періодиці нерідко можна зустріти свідчення, згідно з якими могили Мазепи розкопали й осквернили російські солдати під час російсько-турецької війни в 70-х чи 80-х рр. XIX ст. Подібне повторилося 1946 р., коли в Галаці стояли радянські війська. Цю історію повідав Микола Литвин на сторінках тижневика «Наш час» від 23 квітня 1993 р. зі слів свого дядька, на очах якого особісти буцімто, ломами розбивши вхід до склепу, що самотів поблизу якоїсь церкви, винесли з нього домовину, облили її бензином і підпалили...

Олександр Сеженко у своїй книзі «Харків, Харків...» (Харків — Нью-

Йорк, 1992) розповідає, що могилу Мазепи знайшов на околицях с. Волонтири і розкопав становий пристав із Бендер — болгарин Кірілов. Знайдені ним останки Мазепи до 1925 р. переховувалися буцімто на горіші будинку Кірілова, аж поки румунська поліція безпеки не забрала їх до Генеральної сигуранци в Бухаресті. Натомість історик В. Трепке, відвідавши за дорученням Українського наукового інституту у Варшаві Галац у 1930 р., на власні очі бачив могилу Мазепи на території Святоюрівського монастиря. Ім'я Мазепи поминалося тоді й на службі Божій, на якій був присутній В. Трепке.

У той же час, тавруючи Мазепу як «зрадника» українського народу, радянська історіографія обходила питання про поховання гетьмана глухою мовчанкою. Нещодавно Всеукраїнське товариство політв'язнів та репресованих разом з Інститутом археології та Інститутом історії України виступили з ініціативою про розшук і перенесення в Україну тлінних останків гетьмана Івана Мазепи. Ця ініціатива знайшла підтримку з боку уряду України. Принагідно зауважимо, що у 1917 р. уряд УНР також мав намір організувати урочисте перепоховання останків Івана Мазепи в Україні.

Для проведення пошуку та ідентифікації праху Мазепи спеціальною ухвалою Президії НАН України створено наукову експедицію, до складу якої увійшли археолог Гліб Івакін, антрополог Сергій Сегеда, Василь Савченко і автор цих рядків. Опрацювавши різні версії щодо місцезнаходження та долі праху Мазепи, члени експедиції минулого року відвідали Румунію для проведення відповідних пошукових робіт.

Завдання, що стояли перед експедицією, викликали жвавий інтерес серед румунських науковців і заохотили їх до самостійних студій над цією проблематикою. Підтвердженням цього може служити й стаття д-ра Костянтина Резакевича. Зібрані нами матеріали дають підставу підтвердити зафіксований в історичних документах факт поховання Івана Мазепи у Святоюріївському (св. Георга) монастирі у місті Галаці, зруйнованому наприкінці 50-х — початку 60-х рр. нинішнього століття.

Слід зазначити, що місцеві народні перекази пов'язують з ім'ям Мазепи церкву Матері Божої-заступниці (Пречистої) у Галаці, недалеко від того місця, де колись височіла і церква св. Георгія. Прилеглий до неї житловий масив і одна з його вулиць носили ім'я Мазепи. Можливо, ця назва пояснюється тим, що Мазепа міг вдатися до інсценізації своєї смерті та поховання в Бендерах і, перебравшись таємно в Галац, доживав тут віку. Принаймні відомий з французькомовної копії документ (оригінал зберігається в архіві Високої Порти в Туреччині), де згадується про те, що Мазепа оселився і якийсь час жив у Галаці «при зам-

ку» («Україна». — 1914. — Ч. 2. — С. 71). У зв'язку з цим вельми проблематичною є і дата смерті Івана Мазепи, що її наводить молдавський хроніст Ніколає Костін, — 18 березня 1710 р. (1).

У Галацькому міському архіві нам вдалося ознайомитись з архітектурними планами церкви св. Георгія. Ці матеріали мають велике значення для проведення в майбутньому тут археологічних розкопок, які разом з антропологічною експертизою і повинні поставити останню крапку у справі встановлення місця поховання Івана Мазепи та ідентифікації його праху. Проте вже нині слід подбати про виготовлення та встановлення пам'ятного знака Івану Мазепі в м. Галаці. Для тих, хто хотів би матеріально допомогти здійсненню цієї історико-патріотичної акції та посприяти проведенню експедиції, повідомляємо рахунки Всеукраїнського товариства політ'язнів та репресованих в Українбанку:

— для карбованців:

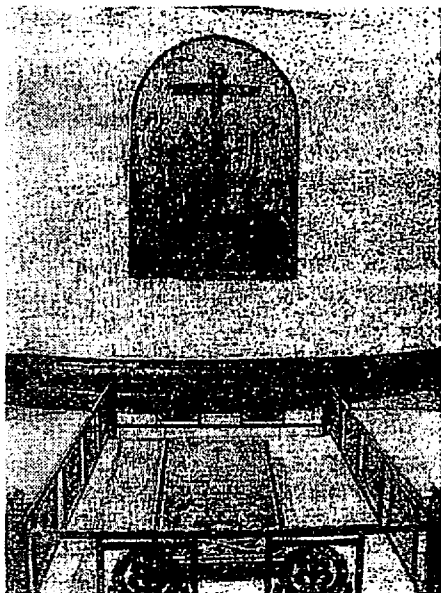
№ 700161709/700867 МФО 30001;

— для валюти: 40707398 USD.

Адреса банку: 152601, МСП, Київ-601, вул. Інститутська, 12 а, Українбанк.

Некрополь Києво-Печерської лаври.
Поховання О. Безака.

Некрополь Києво-Печерської лаври.
Поховання архієпископа
Антонія (Абашидзе).

ПРИТЧА І МІФ В ІСТОРІОСОФІЇ Г.СКОВОРОДИ

Філософський діалог Сковороди «Притча, названа Убогий Жайворон» (з ним розмовляє Тетервак про спокій) згідно із посвятою «люб'язному другові Феодорові Івановичу Дисському» датується «1787 літа, в повний місяць останнього осіннього місяця» (II, 125)¹. У загальновідомому переліку власних творів, вміщеному в листі Сковороди до Михайла Ковалинського від 26 вересня 1790 р., «Убогий Жайворон» названий останнім й, очевидно, може розглядатися як певний філософський підсумок мислителя. Водночас цей твір посідає особне місце в творчості Сковороди, оскільки український філософ звертається тут до історіософських ідей та історичного міфу України.

Композиційною особливістю цього звернення є передусім те, що історіософський образ України розгортається Сковородою на кількох сюжетно-ситуативних рівнях, які утворюють доцентрові кола єдиної притчі. Перше поверхнєве образно-ситуативне коло цієї багаторівневої філософської притчі окреслюється вже у посвяті-пролозі і визначається актуальною для України XVIII ст. міфологемою «Малоросії», яку Сковорода пов'язує з образом тетервака: «Прийми, друже, від мене цю маленьку настанову. Дарую тобі Убогого свого Жайворонка. Він тобі заспіває і взимку: не в клітці, а в серці твоєму, і трохи допоможе врятуватися від ловця і хитруна, від лукавого світу цього... Не спить ловець. Не спи й ти. Помилка є матір нещастя. Однак хай не звабить тебе, друже, те, що Тетервака названо Фридриком. Коли тобі непременно згадай, що ми всі такі. Адже всю Малоросію Великоросія називає тетерваками. Чого соромитися? Тетервак-бо — птиця дурна, але не злобива. Не той дурний, хто не знає (ще такий, котрий усе знає, не народився), але той, що знати не хоче...» (II, 124—125).

Друге сюжетне коло в інтерпретації Сковородою міфу України окреслюється у внутрішньому просторі притчі вже в контексті безпосереднього протиставлення світогляду тетервака Фридрика світоглядові жайворонка Сабаша. Після дискусії двох птахів про «убогість святу» сталася така пригода, що тетервак, який спокусився на «тучную ядь», ледь рятується від ловчої сіті. Саме після такої повчальної події Сковорода подає опис того краю, де жили жайворонки. «У цім невеликім краї панувала простота і царювала дружба, що робить мале великим, дешеве дорогим, а просте приємним. Ця земля була часткою тієї, де Істина, що мандрує між людьми, тікаючи від зла навколишнього світу, довершувала останні дні свої на землі, дихала останнім подихом, щоби злетіти із земних у горішні країни» (II, 130). Те, що в наведеному фрагменті під краєм жайворонків Сковорода розуміє ідеальну міфологічну Україну та її «золотий вік», знаходить своє підтвердження у наступному сюжетно-ситуативному колі «Убогого Жайворонка», а саме: в тій «притчі-в-притчі», яку на фінальному бенкеті жайворонків розповідає Адоній, дядько Сабаша. Йдеться про те, «у який спосіб у давнину Діва Божа — істина — вперше прийшла до них в Україну: так звалася країна їхня. Перший-бо зустрів її поблизу свого дому Маной і жона його Каска. Маной, уздрівши її, спитав із суворим лицем: — Яке ім'я твоє, о жоно? — Ім'я моє Астрая, — відказала Діва. — Хто ти, звідки? Пощо прийшла сюди? — Зненавидівши злобу мирську, прийшла до вас посе-

литися, почувши, що в країні вашій панує доброчестя й дружба...» (II, 134—135). Завершується це оповідання такими словами: «Астрая в їхній країні жила успамітно. Маноя і Каску більше за інших любила, навідувала і жартувала, доки не переселилась у небесні обителі» (II, 136).

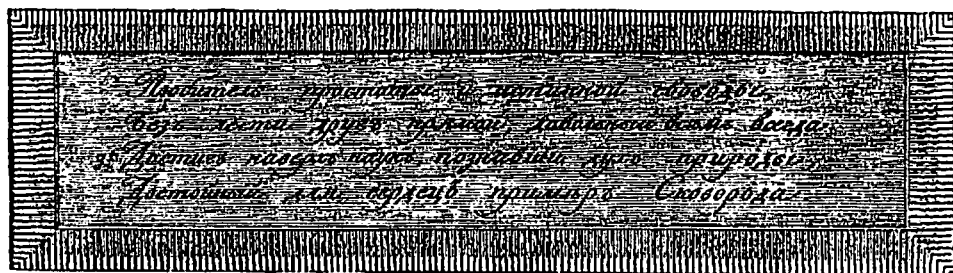
У плані загального протиставлення житейської премудрості «тетерваків» і «жайворонків» особливого значення набирає відповідь Фридрика на слова Сабаша про «вбогість святу». Тетервак відповідає таким чином: «Правда, був час, коли й убогих але добродійних, шанували. Нині ж світ не той. Нині коли злидар,— тоді й бідняк, і дурень... Будь ти який хочеш у нутрі, хоч десятка шибениць вартій, що з того? Таємницю цю Бог зна. Мав би добру славу у світі й був ти шанований у числі славетних людей — не бійся, дерзай, не помилишся зроду. Не той правий, хто правий по суті, а той, хто неправий за істиною, але здаватися правим уміє, хитро блудячи і йдучи стежкою такого судження: кінці у воду» (II, 127). Слова тетервака про «час, коли убогих, але добродійних шанували» суголосні жайворонковому описові землі, де «панувала простота і царювала дружба». Зіставлення контекстів показує, що для Сковороди притчевий час, коли Божа Діва — Істина приходила в Україну, міфоісторично передував часові, коли Україна перетворилася на край, де мораль тетерваків почала потісняти мораль жайворонків, і врешті-решт стала ототожнюватись історичним сусідом саме з країною тетерваків — Малоросією. Таким чином, у притчевій схемі Сковороди Україна і Малоросія постають як дві міфоісторичні послідовні назви однієї і тієї ж країни².

Що ж до притчевої долі тих тетерваків, що потрапили до «ловчої сіті», то вона аж надто нагадує історичну долю української козацької старшини XVIII ст., аби не помітити прямих референцій Сковороди, котрий не міг не знати, як, прагнучи урівнятися в правах з російським іменитим дворянством, «малоросійські тетерваки» власноруч запроваджували кріпацтво в Україні і зрештою довели справу до остаточного скасування усіх українських вольностей: «Чи бачиш напнуту сітку?.. Гуляла там дюжина тетерваків, А коли найгучніш стрибали, горлали й танцювали, жеручи на повне горло, блискавкою впало на них сильце. Боже мій, який вереск, гергіт, хлеліт, стукотіння, шум, страх і борсання були! Тоді вибіг ловець і всім їм попереламував шиї» (II, 129). Чудом вцілілий Фридрих «зляканий, розтріпаний, зімнутий... як миша, якою погрався кіт, ... полетів... у глибину байраку оплакувати гріхи» (II, 129).

Розвинута у притчі тема вловлення і безславного кінця амбітних та ненажерливих «тетерваків», очевидно, дозволяє краще зрозуміти сенс відомої поезії Сковороди «De libertate»: О, якби в дурні мені не пошитись, Щоб без свободи не міг я лишитись. Слава навіки буде з тобою, Вольності отце, Богдане — герою» (I, 85). Схоже, що на думку Сковороди перед вольністю України завинив не так герой Хмельниччини і підписана з ним з Москвою недалекоглядна угода, як ті Богданові наступники, що спокусилися на «тучную ядь» «ловця» — великодержавія і врешті-решт «пошилися в дурні». Не виключено, однак, що гірка іронія цієї поезії стосувалася і самого «героя Богдана».

Таким чином, уважне прочитання езопової мови «Убогого Жайворонка», як і інших творів Сковороди, опосередковано чи прямо пов'язаних з історією України XVII — XVIII ст., дозволяють спростувати твердження про байдужість Сковороди до історичної долі свого народу³.

Міфоісторичний образ України, розгорнутий у притчі «Убогий Жайворонко», слід розглядати в контексті інших фундаментальних образів християнсько-філософської картини світу Григорія Сковороди. Одним із таких образів, що поетично обіймає як етноміфологічний, так і християнсько-філософський аспекти притчі, є образ пам'яті: «Що-бо є дивніше пам'яті, яка вічно цілий світ творить, зберігає вічно в надрах

своїх сім'я усього живого, бачить єдиним оком минулі й майбутні діла як теперішні?.. Що таке пам'ять? Це незабуття. Забуття елліни назвали «ліфа», забудь же — аліфія, аліфія ж — істина. Яка істина? Це така істина Господня: «Я є п'уть, істина та життя». Христос — Господь Бог наш, йому ж слава навіки, амінь» (II, 133).

Наведений філософський гімн пам'яті в контексті сквородинської притчевої поетики набуває принаймні подвійного міфоісторичного значення. З одного боку, через інтерпретацію Істини за давньогрецькою етимологією як беззабуття він надає міфоісторичної глибини ідеї «золотого віку» України, пов'язаній з вибором Астрада саме цього краю як останнього притулку справедливості, дружби і простоти. В цьому аспекті історіософський ідеал Сквороди легко прочитується як обернений у «золоте минуле». З другого боку, у цьому ж філософському гімні і беззабуття, й Істина ідентифікуються передусім з Христом, а пам'ять розглядається як охоплююча єдиним зором не лише «минулі», а й «майбутні діла як теперішні». Таким чином, освоюючи античну історіософську ідею минулого «золотого віку», Скворода, по суті, виходить за межі класичної міфологічної схеми. Водночас, повністю приймаючи євангельську інтерпретацію Христа як Істини й Життя, філософ утримується від однозначного випростання своєї історіософської ідеї у теократичну реальність земного й небесного Граду Божого відповідно до християнської традиції, сформованої Бл. Августином у творі «De Civitate Dei». Своєрідно переосмислюючи античні й християнські історіософські ідеї, Скворода приходить до власної історіософської концепції. Вона значною мірою зумовлена загальними особливостями філософської поетики Сквороди. Одну з особливостей цієї поетики він розкриває, зокрема, у дарчому листі Я. М. Донцю-Захаржевському, надсилаючи йому свій авторизований переклад-інтерпретацію Плутархової книжечки про спокій душі: «Відхилившись від Біблії до Плутарха, переклав я книжечку його «Про душевний спокій», витлумачивши не зовнішню дзвінкість слів, а саму силу і сутність, начебто грона вичавив у давильні і в такий одяг цю дівчинку одягнув, щоб вона й всередині, й зовні не поганською, а Христовою була й являлась дівою. Не згадується тут ні Дій, ні Венера, ні Меркурій, а у нові міхи й вино нове влито. Плутарх належав до тих, котрі не ходили слідом Христовим, та іменем його виганяли бісів» (II, 211).

Образ Астрада в історіософії Сквороди також можна розглядати як певну «сутність» античного міфу про «золотий вік» людства, викладеного, зокрема, у першій книзі «Метаморфоз» Овідія, до якого філософ, очевидно, звернувся, «відхилившись від Біблії» подібно до того, як це відбувалося у нього з Плутархом.

Вік золотий було вперше посіяно. Чесність і Правду
Всюди без примусу, з власної волі в
той час шанували...
Тут же в цю гіршу, залізну добу всяка
скверна ввірвалась;
Тут же, сумні, відійшли — Соромливість,
і Чесність, і Віра.
Вслід їм на землю Облудність прийшла
Віроломність, а з ними —
Чвари, Насилля сліпе й до багатства
жадоба злочинна...
Впала вже віра в богів, і остання
із жителів неба
Землю, зволожену кров'ю людей,
покидає Астрада...»⁴

Зауважена коментаторами відповідність сквородинської притчі про Астраю — Божу Діву міфологічному образу Овідієвих «Метаморфоз» не викликає сумніву. Адже для Сквороди Овідій (поряд з Горацієм та Вергілієм) був одним з найшанованіших і найулюбленіших поетів, до

творчості якого філософ прилучився ще в Києво-Могилянській академії. Загальновідомі також і власні переклади Сковороди з Овідія, Вергілія та Горация.

Про те, що притчу про прихід Астраї в Україну Сковорода складав саме під враженням від латинських творів, одним з яких були «Метаморфози» Овідія, свідчать також деякі цікаві паралелі між картиною прийому Астраї Маноем й Каскою та описом гостинності, виявленої Філемоном й Бавкідою до Юпітера, що разом із своїм сином Меркурієм завітав до них в образі смертного. Цей опис скромної, але щирої гостини завершується сценою, у якій Філемон та Бавкіда збираються пожертвувати свого єдиного гусака «для богів милостивих»:

«Просьят, щоб їм вибачали за
вбогість, за скромну гостинну.
Був там один лиш гусак, їх садиби
маленької сторож.
От вони й хочуть пожертвувать ним
для богів милостивих.
Він не давався, однак: виривався
з-під рук їм і довго
Крилами бив, гелготів і, нарешті,
старих натомивши,
Якось забіг до гостей. Не дали
вони скривдити птиці». ⁵

У Сковороди сцена прийому Божої Діви Маноем і Каскою (дещо драматизована на початку поведінкою Маноя), завершується аналогічно: «Маной, заскочивши до горниці, цілував їй руки...— Єдину маю гуску,— закричав старий,— та й ту для тебе на обід заріжу. Діва, дивлячись у вікно, всміхалася, бачачи, що старі господар і господиня новою формою ловлять гуску. Вони бігали, хилялися, сварилися... Гостя, вискочивши з горниці, мовила, що вона піде геть, коли не залишать гуску в спокої... (II, 136).

Загалом про певну спорідненість Сковородинських та Овідієвих образів свідчать навіть не так окремі деталі двох історій гостини, як загальний міфопоетичний контекст «святої вбогості», звеличеної обома авторами:

«В купі зустріли літа й не кляли
свою вбогість-сусідку:
Легко й погідно жилося
при ній неவிбагливій парі». ⁶

Звертаючись до цих античних образів та сюжетів, Сковорода (як це було пізніше сформульовано ним стосовно Плутархової «книжечки»), бере з них не так «зовнішню дзвінкість слів», як «саму силу й сутність», і в «такий одяг» перевдягає ці образи та сюжети, аби вони з язичницьких перетворилися на біблійно-християнські. Для такого «перевдягання» Овідієвої богоугодної пари у біблійні шати Сковорода вдається до старозавітного сюжету книги Суддів, а саме: до історії про явлення Маноем та його жінці Ангола Господнього.

На відміну від Філемона та Бавкіди, які просили у Сатурнії упокоїння в один і той же день, найбільшим бажанням цієї біблійної пари було народження сина. Саме це й провістив їм Небесний гість: «І був один чоловік з Цори, від племені Данів, іменем Маной, а жінка його була неплодна і не родила. І з'явився Ангол Господній до тієї жінки та й промовив до неї: «Ось ти неплодна і не роджала, але ти зачнеш і породити сина...» І сказав Маной до Ангола Господнього: «Нехай ми задержимо тебе і приготуємо для тебе козля». І сказав Ангол Господній до Маноя: «Якщо ти задержиш мене, я не буду їсти твого хліба. А якщо приготуєш цілопалення — для Господа принесеш його...» І породила та жінка сина і назвала ім'я йому Самсон» (Суд. 13. 2—4, 15—16, 20, 24).

Явлення Ангола Господнього Біблійному Маноеві та його жінці, так само як і поява Юпітера з Меркурієм в оселі Філемона та Бавкіді або прихід Божої Диви до Маноя і Каски у Сковороди, сюжетно пов'язується із традиційним мотивом впізнання — невпізнання й неодмінного остраху, що супроводжує здогадку про присутність Бога: «Страх огорнув їх...» (Овідій); «А Маной та жінка його попадали обличчям на землю» (Суд. 13, 20); «... вельми здивувався. А ще більше жажнувся... Тоді Маной відскочив назад, поклонився їй до землі і, лежачи ниць, мовив: Пані! Коли пробуває благодать Божа перед тобою, не омини мене, раба твого» (II, 135).

Суттєвою для філософської поетики Сковороди є співзвучність між сюжетом книги Суддів і притчею про прихід Астраї в Україну, пов'язана із запитаннями смертного про божественне ім'я. У книзі Суддів таке ім'я визначається, як «дивне»: «І сказав Маной до Ангола Господнього: «Яке ім'я твоє?...» І сказав йому Ангол Господній: «Чому ти питаєш про моє ім'я? Воно дивне» (Суд. 13, 18).

У Сковороди Маной, коли бачить Божу Діву і не впізнає її, то питає: «Яке ім'я твоє, о жоно? — Ім'я моє Астря, — відказала Діва» (II, 135). В примітці Сковорода додає: «Астря — слово еллінське, значить — зоряна, тобто горня, промениста» (II, 135).

Для Сковороди, який розвивав свою філософію імені під значним впливом твору «Про божественні імена» Діонісія Ареопагіта, цей перегук не є випадковим і до певної міри розкриває логіку адаптації філософом імені язичницької богині до біблійно-філософського контексту. Ця логіка спирається на тезу Діонісія Ареопагіта про те, що «богослови славословлять Богоначаліє то як безіменне, то як гідне будь-якого імені. Безіменним вони вважають його через те, що саме Богоначаліє в одному з таємничих видін символічного Богоявлення, осуджуючи того, хто спитав у нього «яке ім'я твоє?», відповіло, неначе відокремлюючи себе від усякого богоіменного пізнання: «Чому ти питаєш про моє ім'я? Воно дивне». Справді, чи не дивне ім'я, яке вище над усяке ім'я і безіменність і «вище від усякого імення, що назване не тільки в цім віці, а й у майбутньому». А багатоіменним вони вважають його відповідно до його власних визначень «Я єсть Суший», «Життя», «Світло», «Бог», «Істина»; вони славословлять його також як Сонце, Зорю, Вогонь, Воду, Вітер, Росу, Хмару, Камінь, Скелю, тобто як усе суще і як Ніщо із усього сущого»⁷.

Можна припускати, що наведений погляд на проблему «імен Божих» послужив Сковороді однією з концептуальних засад взаємозближення імен Астраї і Христа у такому дуально-притчевому визначенні Істини, при якому її язичницька та християнська іпостась постає як два взаємопов'язані аспекти єдиного історіософського ідеалу. Одну з безпосередніх етимологічних підстав для такого зближення подає «Об'явлення» Іоанна Богослова, де Ісус називає себе Зорею: «Я корінь і рід Давидів, зоря Давидів, зоря ясна і досвітня» (Об'яв. 22 : 16). Для християн образ «ясної досвітньої зорі» означає християнську надію на «настання вічного дня майбутнього царства»⁸, тобто, якщо скористатися античним концептуальним образом, на настання християнського «золотого віку».

Таким чином, у певному культурному контексті ідея настання «вічної днини царства Божого» могла розглядатися античністю як ідея повернення «вічної весни золотого віку», а отже, й повернення на землю Диви Астраї.

Вагому підставу для подібних аналогій, як відомо, дав свого часу Вергілій, коли умістив у Четвертій еклозі першої книги «Буколік» знамените пророцтво про народження Божественного немовляти, яке провістить настання «золотого віку» й про повернення Диви на землю. Християнська традиція пов'язала це пророцтво з народженнями Христа, що безумовно сприяло високому авторитетові Вергілія не лише у язич-

ницькій, а й багатовіковій християнській культурі. Немає сумніву, що Сковорода, як і його освічені сучасники, був знайомий з «Буколіками» Вергілія (а надто першою книгою — хрестоматійною для латинських студій усієї Європи) не гірше, ніж із «Матеморфозами» Овідія. Отже, ймовірно, що тема приходу в Україну Божої Диви Астраї, як і вся історіософська притча Сковороди в цілому, могла асоціюватися у колі його читачів із зазначеним пророцтвом.

Крім того тема різдв немовляти-спасителя репрезентована також і в біблійному джерелі, яке послужило сюжетним прообразом сквородинської притчі, тобто в історії провісництва Маного народження Самсона. Про звернення Сковороди до образу Самсона саме у час роботи над притчею свідчать зокрема листи філософа, синхронні періодові написання «Убогого Жайворонка». Так, у різдвяному листі до Івана Земборського, датованому 23 січня 1787 р., Сковорода явно не випадково згадує про Самсона, торкаючись теми спасіння і визволення від страждань: «Отож вистраждай зло і потерпи. Це збавлення твоє при дверях! Проси у Бога не плотського життя, але світлозірного серця. Тоді буде Самсон...» (II, 363—364). Тут Самсон уособлює перемогу над смертю, страхом і «змієм» та «збавлення при дверях». Про неодноразове повернення Сковороди до зазначеного біблійного образу говорить й інший лист, написаний, як вважають, у 1787—1788 рр., з с. Гусинки до Петербурга Михайлу Ковалинському, що в свій час був вихователем дітей останнього гетьмана України Кирила Розумовського: «Залиш свою погибель, навіть коли дійдеш туди, доки прийдеш, стань зверху, де іде отроча, і буде в світі місце його; він отроча тим, що не старіє, адже після сили став ветхий деньми Самсон. Кричи, горлай, стукай, буди, він честолубний, хоче, щоб ми його просили, і начебто спить; хай навчить нас наша біда, горе, де шукати його. Цей-бо прожене твоїх філістимлян...» (II, 315). Наведені уривки особливо цікаві тим, що в них шляхом цілої низки взаємопов'язаних християнсько-філософських, біографічних та історичних алегорій образ Самсона як біблійне уособлення протистояння Ізраїля філістимському поневоленню зближується з образом Різдва Христового, провіщеного Віфлеємською Зорею. Таке зближення знаходиться цілком в руслі християнської літургійної традиції, відповідно до якої історія провіщення Ангелом Господнім Самсонового народження є якраз однією з тих, що згадуються у церкві в надвечір'я Різдва Христового.

Про зв'язок між міфопоетичним образом приходу в Україну Божої Диви Астраї і темою Різдва Христового свідчить і сама композиція твору Сковороди: одразу після розказаної Адонієм притчі про Божу Диву Астраю жайворонки починають співати Різдяну пісню. Істотно, що у цій пісні збережені всі традиційні елементи різдвяного оповідання, крім згадки про зорю, яка провістила народження Божого немовляти — царя Іудейського. Це виглядає сюжетно логічним лише в тому випадку, коли попередньо про Віфлеємську Зорю вже йшлося, тобто коли оповідання про Астраю розглядається як міфопоетичний пролог до жайворонкової Різдяної пісні. В такому випадку Божа Діва Астрая має поетично асоціюватися з Віфлеємською Зорею, адже за античними явленнями Астрая після того, як залишила землю, стала сузір'ям Діви⁹, і спогадування про її прихід в Україну може розглядатися як елемент святкового різдвяного ритуалу. Про зв'язок цієї теми з різдвяним ритуалом свідчить також етноміфологічна згадка у притчі про ячмінну кутю, що «нашей стороні есть во обычаї», від часів приходу Астраї. Власне, саме «ячмінна з маслом кутя», що вінчала трапезу жайворонків, стала безпосереднім композиційним приводом до Адонієвої розповіді про прихід Астраї в Україну.

За явного міфопоетичного зв'язку твору Сковороди із античними та біблійними культурними джерелами, історіософська ідея українського мислителя визначається помітною своєрідністю. Адже й античний ідеал

«золотого віку», і старозавітний ідеал обіцяного спасіння, й августинівський теократичний ідеал образу Божого він переосмислює в контексті ідеї повсякденного духовного сприяння народженню Істини. Очевидно, саме тому міфопоетичним підсумковим в його притчі виступає образ Різдва Христового як Різдва Істини. Ця різдвяна каденція у фіналі притчі увиразнює, власне, основну ідею сковородинської історіософії про те, що повернення на землю Божої Діви-Істини, настання нового «золотого віку», пришествя Христа і Град Божий є завжди можливим і завжди неможливим залежно від того, що діється в серці людини, бо саме там народжується, вмирає і воскресає Істина і Справедливість, Астрая і Христос: «О чисте серце!... Ти новий вік, вічна весна, доброглядне небо, обітована земля, розумний рай, веселість, тиша, Божий спокій, субота і великий день Пасхи. Ти нас навідало з великих обителів світлого сходу, вийшло із сонця, як жених із палацу свого. Слава тобі, котрий показав нам світло своє! Цей день Господній, порадіймо і возвеселімося браття!» (II, 133).

Таким чином, дійсний сенс історії за Сковородою збігається із «Різдом серця чистого». В цьому принциповому пункті історіософії Сковороди повністю розкривається її глибинний зв'язок з українською духовною традицією, а також її безперечна міфопоетична оригінальність порівняно з етноісторичним старозавітним міфом про спасіння для обраного народу, римсько-імперським історіософським державництвом поетів «золотої доби» чи з августинівською ідеєю історії як спільного руху всіх племен і народів до Граду Божого, не кажучи вже про пізніші провінційно-епігонські концепції на зразок висунутої старцем Філофеем теорії «Москва — Третій Рим»¹⁰.

Зоперта на «філософію серця» історіософія Сковороди за своїм духовним спрямуванням є християнсько-екзистенційною, тобто нерозривно пов'язаною з розумінням історії як повсякденної містичної події, що відбувається між кожним окремим серцем і Богом і завдяки Богові виявляє свою відкритість іншим серцям: «І ніщо інше віку сього Бог, як мирське серце, джерело і голова світу» (II, 131); «О чисте серце, ти воістину не боїшся ані блискавок, ані грому! Ти є Боже, а Бог є тобі твій» (II, 133). Певна річ, що основною історичною подією в контексті цієї вічноплинної містерії серця постає у Сковороди саме свято народження Бога як «мирського серця» (II, 131) і пов'язаного з ним новонародження кожного людського «серця чистого»: «Коли всьому світові головою й джерелом є серце — чи не корінь це і святу. Святові матір є не час, а чисте серце» (II, 133). Це свято «серця чистого, правдешнього нового» (II, 363) і є для Сковороди тим історіософським пунктом «омега» українського міфу, в якому сходяться всі лінійні та циклічні міфи ідеального людського співжиття на землі. Природно, що саме з цим святом співпадає у притчі «цнотливий і безпечний бенкет» родини жайворонків на честь Астраї і Христа, де лунала різдвяна пісня про «вбогість святу», а «Алауда побуджував пити та співати. Він наповнив скляницю міцним медом.— Хай живе Астрая! Хай процвітає дружба! Хай зів'яне ворожнеча! Це проголосивши, спорожнив скляницю. Інші зробили так, як він» (II, 136).

Таким чином, дослідження притчі та міфу в історіософії Сковороди дозволяє не лише розкрити один із суттєвих аспектів його філософської спадщини, що довгий час лишався поза увагою через певні методологічні упередження, а й дещо по-новому поглянути на всю історію української історіософської думки в контексті особливостей її взаємодії з давніми традиціями світової історіософської культури.

¹ Подається за вид.: Григорій Сковорода. Твори: У 2 т. Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус українських перекладів.— Т. 1—2. АТ «Обереги».— Київ, 1994. Переклад Марії Кашуби і Валерія Шевчука. Том і сторінка вказуються в дужках у тексті статті.

⁴ На відміну від притчевого контексту у листуванні Сковороди назви «Україна» та «Малоросія» вживаються як топографічні означення різних частин реальної історичної України.— Див., зокрема, лист до Михайла Ковалинського від 26 вересня 1790 р. (II, 316).

⁵ Див.: *Грушевський М. С.* Очерк истории украинского народа.— К., 1990.— С. 306.

⁶ Ovid. Met.— I.— 89—90; 107; 113—118; 125—131; 149—150. Тут і далі укр. переклад А. Содомори. Цит. за вид.: *Публій Овідій Назон.* Метаморфози.— К.: «Дніпро», 1985.

⁷ Ovid. Met.— VIII.— 684—689.

⁸ Ovid. Met.— VIII.— 634—635.

⁹ Dion Areop. Divin. nom. I, 6 — Patrologiae cursus completus. Series Graeca. Accurante J.— P. Migne.— I, III, col. 596A.

¹⁰ Толковая Библия или комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета.— 2-е изд.— Стокгольм, 1987.— Т. 3.— С. 609.

¹¹ Див.: Етимологічний словник української мови: У 7 т.— К., 1985.— Т. 2.— С. 85.

¹² Див.: *Малинин В.* Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания.— Киев, 1891.

**Наш часопис—для всіх! На його сторінках
друкуватимуться історичні дослідження визначних
учених країни і зарубіжжя, спогади
прозові та поетичні твори на історичну тематику
легенди, повір'я та ін.**

ОСНОВНІ РУБРИКИ ЖУРНАЛУ:

Наші публікації — наукові розвідки вчених з важливих проблем історичної науки.

До джерел — нові архівні матеріали, знахідки.

Видатні історичні постаті — науково-популярні портрети, есе про визначних політичних діячів України.

Літопис українського війська — історія Збройних Сил України.

Спогади, щоденники — живе відтворення подій у спогадах сучасників.

На допомогу вчителю — науково-популярні статті про важливі історичні події.

Забуті імена — розповіді про істориків, діячів науки і культури, літераторів.

Україна і українці — матеріали про традиційний уклад, громадський та сімейний побут, звичаєве право, народну обрядовість, матеріальну культуру українців як в Україні, так і за її межами.

Український богослов — журнал у журналі про історію церкви, розповіді про визначних церковних діячів, життя святих. Друкуватимуться матеріали і під такими рубриками: «Історики України», «Вихованці Києво-Могилянської академії», «Полкові міста України», «Міста Київської Русі».

«Київська старовина» виходить шість разів на рік.

Наш індекс — 74260.

Передплатуйте журнал «Київська старовина»

АРХЕОЛОГІЧНІ З'ЇЗДИ В КИЄВІ (1874-1899 рр.)

Важко переоцінити значення, яке має для формування культури і суспільно-історичної свідомості нації пам'яткознавство — галузь науки, що вивчає пам'ятки історії та культури, засади їх реставрації, консервації, зберігання в історико-природному середовищі та окремих сховищах (музеях, архівах, бібліотеках). Українське пам'яткознавство сягає своєї давнини, але найінтенсивніше процес його становлення і розвитку проходив у другій половині XIX — на початку XX ст. Цьому значною мірою сприяли археологічні з'їзди, яких за даний період відбулося п'ятнадцять: у Москві (1869), Санкт-Петербурзі (1871), Києві (1874), Казані (1877), Тифлісі (1881), Одесі (1884), Ярославлі (1887), Москві (1890), Вільно (1893), Ризі (1896), Києві (1899), Харкові (1902), Катеринославі (1905), Чернігові (1908), Новгороді (1911). Отже, як бачимо, шість із них були проведені в українських містах.

У цей час помітно активізувався суспільно-політичний рух, що супроводжувалося посиленням потягом населення до освіти, знань, культури. Це підносило громадську роль бібліотек, музеїв, просвіт, наукових товариств та інших культурно-освітніх установ і об'єднань. Розвивалася й музейна справа: засновувалися нові музеї, розширювалися старі, створювалися колекції історико-культурних пам'яток. Найчисельнішу групу в Україні становили музеї археологічного профілю. Саме наукові товариства і музеї стали дієвим чинником у підготовці та проведенні археологічних з'їздів. Кожен з'їзд давав новий імпульс науково-пошуковим дослідженням і ставав етапом у розвитку пам'яткознавства.

Підготовкою до з'їздів, координацією всієї науково-дослідної і пошуково-експедиційної роботи керували так звані попередні комітети. В їх обов'язки входило: розробка програми роботи чергового з'їзду та тематики орієнтовних доповідей і повідомлень, організація виставки пам'яток та підготовка до видання матеріалів з'їзду, а також каталогів і покажчиків виставок. Попередні комітети перших з'їздів спочатку збиралися на декілька місяців у Москві для вирішення організаційних питань. Згодом, коли функції комітетів значно розширилися, в багатьох губернських та університетських містах створювалися їх відділи. Комітети розробляли правила і програми майбутніх з'їздів, визначали цільові завдання для вивчення пам'яток, готували виставки пам'яток та матеріали з'їздів до видання¹. Завдяки їх діяльності дослідження вітчизняних старожитностей стало цілеспрямованим і різнобічним.

Фундаментальним виданням археологічних з'їздів були їх «Труди», в яких публікувалися праці загально-теоретичного характеру, результати археологічних розкопок та історико-етнографічних експедицій, наукові розвідки про різноманітні пам'ятки, звіти про хід обговорень доповідей і рефератів. Окремо друкувалися також підготовчі матеріали, протоколи засідань попередніх комітетів, програми з'їздів, «Известия» (відомості про роботу з'їздів).

Археологічні з'їзди були зумовлені значним інтересом до пам'яток археології, а у зв'язку з цим — об'єктивною необхідністю розробки теоретичних і практичних проблем археології. Але вони вийшли далеко за рамки археології і сприяли розвитку історії, етнографії, музеє-

знавства, пам'яткознавства. Ініціатором організації з'їздів стало Московське археологічне товариство, головою якого був граф О. С. Уваров, а після смерті графа — його дружина П. С. Уварова. Важливу роль у справі підготовки та проведення археологічних з'їздів в Україні, а отже, й активізації науково-пошукової роботи, відіграли відомі українські вчені В. Б. Антонович, М. Ф. Біляшівський, В. С. Іконников, П. О. Лашкар'єв, О. М. Лазаревський, М. І. Петров, В. Г. Лясковський, П. Г. Лебединцев, Д. Я. Самоквасов, Д. І. Багалій та інші.

Робота з'їздів проходила за такою схемою: пленарне засідання (обговорювалися проблеми археології, історії, етнографії, пам'яткознавства загального характеру), а відтак з'їзд розділявся на відділи, спеціалізацію яких становили окремі види пам'яток. Кількість та профіль відділів не були сталими; як правило, з кожним з'їздом їх ставало все більше. Окрім участі в наукових засіданнях, делегати з'їздів відвідували виставки пам'яток, місцеві музеї, оглядали приватні колекції. Проводилися також практичні заняття, під час яких вивчалися пам'ятки на місці археологічних розкопок, організовувалися пам'яткознавчі екскурсії.

III Археологічний з'їзд проходив у Києві в серпні 1874 р. Готував його Попередній комітет у складі 34-х чоловік. Очолював комітет граф О. С. Уваров, голова Московського археологічного товариства, секретарем був український історик В. Б. Антонович (від Київського університету). Серед членів комітету — відомі вчені: історики, археологи, етнографи, пам'яткознавці. Найбільше депутатів було від Київського й Одеського (тоді Новоросійського) університетів. Київський університет представляли В. С. Іконников, А. І. Лінниченко, Ф. Г. Міщенко, В. І. Модестов, О. І. Селін, І. П. Хрушов, В. Я. Яроцький; Одеський — Ф. К. Брун, В. І. Григорович, Н. П. Кондаков, І. С. Некрасов, В. Н. Юргевич.

У комітеті було широко представлене Церковно-археологічне товариство, створене при Київській духовній академії (Ф. О. Терновський, П. О. Лашкар'єв, І. І. Малишевський, М. І. Петров, О. В. Розов, Ф. О. Смирнов). Від Київської археологічної комісії до комітету входили В. Я. Шульгін, М. В. Юзефович, від Південно-Західного відділу (Київ) Російського географічного товариства — видатний український етнограф П. П. Чубинський, від Петербурзької археографічної комісії — М. І. Костомаров².

З листопада 1873 р. Міністерство народної освіти затвердило «Правила з'їзду», якими було визначено права й обов'язки ради, секретарів з'їзду, розділено з'їзд на вісім відділів: старожитності первісні; історична географія й етнографія; пам'ятки мистецтва і малярства; побут домашній і громадський у Русі й у слов'янських народів; побут церковний; російські і слов'янські пам'ятки мови та писемності; старожитності класичні, візантійські і західно-європейські; старожитності східні³. Правила передбачали також організацію виставки російських і слов'янських пам'яток; була розроблена програма цих пам'яток.

Попередній комітет для кожного відділу підготував питання, які пропонувалося обговорити на з'їзді. Цей питальник розсилався усім запрошеним на з'їзд. Окремо розробили пакет питань, на які з'їзду треба було отримати свідчення. Це стосувалося виявлення древніх валів, городищ, печер, кам'яних баб та орнаменту українських вишивок, історичних джерел епохи Б. Хмельницького, церковного зодчества давнього Києва тощо.

Саме завдяки діяльності Попереднього комітету III Археологічний з'їзд пройшов успішно. Всього на з'їзд прибуло 204 делегати — представники багатьох учених товариств із усіх слов'янських земель. Серед доповідей і рефератів, присвячених археологічним пам'яткам, слід відмітити роботи Ф. І. Камінського і К. М. Феофілактова про першу виявлену в Україні палеолітичну стоянку в с. Гінцях (Полтавщина). Цей

науковий факт згодом спричинив цілу низку археологічних пошуків і, як результат,— подібні відкриття. Е. К. Вітковський, Г. О. Оссовський, Е. Люценко, Д. Я. Самоквасов виступили з цікавими рефератами про кургани різних епох і регіонів України. З-поміж них треба відзначити ґрунтовне дослідження Д. Я. Самоквасова «Сіверянські кургани та їх значення для історії», де на підставі археологічного матеріалу із сімнадцяти розкритих груп курганів Чернігівщини подано опис побуту слов'янського племені сіверян. Невеличку археологічну карту розташування курганів у Чернігівському повіті склав і представив делегатам з'їзду М. О. Константинович.

Пам'ятки архітектури та мистецтва Києва також були предметом детального обговорення на з'їзді. Реферати П. Г. Лебединцева, П. В. Павлова, М. Н. Мурзакевича були присвячені Києво-Софійському собору. В. Г. Антонов дослідив історію видатної пам'ятки архітектури — Києво-Кирилівської Троїцької церкви, що була закладена в 1179 р. П. О. Лашкар'єв зробив ґрунтовну доповідь про Спаську церкву на Берестові, зокрема про фрески вказаного храму⁴. Ця доповідь викликала ряд заперечень. Зокрема, М. М. Сементовський та інші учасники з'їзду наполягали на тому, що фрески у Спаській церкві існували ще в дотатарський період⁵. Як відомо, після з'їзду ініціатором реставрації фресок Спаської церкви на Берестові став протоієрей, відомий учений П. Г. Лебединцев. Він також стверджував, що в цій церкві були фрески XI ст.: «доказом цього служить уціліла під навісом фреска ангела на обломку стіни південного вівтаря»⁶. Реставрацію фресок у Спаській церкві проводив священник Жолтоноський, який потім склав альбом цих фресок. Реставрація показала, що фрески, виявлені у Спаській церкві на Берестові, відносилися до часів Петра Могили; більш ранні були втрачені.

III Археологічний з'їзд був багатий на проблемні доповіді з історичної географії. Особливу наукову цінність мали реферати М. П. Дашкевича про Болохівську землю та П. О. Юрченка «Про походження назви Лядської брами в Києві». Серед робіт, присвячених археографічним пам'яткам, своїм науковим рівнем вирізнялися дослідження П. Г. Житецького про славнозвісне «Пересопницьке Євангеліє» — українськомовний рукопис XVI ст. та І. І. Срезневського «Про глаголичний рукопис, що зберігається в Київській духовній академії». Певний інтерес для знайомства з рукописами бібліотек і архівів м. Львова становила доповідь Е. І. Калужняцького. Найцікавішим у галузі української етнографії було дослідження О. Ф. Міллера «Великоросійські билини і малоросійські думи». Слід відмітити також реферат Ф. К. Волкова про особливості української орнаментики.

На III Археологічному з'їзді М. М. Левченко запропонував звернутися до уряду з проханням організувати охорону пам'яток давнини від варварського знищення, упорядкувати правила щодо їх збереження, залучити вчених — членів товариств до цієї справи.

Значним досягненням з'їзду було проведення пам'яткознавчої виставки. Вона складалася з відділів старожитностей первісних пам'яток (кам'яного, бронзового та залізного віків); пам'яток Київщини (кургани і знахідки); церковних старожитностей (пам'ятки місцевого церковного зодчества, види Воздвиженської та Десятинної церков, церкви св. Орини, Софійського собору, старого Києва; хрести, ікони, скульптури); рукописів XII—XVII ст. і стародруків XVI—XVII ст. Крім вітчизняних старожитностей, експонувалися іноземні золоті монети, славнозвісний рукопис «Marturologium Odonis» зі слов'янською припискою кирилицею (IX ст.), надані в розпорядження з'їзду Московським товариством старожитностей. «Белградське вчене Дружство» надіслало сербські рукописи, срібні монети, витвори давнього сербського мистецтва⁷.

Після закінчення роботи з'їзду було видано двотомний збірник

«Трудов» (К., 1878), спеціальний «Атлас к трудам» (К., 1878), що складався із зображень видів та планів давніх київських церков, а також «Указатель выставки при третьем археологическом съезде в Киеве, 2—22 августа 1874 г.» (К., 1874).

Через 25 років (з 1 по 20 серпня 1899 р.) в Києві відбувся XI Археологічний з'їзд. Відповідно до традиції для його підготовки і проведення було створено Попередній комітет, який складався із 90 членів⁶. Почесним головою комітету був великий князь С. О. Уваров, головою Московського комітету — графиня П. С. Уварова, секретарем — В. К. Трутовський, депутат від Московського археологічного товариства і Московського головного архіву Міністерства іноземних справ. Членами Московського комітету були відомі вчені Москви, Санкт-Петербурга, Ростова, Казані, Ярославля, Симбірська, Костроми, Саратова, Нижнього Новгорода, Рязані, Калуги, а також Вітебська, Могильова, Юр'єва, Риги. З учених України до комітету входили П. В. Владимирів, В. З. Завітневич, В. О. Кордт, Ю. А. Кулаковський, Т. Д. Флоринський (Київ), О. О. Кочубинський, І. А. Линниченко, О. І. Маркевич, Е. Р. фон Штерн (Одеса), М. Н. Сперанський (Ніжин), А. А. Смирнов (Сімферополь). Вони представляли Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній академії, Київський університет, Історичне товариство Нестора-літописця, Одеський університет, Одеське товариство історії та старожитностей, Історико-філологічне товариство при Одеському університеті, Таврійську вчену архівну комісію, Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька.

У січні 1897 р. Попередній комітет розпочав свою роботу в Москві. Цікавою була пропозиція професора В. Б. Антоновича щодо програми з'їзду. Її оголосив на січневих засіданнях Т. Д. Флоринський. За цією пропозицією особливу увагу треба було акцентувати на вивченні старожитностей Волині, а також Холмської Русі (Забужжя) і півдня Гродненської губернії, які у XII—XIII ст. входили до складу Галицько-Волинського князівства. В. Б. Антонович визначив місця археологічних розкопок, у тому числі у Вишгороді, Китаївській пустині, на Батиєвій горі в Києві. Запропоновані були і маршрути екскурсій, принципи формування та відбору пам'яток для організації виставки на з'їзді⁷.

Цікаву пропозицію висловив В. З. Завітневич: організувати виставку церковних старожитностей, палеографічних пам'яток, стародруків, печаток на базі музею Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії. Відомий український бібліограф, історик, картограф, директор бібліотеки Київського університету В. О. Кордт запропонував організувати в бібліотеці університету виставку пам'яток картографії XVIII ст. За пропозицією Т. Д. Флоринського та І. П. Філевича було вирішено запросити для участі в роботі з'їзду вчених із усіх слов'янських країн, а також із Греції, Угорщини, Румунії, у зв'язку з чим створити відділ старожитностей південних і західних слов'ян.

Паралельно було організовано й Київський відділ Попереднього комітету XI Археологічного з'їзду. До нього увійшло 19 учених. Головою комітету був професор В. Б. Антонович, секретарем — професор М. М. Ясинський.

У травні 1897 р. міністр народної освіти граф Делянов затвердив «Правила XI Археологічного з'їзду» та основні питання, запропоновані для розгляду на з'їзді. Ці матеріали були видрукувані за два роки до початку роботи з'їзду. У «Правилах» роботу з'їзду передбачалося проводити по одинадцяти відділах: 1) старожитності первісні; 2) старожитності історико-етнографічні та етнографічні; 3) пам'ятки мистецтва; 4) побут домашній, юридичний, громадський і військовий; 5) старожитності церковні; 6) пам'ятки мови та письма; 7) старожитності класичні, візантійські і західноєвропейські; 8) старожитності південних і західних слов'ян; 9) старожитності східні; 10) нумізматики і сфрагі-

стика; 11) пам'ятки археографічні. Відповідно до тематики відділів виносилися й питання на розгляд з'їзду, зокрема про виявлення, вивчення і охорону пам'яток археології в Україні. Приділялася увага дослідженню пам'яток архітектури Києва, Чернігова, Луцька. Відділ церковних старожитностей передбачав вивчення й аналіз архітектури культових споруд Острога, Володимира-Волинського, Овруча. Згідно із «Правилами», крім традиційної російської мови та альтернативних французької й німецької мов, на XI Археологічному з'їзді дозволялося робити доповіді мовами південних та західних слов'ян¹⁰.

Львівське наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка порушило питання про вільне вживання на з'їзді української мови як однієї зі слов'янських мов. Але в умовах Російської імперії це пов'язувалося з політичною діяльністю «младо-русинської партії», до якої належали патріотично настроєні відомі українські письменники, громадські діячі, зокрема Михайло Драгоманов, Іван Франко, Михайло Павлик. У секретному листі тодішнього міністра внутрішніх справ на ім'я Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора від 4 травня 1899 р. зазначалося, що, беручи до уваги «ворожий» Росії характер Галицької української партії, яка мріє про відокремлення України від Росії, вважати небажаним робити на з'їзді доповіді українською мовою.

Але під тиском прогресивної громадськості тодішньої Російської імперії влада змушена була піти на компроміс, а саме: «...дозволити вживання галицької (тобто української) мови в окремо призначених Вченим Комітетом з'їзду засіданнях...» Проте на такі виступи допускали не більше 25 делегатів з'їзду.

У зв'язку з підготовкою з'їзду Київський комітет доручив В. Б. Антоновичу провести розкопки у Кременецькому, Житомирському, Новоград-Волинському, Дубенському, Ковенському, Заславському повітах; К. М. Мельнику — в Луцькому, Рівненському, Острозькому; М. Ф. Біляшівському — в Ковельському та Володимир-Волинському повітах. М. П. Істомін вивчав іконографічні пам'ятки Волині, І. М. Каманін — приватні архіви та палеографічні пам'ятки Волині й Поділля¹¹.

Поряд із дослідженням волинських старожитностей Київський відділ Попереднього комітету приділив увагу й пам'яткам інших регіонів України. Над збиранням і вивченням старожитностей Подільської губернії працювали О. І. Левицький, М. В. Молчановський, Є. Й. Сіцинський. П. О. Лашкарьова було відряджено для огляду й опису церковних пам'яток Чернігова, Новгорода-Сіверського та Острога. М. М. Плохинський вивчав архіви Чернігівської губернії, В. О. Ейнгорн — пам'ятки архівосховищ Київщини і Харківщини. М. Ф. Біляшівському було доручено провести також археологічні обстеження берегів Бугу та його приток, а В. Г. Ляскоронському — місцевостей по лівому берегу Дніпра в межах Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній¹².

Київський комітет розробив «Програму для збирання відомостей про старожитності», яка складалася із трьох розділів: старожитності первісні; старожитності історичні; старожитності церковні. 2000 примірників цієї програми надіслали всім відомим аматорам старожитностей, священикам, учителям сільських шкіл¹³. Таким чином, Попередній комітет — його Московський і Київський відділи — провів копітку роботу організаційного та наукового характеру для підготовки й успішного проведення XI Археологічного з'їзду.

Робота цього з'їзду викликала широкий громадський резонанс. Спеціально до його відкриття було видано другий випуск альбома «Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Эпоха, предшествующая великому переселению народов» (вып. II. — К., 1899) та «Карты Европейской Сарматии по Птоlemeю» (К., 1899) Ю. О. Кулаковського. Відомий науково-літературний журнал «Киевская стари-

на» у лютому 1897 р. відкрив рубрику «К XI Археологическому съезду в Кіеве», де публікувалися матеріали про хід підготовки до з'їзду, протоколи засідань відділів Попереднього комітету, висвітлювалися проблеми науково-пошукових розвідок.

Серед 450 учасників з'їзду було тринадцять делегатів, які брали участь в роботі ще III Археологічного з'їзду (Київ, 1874 р.): В. Б. Антонович, В. С. Іконников, М. П. Дашкевич, П. О. Лашкар'єв, В. В. Вельямінов-Зернов, М. І. Петров, Д. І. Іловайський, М. Є. Бранденбург, П. Г. Житецький, О. І. Маркевич, Ф. Г. Міщенко, А. О. Корф, Д. Я. Самоквасов. На XI Археологічному з'їзді були присутні вчені із Праги, Будапешта, Софії, Кракова, Відня, Парижа, Сараєва, Кенігсберга, Вашингтона. Але, на жаль, ціла група галицьких учених, що підготувала багато цікавих рефератів, не взяла участі в роботі з'їзду через відсутність чітко визначеного статусу української мови¹⁴.

Всього на цьому з'їзді було представлено 135 доповідей і рефератів. Серед доповідей загального характеру треба відзначити доповідь О. І. Маркевича «Про збереження старовинних пам'яток». Фактично це був проект збереження пам'яток історії та культури в Російській імперії і, зокрема, в Україні. Він враховував історичні традиції пам'яткознавства в Україні, містив низку раціональних пропозицій щодо охорони пам'яток. На жаль, офіційні особи та законодавчі органи не звернули належної уваги на порушену проблему, яка б могла завершитися законодавчим актом. Реферат М. В. Довнара-Запольського «Про діяльність губернських архівних комісій за останні три роки» також містив ряд пропозицій щодо охорони і збереження рухомих пам'яток. Особливу наукову цінність мала складена В. Б. Антоновичем «Археологічна карта Волинської губернії» — карта-підсумок багатолітнього накопичення відомостей про розташування неолітичних стоянок, майстерень по виготовленню кам'яних знарядь, печер, мегалітів, курганів, городищ, місць археологічних знахідок різних епох, зібраних ним і взятих з інших джерел. Є. Й. Сіцінський склав і представив на з'їзді «Археологічну карту Подільської губернії». Цікавим було те, що автор користувався уже втраченими рукописними джерелами: повідомленнями священиків Подільському єпархіальному статистичному комітету в 1868—1873 та 1890—1891 рр. і волосних управ, які збирав Центральний статистичний комітет у 1873 р.

Слід відмітити ще й доповіді К. М. Мельника «Розкопки в землі лучан, проведених 1897 та 1898 рр.», С. С. Гамченка «Розкопки у басейні р. Случі» та В. Б. Антоновича «Розкопки курганів у Західній Волині», присвячені могильним пам'яткам слов'янства, в яких подавалася детальна характеристика курганів похоронного типу на Волині. В. В. Хвойко представив матеріал про Трипільську культуру — найдавнішу з усіх відомих вітчизняних цивілізацій, а також передав для виставки велику кількість предметів, знайдених під час розкопок.

Тема Трипільської культури була особливо актуальною на з'їзді і викликала велику наукову дискусію. Незважаючи на спірність тверджень деяких учених, думка про те, що київський археолог В. В. Хвойко зробив унікальне наукове відкриття, була одностайною. Культура отримала назву від села Трипілья, що біля Дніпра, де В. В. Хвойко вперше виявив незнайомі раніше старожитності. Ці «скарби землі» датовані V—IV тисячоліттями до н. е. Як засвідчують унікальні пам'ятки Трипільської культури, провідними галузями господарства в її часи були землеробство і тваринництво. Особливо високого технологічного і художнього рівня досягло у трипільців гончарство. Прямими нащадками творців Трипільської культури є східнослов'янські народи, насамперед український народ.

У 1899 р. на XI Археологічному з'їзді вперше повідомлялося про Трипільську культуру, але її пам'ятки побачили лише учасники з'їзду. І тільки майже через 100 років, у 1993 р., широка світова громадськість по-

знайомилася з унікальною культурою, коли Інститут археології і Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури провели у Вашингтоні і Нью-Йорку виставку «Україна: образи 5000—4000 рр. від народження Христа»¹⁵.

На з'їзді було обговорено низку цікавих доповідей з історичної топографії, серед яких особливий інтерес викликав реферат В. Б. Антоновича «Про місцезнаходження літописних Шумська і Пересопниці». На жаль, роботи етнографічного профілю були майже відсутні, оскільки вивчати побут, звичаї, народну творчість України було фактично заборонено. Не було й наукових товариств, які б вивчали цей напрям (згідно з Емським актом 1876 р. було закрито відповідні громади та Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві).

Серед рефератів, присвячених пам'яткам мистецтва, відзначалася робота П. О. Лашкарьова «Церкви Чернігова і Новгород-Сіверського». Цікавий за тематикою реферат «Фрески XVII—XVIII ст. у храмах та костельох Південно-Західної Росії й відгомін минулого в них» запропонував М. П. Істомін. Заслуговує на увагу й повідомлення делегата з Калуги І. Д. Четиркіна «Про деякі предмети давнини, що потрапили з Південної Росії (Чернігівської та Київської губерній) у м. Калугу». У ньому подається опис п'яти пам'яток писемності, друку та мистецтва, серед яких — рукопис 1667 р., написаний у Києві; брошура 1676 р. Л. Барановича «О хиротонии», видрукувана в Новгороді-Сіверському; жетон, виготовлений 1773 р. в пам'ять Почаївської Божої Матері.

Особливе зацікавлення викликали доповіді з питань охорони та збереження архівних пам'яток. Так, Д. Я. Самоквасов представив проєкт реформи архівної справи, який жваво обговорювався й мав бути доведений до вищих урядових інстанцій. З цікавими пропозиціями виступили Б. І. Багалій «Про необхідність перетворення Харківського історичного архіву на Центральний архів» та І. М. Каманін «Про волинські та подільські архіви». Таким чином, незважаючи на те, що не всі наміри організаторів з'їзду вдалося реалізувати, наукові дослідження XI Археологічного з'їзду були кроком вперед на шляху вивчення українських старожитностей.

Доповіді та реферати, представлені на з'їзді, склали двотомне видання «Труды XI Археологического съезда в Киеве» (М., 1901—1902) під редакцією П. С. Уварової. Під час роботи з'їзду виходили «Известия» (14 номерів), де публікувалися відомості про його засідання, екскурсії, резюме рефератів, списки членів з'їзду. Після закінчення роботи цього форуму журнал «Киевская старина» у 10—12-му номерах за 1899 р. надрукував серію статей-відгуків М. Ф. Біляшівського про його роботу.

До з'їзду було організовано дві пам'яткознавчі виставки: у приміщеннях Київського університету і музею старожитностей та мистецтв. Виставка в університеті поділялася на сім відділів: первісних старожитностей, пам'яток мистецтва (іконографія), класичних старожитностей, історичних старожитностей, картографії, рукописів та стародруків.

Найповнішою була колекція відділу первісних старожитностей: від кам'яного віку до слов'янських старожитностей XIII ст. Усі експонати було розподілено по губерніях, в яких їх знайдено. Основну масу предметів дав університетський музей. Власні колекції представили В. Б. Антонович, П. О. Лашкарьов, К. М. Мельник, М. Ф. Біляшівський та ін. учені. Серед експонатів відділу церковних старожитностей — зразки будівельних матеріалів, фрагменти орнаментовки, речі церковного вжитку із розкопок на місці давніх київських церков. Відділ картографії, котрий розміщався у бібліотеці Київського університету, був багатий на рідкісні древні карти, атласи, плани. Велику цінність становили карти другої половини XVII ст., які склав де Боплан, надані

для виставки Одеським товариством історії та старожитностей. Серед рукописних експонатів найціннішими були: «Євангеліє» 1429 г. з Києво-Десятинної церкви, написане київським уставом; «Новий Заповіт», перекладений у 1581 р. на Волині тогочасною українською мовою; «Пом'яник Києво-Михайлівського монастиря» кінця XVI — початку XVII ст., в якому подаються відомості про славнозвісні козацькі роди; «Патерик Печерський» — рукопис XVII ст. Серед стародруків особливий науковий інтерес становили примірники «Апостола» Івана Федорова і «Зерцало Богословія», видрукуване в 1618 р. в Почаєві Кирилом Транквіліоном.

Крім того, делегати з'їзду мали можливість ознайомитися з колекціями музею Київської духовної академії, музеїв Б. І. Ханенка, Й. А. Хаїновського та київських монастирів. Експонати виставки XI Археологічного з'їзду склали основу нині існуючого Історичного музею України.

Детальний опис експозицій виставок вміщено у виданні «Каталог виставки XI Археологического съезда в Киеве» (К., 1899; автори К. М. Мельник, Ф. І. Титов, М. П. Істомін, Ю. О. Кулаковський, В. З. Завітневич, В. І. Щербина, В. О. Кордт, І. М. Каманін). Нині це унікальне видання, адже багато названих пам'яток навечно втрачено.

Отже, аналізуючи процес підготовки і результати роботи III та XI Археологічних з'їздів, які відбулися в Києві, слід підкреслити їх значимість для активізації розвитку української археології, мистецтвознавства, історії архітектури, книгознавства, а в цілому — пам'яткознавства. Ці наукові форуми свідчать і про складність розвитку українського пам'яткознавства в умовах царського режиму. Цьому — яскравий приклад роботи XI Археологічного з'їзду. Хочеться побажати, щоб прогресивний досвід археологічних з'їздів другої половини XIX — початку XX ст. оновився і поглибився нині, в період розбудови української державності. Адже багато з його починань особливо актуальні сьогодні, коли пробуджується національна свідомість нашого народу, посилюється інтерес до історичного минулого, відшукування, повернення, вивчення і збереження історико-культурної спадщини.

¹ Уварова П. С. Обзор деятельности 12-ти первых Археологических съездов с 1869 по 1902 гг. // Труды XII Археологического съезда в Харькове. — М., 1905. — Т. III. — С. 410.

² Третий Археологический съезд в Киеве 2 августа 1874 года. — К., 1874. — С. 3—4.

³ Там же. — С. 5.

⁴ Див. «Киевские епархиальные ведомости», 1875; Труды III Археологического съезда в Киеве. — К., 1878. — Т. I.

⁵ Сементовский Н. М. Древнейшая в России церковь Спаса на Берестове. Примечания. — К., 1877. — С. 11.

⁶ Киевская старина. — 1888. — № 7. — С. 9.

⁷ Уваров А. С. Материалы для биографии и статьи по теоретическим вопросам. — М., 1910. — Т. III. — С. 151—152.

⁸ Одиннадцатый Археологический съезд в Киеве 1—20 августа 1899 года. — М. — С. 1—4.

⁹ Протоколы заседаний Московского Предварительного комитета XI Археологического съезда // Одиннадцатый Археологический съезд в Киеве. — М., 1897. — С. 24—25.

¹⁰ Правила XI Археологического съезда // Одиннадцатый Археологический съезд в Киеве. — М., 1897. — С. 7.

¹¹ Подготовительные работы к устройству XI Археологического съезда в Киеве // Киевская старина. — 1897. — № 10. — Отдел II. — С. 4.

¹² Отчет Предварительного комитета // Труды XI Археологического съезда в Киеве. — М., 1902. — Т. II (Протоколы). — С. 53.

¹³ Протокол второго заседания Киевского отделения Предварительного комитета по устройству в Киеве XI Археологического съезда 5 октября 1897 // Киевская старина. — 1897. — № 11. — Отдел II. — С. 44; К XI Археологическому съезду // Киевская старина. — 1899. — № 1. — Отдел II. — С. 38.

¹⁴ Беляшевский Н. Ф. Археологический съезд в Киеве // Киевская старина. — 1899. — № 10. — Отдел I. — С. 107.

¹⁵ «Трипільський світ» представляє пані Христинна // Світло й тінь. — 1993. — № 4. — С. 6—9.

УКРАЇНА В ПЛАНАХ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА

Як свідчить історія, Україна з її родючими землями та дуже вигідним географічним розташуванням завжди була об'єктом експансійних зазіхань з боку інших держав. Це стосується і Франції періоду імперії Наполеона Бонапарта (1804—1815 рр.).

Уперше Наполеон прочитав про Україну в книгах Ш. Ляво¹, який у 1761—1773 рр. був таємним агентом Франції в Росії, та Ш. Масона² — особистого секретаря майбутнього імператора Олександра I. У своїх спогадах Ш. Масон писав про Україну і козаків так: «Войовнича козацька нація незабаром зникне з земель, подібно іншим націям, на яких ліг російський скіпетр, хіба що щаслива революція визволить козаків від ярма, що їх гнітить і нищить»³. Може саме це переконало імператора у можливості відокремити Україну від Росії.

За свідченнями І. Борщака, у вересні 1802 р. французький представник у Туреччині Е. Годен запропонував заснувати на півдні України французькі комерційні факторії «на зразок англійських» (в Індії — О. З.). Ці факторії, з одного боку, мали б збалансувати англійський вплив у Росії, а з другого були б початком французького впливу в Україні. Працювати у цих факторіях мусили б колишні військові моряки на випадок війни Франції проти Росії. Е. Годен повідомляв також, що до нього приїздили послі від запорожців, які йому передали: «що хоч вони і знищені, але досі не забули своїх традицій, та любови до свободи». Пізніше один із французьких агентів у Туреччині запропонував Наполеону розділити російську імперію, надіславши до чорноморських портів 15 тис. французів і 50 тис. турків. Ці пропозиції справили на Наполеона певне враження.

15 листопада 1804 р. Бургуен, військовий аташе в Петербурзі, отримав наказ від Наполеона надіслати йому рапорт про країни біля Чорного та Азовського морів. Цей рапорт Бургуен почав з того, наскільки Україна потрібна Франції в економічному відношенні: вона є добрим ринком для французьких вин, оливи та колоніальних товарів; Україна, в свою чергу, може постачати у Францію дерево, шкіру, м'ясо, зерно. Він також пише, що знищення Запорозької Січі «докинула назавжди українську свободу і залишило невдоволення в цілому народі. Це невдоволення треба використати, надіславши на Україну агентів під виглядом купців, які таємно та вміло викликали б незадоволення населення, нагадуючи йому про славетне минуле, а коли політична кон'юнктура приведе до відкритої війни між Францією і Росією, повстання на Україні буде одним із чинників перемоги»⁴.

В 1805 р. французький економіст Антуан де Сен-Жозеф видав працю «Історичний нарис про торгівлю і плавання на Чорному морі, або мандрівка і справа встановлення торговельних і морських зв'язків між портами Чорного моря і Середземного»⁵. Ця праця містила детальний огляд можливостей франко-українських економічних стосунків. Через рік з'явилася робота Жака Дюбуа про «французьку торгівлю в сучасному становищі Європи». Дослідник вважав, що засобом знищення англійської конкуренції на Балтиці може стати економічне завоювання України, тому що боротьба між Францією та Англією була також боротьбою за український хлібний ринок.

Під час війни Франції з Росією в 1805—1807 рр. французький посол у Туреччині генерал Себастьяні відвідав Галац, Браїлов, Констанцу та

інші міста, де встановив зв'язки з козаками Задунайської Січі⁶, яким пообіцяв «по розгромі Росії повернути стародавні вольності, на захисті яких стоятиме великий цісар Наполеон». Прибувши до Константинополя, генерал подав турецькому дивану ноту, в якій вимагав, щоб Босфор і Дарданели були перекриті для російських кораблів. Він навіть планував висадити франко-турецький десант в Одесі. За це Туреччині була обіцяна військова підтримка. Після поразки російських військ у кампанії 1805 р. Туреччина оголосила Росії війну.

1807 р. Наполеон вступив у польські землі. Він намагався відновити Польщу в тих кордонах, в яких вона могла стати силою у боротьбі проти Росії, Австрії та Пруссії⁷. В планах французької дипломатії значне місце відводилося становищу в Україні. Політична та економічна залежність України від Франції перешкодила б успіху російській політики на Чорному морі, підвела б французьку армію до кордонів Росії і створила постійну загрозу території Російської імперії.

Тимчасом зростала активність французьких резидентів у Польщі. Всіляко підтримувалась діяльність «Патріотичного товариства», члени якого інформували про чисельність російських військ в Україні, їх пересування, вели облік хлібних складів тощо. За дорученням польських магнатів Київської, Подільської і Волинської губерній до Варшави в листопаді 1806 р. виїхав полковник Нейман, який зустрівся там з французьким резидентом Талейраном. Він намагався переконати останнього, що похід французької армії в Україну буде смертельним ударом для Росії. 15 лютого 1807 р. у Варшаві з'явився магнат Городинський, який подав змістовний проект допомоги французькій армії, коли вона прийде в Україну. В документі підкреслювалась думка, що поява французів в Україні підбадьорить турків і приведе до поразки російської армії у Валахії.

Наполеон виявив значну зацікавленість планом Городинського. «Це була б корисна диверсія,— писав він Талейрану,— і я міг би навіть її підтримати»⁸. Він не заперечував можливості рейду французької армії на Волинь та Поділля, обіцяв польському урядові, що спрямує під командуванням маршала Массена 30 тис. війська на молдавсько-український кордон і додасть до них 15 тис. поляків, які залишаться в районі Каменця, щоб спровокувати повстання на Правобережжі. Насправді ж Наполеон розраховував тільки залякати росіян. «Я буду,— писав він,— вельми задоволений, якщо ці чутки дійдуть до російського командування».

Російський уряд був занепокоєний такими планами Наполеона щодо України. Відомий політичний діяч князь Адам Чорторийський запропонував відновити розділену Польщу під скипетром російського царя. Але в умовах війни з Францією Росія не наважилася здійснити цей проект⁹. У великих містах Правобережної України — Києві, Одесі та інших — було сформовано «земське ополчення».

Таємна війна французького уряду проти Росії особливо посилилась після підписання Тільзйтської угоди 1807 р., яка від початку була неміцною. М. Сперанський писав 1811 р.: «Ймовірність нової війни між Росією та Францією виникла майже разом з Тільзйтською угодою. Саме угода містила в собі майже усі елементи війни»¹⁰. Серед суперечностей чільне місце займало польське питання. В історичній літературі (як вітчизняній, так і зарубіжній) довго панувала точка зору, що Наполеон намагався відновити Польську державу і приєднати до неї західно-українські та західнобілоруські землі. Це не відповідає дійсності. По-перше, для Наполеона польське питання було лише засобом вирішення головного воєнно-політичного завдання — встановлення світового панування. По-друге, в жодному документі Наполеона не зафіксовані його подібні намагання.

1807 р. на західних кордонах Росії створюється Варшавське герцогство, потрібне Наполеону як військовий плацдарм і як джерело знач-

них бойових сил¹¹. Крім того, Варшавське герцогство — вагомий козир в дипломатичній грі імператора з Росією, Прусією та Австрією. З цієї території можна було загрожувати західним і південно-західним кордонам Росії. Про це свідчать документи, складені в міністерстві закордонних справ Франції, де Наполеону радилося повторити похід Карла XII в Україну і відкинути Росію від Чорного моря.

1809 р. почалася франко-австрійська війна, події якої відгукнулися і в Україні: на її території почали поширюватися листівки, що закликали польську шляхту переходити на бік французької армії. Значно збільшилася кількість перебіжчиків з польської шляхти Волині і Поділля в польську армію князя І. Понятовського¹². На території Галичини, яку зайняли польські війська, почали приймати присягу на вірність Наполеону. Проти цього виступив російський уряд. Міністр закордонних справ Росії граф М. Румянцев звернувся до французького посла Коленкура: «Ви дозволяєте писати відозви до мешканців колишньої Польщі. Я вам оголошую, пане посол: ми пожертвуємо останньою людиною, ми продамо останні сорочки, але не погодимось на відновлення Польщі»¹³. Незважаючи на ці рішучі заяви, Наполеон вимагав, щоб Австрія відмовилася від Західної Галичини на користь Варшавського герцогства. Згідно з умовами Шенбрунського миру 1809 р., Австрія передала Варшавському герцогству Західну Галичину, Замоїський округ та частину земель на правому березі Вісли¹⁴.

Франко-австрійська війна 1809 р. — завдала серйозного удару системі, визначеній Тільзитським договором 1807 р. Розширення території Варшавського герцогства створило небезпеку для західних територій Російської імперії. Політика Наполеона набувала дедалі агресивнішого характеру. Французько-російські відносини почали стрімко погіршуватися.

Два з половиною роки альянсу з Росією показали Наполеону, що задуманий ним план створення загальноєвропейської континентальної антианглійської коаліції провалився. За наказом Наполеона міністр закордонних справ Шампаньї на основі донесень французьких дипломатів і таємних агентів у Росії, Прусії, Данії та Швеції підготував доповідь про політику урядів цих країн «Погляд на справи континента і зближення Росії з Великобританією» (16 березня 1810 р.)¹⁵, в якій висунув програму дипломатичних дій проти Росії. Головна ідея доповіді зводилася до того, що союз із Росією себе вичерпує. В цих умовах Франція повинна залучити на свій бік найбільшу кількість «політичних друзів» — Туреччину, Швецію та Польщу. Проте Наполеон відхилив план поділу Прусії і відновлення Польської держави.

Важливу роль у планах Наполеона щодо України відігравала Туреччина. До лютого 1812 р. французька дипломатія змушувала її продовжувати війну з Росією, домагалася вільного проходу по території Туреччини 25-тисячного корпусу маршала Мармона з Далмації (цей корпус повинен був завдати удару по російських військах).

З лютого 1812 р. Наполеон почав домагатися укладення союзу Туреччини з Росією для того, щоб турецькі війська «проникли на північ Дунаю в свої старі провінції». Наполеон рекомендував султану очолити 100-тисячну армію, яка повинна була до 15 травня 1812 р. зосередитися на російсько-турецькому кордоні, і як тільки «Велика армія» форсує Німан, турецькі війська при підтримці корпусу Мармона мали оволодіти Дунайськими князівствами і вступити в Подільську губернію. Наполеон планував рушити в південно-західні губернії Росії 125 тис. військ і провести десантні операції в районі Одеси та Криму. Але Туреччина 16 травня 1812 р. уклала з Росією в Бухаресті мир, внаслідок якого плани Наполеона були зірвані. Російське командування отримало можливість перекинути 57-тисячну Дунайську армію на Волинь.

Таким чином проект Шампаньї зазнав краху. Туреччина була нейтралізована, а Швеція стала союзником Росії. Союз Наполеона з

Прусією та Австрією виявився недостатньо міцним. Наполеон це розумів.

З 1810 р. у військових колах Франції почалося обговорення питання про основний напрям і театр воєнних дій у війні проти Росії. Перевага надавалася трьом планам. Перший передбачав зосередження значної кількості військ на Петербурзькому напрямі. Другий полягав у тому, щоб головний удар спрямувати на Москву. Третій передбачав відібрати у Росії українські і литовські губернії, реорганізувати Польщу, захопити Київ, укріпитися на лінії Двіна — Дніпро і продовжувати після цього наступ на Москву. При цьому бралася до уваги і турецька армія, що мусила скувати російську армію на півдні. Наполеон говорив: «Якщо я захоплю Київ, я візьму Росію за ноги; якщо я оволодію Петербургом, я візьму її за голову, захопивши Москву, я вцілю її в серце»¹⁶.

План нападу на Росію на київському напрямі Наполеон обговорював влітку 1811 р. з польськими військовими Понятовським і Сокольніцьким. Понятовський відзначав важливе стратегічне значення території України, вимагав доручити йому негайно виступити з армією Варшавського герцогства на Волинь і Поділля. Сокольніцький пропонував розділити майбутню війну на дві кампанії: під час першої — ввійти на територію Правобережної України, оволодіти Києвом, приєднати Лівобережну Україну і відновити Польщу в межах 1772 р., а в другій — кинути усі сили на оволодіння Москвою.

Наступ на Київ хоч і давав можливість відрізати російську армію від південних хлібних районів, але після укладеного миру між Росією і Туреччиною цей напрямок не гарантував французькій армії негайного успіху, а навпаки, як вважав Наполеон (виходячи з досвіду Карла XII), привів би до її загибелі.

Напередодні війни з Росією Наполеон присвятив багато часу вивченню історії України. Найцікавішим з документів був меморіал, складений на початку 1812 р. О. Готерівом — політичним директором міністерства закордонних справ Франції. В ньому пропонувалось утворити «незалежну» українську державу, яка мала б складатися з Полтавського та Чирнігівського князівств. Козаки разом з кримськими татарами увійшли б до нової держави — «Наполеоніди». Вона складатиметься з Дніпровської частини Катеринославщини, Таврії, всієї долини Донця до Дону, який разом з Азовським та Чорним морем буде кордоном цієї держави на півдні. Ця нова держава, «маючи на чолі єдиного вождя»¹⁷ й конституцію, яка відповідає звичаям народів, що тут проживають, з можливою перспективою політичної незалежності, буде міцним бар'єром проти амбітних проєктів Росії та її претензій на Чорне море»¹⁸.

На думку Готеріва, для того, щоб відкинути Росію від Чорного моря, між Чорним морем і Росією повинна існувати нова українська держава¹⁹, залежна від Франції на зразок інших наполеонівських васальних держав²⁰.

1812 р. війська Наполеона підійшли до кордонів України²¹. Українська інтелігенція поділилася на два табори: автономісти висловлювали неприховану радість і надії, що з приходом французької армії буде запроваджений кодекс Наполеона і Україна стане автономною, а може, й незалежною державою. Друга, переважна частина української шляхти поставилася до приходу Наполеона негативно, не вірила, що Наполеон визволить Україну з-під російського деспотизму. Цій частині дворянства більше імпонувала американська революція з її декларацією незалежності. Їх лякала політика Наполеона в Польщі і скасування ним кріпацтва, тому значна частина дворянства пішла проти Наполеона: давала рекрутів, жертвувала гроші, продукти²². До армії охоче йшли селяни, козаки, сподіваючись на здобуття стану вільних козаків.

Не відомо, якою б була доля українського народу, якби Наполеон виграв війну з Росією, але в історії немає умовного способу.

- ¹ Histoire de Pierre III. Empereur de Russie.— Paris, 1799.
- ² Memoires secretes sur la Russie, par Masson.— Paris, 1880.
- ³ Цит. за: Борщак І. Наполеон і Україна.— Львів, 1937.— С. 36.
- ⁴ Там само.— С. 39.
- ⁵ Записки Одесского общества истории и древности.— Одесса, 1883.— Т. 13.— С. 179.
- ⁶ Петров А. Н. Война России с Турцией 1806—1812 гг.— СПб., 1885.— Т. 1.— С. 32.
- ⁷ Попов А. И. Вопрос польский 1806—1809 // Русская старина.— 1893.— Март.— С. 675.
- ⁸ Handelesman M. Napoleon et la Pologne.— Paris, 1909.— Р. 128.
- ⁹ Шильдер Н.: Александр I, его жизнь и царствование.— СПб., 1897.— Т. 2.— С. 364—367.
- ¹⁰ Сперанский М. М. О вероятностях войны с Францией после Тильзитского мира // Русская старина.— 1900.— Январь.— С. 57.
- ¹¹ Польша дала Наполеону 83 тис. солдатів і офіцерів.
- ¹² Волинская революция // Киевская старина.— 1883.— Ноябрь.— С. 38.
- ¹³ Соловьев С. М. Император Александр I. Политика — дипломатия.— СПб., 1877.— С. 211.
- ¹⁴ Федосова Е. И. Польский вопрос во внешней политике первой империи во Франции.— М., 1980.— С. 110.
- ¹⁵ Шильдер Н. Император Александр I, его жизнь и царствование.— СПб., 1898.— Т. 3.— С. 477—483.
- ¹⁶ Цит. за: Харкевич В. Война 1812 года. От Немана до Смоленска.— Вильно, 1901.— С. 64.
- ¹⁷ На чолі «наполсоніди» мав бути хтось із свояків Наполеона або хтось із його маршалів.
- ¹⁸ Цит. за: Борщак І. Вказ. праця.— С. 71—72.
- ¹⁹ Правобережжя цей проект не торкався.
- ²⁰ Варшавське герцогство, Вестфальське і Неаполітанське королівства.
- ²¹ Були захоплені лише західні повіти Волинської губернії, а саме Ковельський, Володимирський та Луцький.
- ²² Оглоблин О. Американська революція та український національно-визвольний рух кінця XVIII ст. // Вісник ООЧСУ.— 1955.— Ч. 7—8.— С. 15.
- ²³ Оглоблин О. Люди старої України.— С. 102—104.

Некрополь Києво-Печерської лаври.
Поховання С. Леонова.

Некрополь Києво-Печерської лаври.
Поховання П. Красовського.

НАУКОВА СПАДЩИНА В. Б. АНТОНОВИЧА В ОЦІНЦІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Проблема, якій присвячена дана стаття, становить значний інтерес, оскільки дозволить глибше пізнати, як розвивалася українська історична наука у другій половині XIX — на початку XX ст., коли в країні помітно зросла національна свідомість. Дослідження історичної спадщини В. Б. Антоновича через призму наукових поглядів М. С. Грушевського важливе також з ряду інших чинників. Насамперед, творчість обох учених є історико-культурною пам'яткою виняткової ваги і вимагає свого подальшого вивчення. Крім того, М. С. Грушевський був учнем В. Б. Антоновича. Володимир Боніфатійович як історик, громадський діяч, ідеолог українського національного руху приваблював молодого Михайла Грушевського і мав на нього великий вплив. Це стосується і рішення М. С. Грушевського про вступ до Київського університету: «Я уже твердо знав, — писав він у своїх спогадах, — що буду студіювати історію в Київському університеті під проводом Антоновича»¹.

У студентські роки під керівництвом В. Б. Антоновича Михайло Грушевський зробив перші кроки в науці, підготував ряд серйозних наукових праць з історії, захистив магістерську дисертацію. Перебравши від свого наукового наставника титанічну працелюбність, методологічні принципи народницької школи, народницько-демократичні підходи до висвітлення історії України, документалізм, М. С. Грушевський досліджував усі прояви народного життя, включаючи українські державні інституції. В його творчості перепліталися народницькі та державницькі елементи, тому у висвітленні минулого між поглядами наставника і колишнього учня є певні відмінності. Більше того, М. С. Грушевський створив праці, досі не перевершені в науці, обґрунтував власну концепцію української історії. Оцінки, котрі дав М. С. Грушевський творчій спадщині В. Б. Антоновича, дозволяють простежити, як погляди останнього вплинули на нову концепцію історії України, обґрунтовану на рубежі XIX — XX ст. Всебічне дослідження проблеми допоможе повніше з'ясувати, як змінювалися далеко не безхмарні взаємини цих двох великих учених, тобто краще пізнати їх як особистості.

У 1928 р. М. С. Грушевський вказував, що «Антонович як історик, як громадський діяч і як людина не досліджений і не спопуляризований»². На жаль, це й сьогодні повною мірою стосується наукової спадщини В. Б. Антоновича. Адже, за винятком праці Д. Дорошенка³, узагальнюючих історіографічних досліджень, присвячених аналізу історичних поглядів В. Б. Антоновича, немає. Передумова для виконання цього завдання — вивчення аналізу та оцінок його дослідницької діяльності, які містяться у виступах і працях істориків XIX — XX ст., зокрема М. С. Грушевського. Останній зробив немало спроб визначити місце свого вчителя в українській історіографії, виявити провідні ідеї його наукової творчості, багато уваги приділяв проблемі історіографії наукової спадщини В. Б. Антоновича, одним із перших виділив основні етапи діяльності В. Б. Антоновича⁴ — три періоди в його житті.

Перший період тривав до 30 років, коли скінчилися «роки учеництва» та «роки мандрювань» і В. Б. Антонович «починав свою творчість — або

принаймні підходив до неї»⁵. Це період наступу і штурму, формування основних суспільно-політичних поглядів, «гарячого шукання доріг індивідуальному життю і громадській роботі»⁶.

Другий період діяльності вченого охоплює 1860—1880-ті роки — етап «інтенсивної і продуктивної наукової роботи», поєднання «інтересів громадських і наукових». В. Б. Антонович збирає і видає велику кількість актового, документального матеріалу, створює ряд праць з історії України, «які з незвичайною силою і талантом відкривають перед нами соціальний устрій і жите українського народу під польським режимом і не-примеренні суперечності його з польсько-шляхетським устроєм»⁷.

Саме цьому періодові наукової діяльності В. Б. Антоновича найповніше відповідають слова про те, що він не був істориком-академістом, прихильником науки для науки. «Громадські інтереси,— писав М. С. Грушевський,— були сильно розвинені у нього (Антоновича.— В. К.) і могутньо кермували його науковими зайняттями, особливо в період розцвіту його сил і наукових занять»⁸; наукові інтереси «тісно сполучені у нього з інтересами громадянськими, національними та політичними,... звідси відбирали імпульси свої і навзаєм приносили підставовий матеріал для його суспільних, політичних, національних поглядів і їх обґрунтування»⁹. Тобто в 1860—1880-х роках В. Б. Антонович вивчав минуле та пізнавав сучасне життя свого народу як науковим шляхом, так і шляхом розробки провідної ідеї та участі в громадському русі. І ці дві сторони його світосприйняття та світопізнання живили і доповнювали одна одну. Не випадково М. С. Грушевський вважав, що монографія В. Б. Антоновича про зародження козацтва в 1863 р. та інші праці складали історичну ідеологію українства, яку формував дослідник¹⁰.

Третій період діяльності В. Б. Антоновича починається в другій половині 1880-х років, коли виявляються виразні прикмети його вичерпання і втоми. Наукова творчість В. Б. Антоновича, як відзначав М. С. Грушевський у 1909 р., помітно «слабне і тратить свій давніший живий громадський зміст. Від сфер живіших, тісніше зв'язаних з питаннями сучасного життя, він іде все далі в сфери, далекі від всякої «політики», від соціальної історії переходить до історичної географії, від історичного народного життя — до передісторичного побуту, далі — до чисто антикварської нумізматики»¹¹. А починаючи з 1890-х років серед спокійних антикварських занять тихо «догорає» його могутній дух.

Таким чином, з середини 80-х років В. Б. Антонович повністю переключається на науку, насамперед археологію та допоміжні дисципліни, а його «історичні розправи набувають більшої наукової безсторонності і менше відображають запал ідейних поглядів та боротьби»¹². Щоправда, у своїй наступній праці «Развитие украинских изучений в XIX ст. и раскрытие в них основных вопросов украинovedения» (1914) М. С. Грушевський дав цьому періоду життя В. Б. Антоновича дещо іншу, більше виважену, високу оцінку, підкреслюючи його великі заслуги, насамперед у галузі археології, і важливість результатів археологічних досліджень вченого для вивчення прадавньої історії України. «За допомогою археологічного матеріалу він (Антонович.— В. К.),— писав Михайло Сергійович,— прагнув розширити історичний горизонт давньої Русі за межі чисто історичних джерел. Віддавшись у останні десятиріччя життя археологічним дослідженням, він став дійсним засновником української археології і знайшов в цій сфері багато співробітників і продовжувачів»¹³. Варто згадати, що лише в першому і другому томах «Історії України-Руси» М. С. Грушевського є майже 30 посилань на праці В. Б. Антоновича з проблем археології.

Оцінюючи В. Б. Антоновича як історика України, Михайло Сергійович підкреслював, що він є представником «народницького» напрямку, вченим, який, ставши у громадській роботі на ґрунт оборони українства, української національної ідеї, підпорядковував їй і наукові до-

слідження, котрі, у свою чергу, робили його ще переконанішим поборником цієї ідеї. Але національна ідея, що стала основою громадської та наукової діяльності вченого, «була й залилася не впливом національного егоїзму, а впливом його гуманних, демократичних поступових переконань і в повній згоді й гармонії з ними залилася до кінця»¹⁴. В. Б. Антонович усією душею любив український народ і в основі «його наукової творчості лягав цей глибокий пієтизм, тепла і сердечна любов до сього (українського.— В. К.) народу. Він обожав в ньому його суцільність, стихійну гармонію, високу красу побуту і глибоку природну логічність мисли; хилив чоло перед його високими культурними і соціальними інстинктами, високо гуманною вдачею і тонким етичним почуттям, гарячою жагою і непохитним жаданням справедливості. І за ці високі прикмети пробачав темні сторони народного життя, його хиб в сучасності й минулості, спричинені браком свідомості, культурного і політичного виховання»¹⁵.

Отже, В. Б. Антонович відстоював народницько-демократичні підходи до висвітлення історії України. Але «народницька» позиція вченого щодо українського історичного процесу не доводила його ні в ідеї громадській, ні тим паче в науці, як підкреслював М. С. Грушевський, «до національної виключності, переоцінювання «народних святощів» і легковаження загальнолюдської культури»¹⁶. Міцно стоячи на виважено-наукових підвалинах, В. Б. Антонович «не возвеличував нашого народу, не робив з нього «месії народів»¹⁷. До народницького напрямку в науці, як і до українського патріотизму, В. Б. Антонович прийшов, говорячи словами М. С. Грушевського, «розумово,— через демократизм до місцевої народної маси і його землі... Але се не був виключно розумовий процес, підклад був емоціональний. За поміччю своїх демократичних ідей він (Антонович.— В. К.) тільки надав принципіальний характер своїм симпатіям до краю, його минулого, його побуту і людей... При світлі революційного західного аналізу Антонович знайшов свій «предмет» в українській масі, в її стихійних малосвідомих, але в істоті вповні революційних поривах боротьби з феодальними привілеями, з бюрократизмом і централізмом»¹⁸. Отже, «народницька» позиція В. Б. Антоновича визначалася його українською духовністю, світосприйняттям і світоглядом, у формуванні якого значну роль відіграла західна культура і література, до яких він завжди ставився з глибокою повагою.

Вказуючи, що В. Б. Антонович належав до представників «народницького» напрямку в історичній науці, М. С. Грушевський виділяв ті зміни, яких зазнала ця наука під його впливом: «Протягом другої половини століття (XIX.— В. К.) сей народницький, чи демократичний, напрям еволюціонував від романтичного історичного народництва... до чисто документальних робіт кінця століття. Одним з найбільш заслужених творців сеї еволюції був власне Антонович: саме в його роботах уточнювалася аналіза і документувалися висновки української історії литовсько-польської доби»¹⁹. Тобто археографічна робота і небачений до цього документалізм досліджень В. Б. Антоновича сприяли якісним зрушенням у науково-історичному сприйнятті минулого українського народу, започаткували в історіографії історії України традицію документалізму.

Відаючи належне «народницьким» переконанням і симпатіям В. Б. Антоновича у висвітленні історії, М. С. Грушевський не міг обійти увагою погляди Володимира Боніфатійовича на одну із провідних проблем — проблему державності в українській історії.

М. С. Грушевський підкреслював, що «Антонович недержавну роль українського народу вважав його імманентною прикметою, вродженою нездатністю і неохотою до державного життя. Держачись взагалі переконання про певні сталі і незмінні расові прикмети національних груп, він вважав український народ недержавним народом з природи»²⁰.

відстоював думку про те, що народ України боровся за ідею «народо-правства» та «громадівства», демократизму. І його «демократизм і народництво набрало виразно антидержавницького, анархистичного характера...»²¹ Говорячи про анархічний характер антидержавницького демократизму В. Б. Антоновича, М. С. Грушевський висловлював певну незгоду з поглядами свого вчителя щодо держави, обґрунтував витоки своєрідних підходів В. Б. Антоновича до держави взагалі і української державності зокрема.

Насамперед, це певна ідеалізація вічової традиції українського народу, визнання відсутності у нього державного інстинкту. «Ми повинні визнати,— цитував М. С. Грушевський В. Б. Антоновича,— що народність ця (українська.— В. К.) повністю позбавлена державного інстинкту; вона не тільки не складала окремої держави, але добровільно відхилила утворення такої, навіть в той момент, коли історичні обставини давали на те можливість (в половині XVII в.). Малоросія ввійшла до складу Російської держави добровільно, без завоювання і боротьби і, в результаті цього, принесла в нову державу лише почуття любові і єдності без тіні якого роздратування чи озлоблення»²².

У статті «Три національних типи» В. Б. Антонович писав, що у великоруського народу провідною ідеєю завжди був абсолютизм, завдяки чому він і створив міцну державу та підкорив собі інші нації, навіть ті, що мали зовсім інші провідні ідеї. Так, польська нація виділила з себе привілеєйованих, бо для них основним був принцип аристократизму. А українському народові прийшовся до душі вічовий принцип, принцип широкого демократизму і рівного політичного права для кожної одиниці суспільства. Саме тому, на думку М. С. Грушевського, В. Б. Антонович вважав, що «український нарід не мав здібностей державнотворчих; проби його предстваників, іноді дуже талановитих — як Данило Галицький, Олельковичі, Михайло Глинський, Мазепа — кінчилися нічим, тому що розбивалися об індіферентизм або протести народньої маси»²³.

Антидержавницькі погляди В. Б. Антоновича виражали своєрідну реакцію української національної історичної думки на все, що «було знаряддям поневолення української народности великоруською...»²⁴; «московська централістична, нівеляційна політика була глибоко противна Антоновичу»²⁵. Великоруська стихія лякала В. Б. Антоновича «своєю грубою, жорстокою, непохитною силою, культом безоглядного авторитету і насильства. Вона відштовхувала його і в житті і в історії»²⁶. Більше того, російська культура і література не викликали у В. Б. Антоновича ні поваги, ні симпатій, оскільки він вважав їх, як і державні інституції, атрибутом поневолення українців.

Говорячи про наукові інтереси В. Б. Антоновича, М. С. Грушевський наголошував, що Володимир Боніфатійович «не любив торкатися російсько-українських відносин, тому що не мав змоги висловляти про них те, що мав в гадці, а гратися в компліменти не хотів»²⁷. В. Б. Антонович не вводив, за словами М. С. Грушевського, «публіку в лабораторію своєї мисли, ставлячи перед її очима готовий, можливо, упрощений рисунок певної доби, певного складного історичного або соціального процесу»²⁸, часто залишав «читача без усякого ключа до ідейного підкладу своєї наукової роботи»²⁹, що визначалося політичним режимом російської державності.

Але витоки антидержавницьких поглядів В. Б. Антоновича на українську історію М. С. Грушевський бачив у своєрідній реакції історичної думки на існування російської державності в Україні та в історичній пам'яті народу. Йдеться про те, що свого часу український народ страждав від польського панування. На концепцію державності В. Б. Антоновича вплинули також Костомаров, Іванишев, кирило-мефодіївці. В. Б. Антонович усе своє життя і всю наукову роботу «присвятив власне виясненню історичної кривди, котру український народ

втерпів від польської держави і польської шляхетської суспільності»³⁰. «Приложенне кирило-мефодіївських ідей до розроблення і освітлення української історії, вчинене Костомаровим, було прийняте і Антоновичем...; різке осудження з становища демократичних і автономічних принципів польської доби української історії було спільне також обом українським історикам. У Антоновича воно стало центром всієї його історичної діяльності»³¹. Завершили ідейну еволюцію В. Б. Антоновича кирило-мефодіївці, і він залишався прихильником ідей народоправства, автономізму і федералізму.

Засуджуючи польське державне поневолення українців у минулому, В. Б. Антонович «не чув для неї того страху, який викликала в нім жорстка і грубіянська... сила великоросійського елемента... Тому негативні впливи польської стихії викликали в нім не страх, а скорше — легковаження... він прихильніше оцінював її — і легше počував себе серед неї, ніж серед великоруської...»³² В. Б. Антонович був ворогом польсько-шляхетської ідеології, ворожої як українському, так і польському демосу³³.

Взагалі В. Б. Антонович негативно ставився, як зазначав М. С. Грушевський, до тих державних організмів та інституцій, в яких доводилося жити українському народу і які немилосердно калічили та гнобили його життя. Через це історик «державну стихію вважав елементом скорше негативним в життю суспільності, народу, ніж творчим, позитивним»³⁴. Саме тому антидержавна позиція поряд зі схваленням «свобідної, живої, творчої суспільності в протиставленню державному елементу, що тільки тіснить і гнітить суспільний елемент своєю регламентацією і своєю політикою державности для державности»³⁵ проходить через усі історичні твори В. Б. Антоновича.

Резюмуючи свої висновки щодо витоків антидержавницьких поглядів В. Б. Антоновича, М. С. Грушевський писав: «Тут з одного боку можна бачити історичні впливи — традиційної української опозиції чужому державному життю, такої ж традиційної польсько-шляхетської підозріливості і ворожнечі проти всякого зміцнення державної влади, і в кінці — тої опозиції влади, в якій виховував всі свободніші елементи старий режим Росії. З другого боку впливали в сім же напрямі й ідеї кирило-мефодіївців, і ще більше — російських слав'янофілів (особливо Костомарова і Іванишева, двох людей, яких вплив найбільше солідний на напрям історичної роботи і методи Антоновича) — се різке протиставлення всякої участі суспільства в правлінню, в влади («правительству сила влади, народу сила мнения»)»³⁶.

М. С. Грушевський підкреслював, що В. Б. Антонович був переконаним антинорманістом і визнавав за Київською Руссю власне українську державу, але протиставляв державний елемент, князя й дружину, громаді³⁷, «висував преємство форм, основних течій і напрямків, які з'ясували українське життя XVI—XVII в. з князівською Руссю і робили її (Україну.— В. К.) наступником, преємником традицій київського періоду»³⁸.

Виявивши принцип общинності в староруському укладі життя, В. Б. Антонович знаходить його, по суті, упродовж усієї історії українського народу.

Варто відзначити ще один досить важливий момент в оцінці М. С. Грушевського наукової спадщини В. Б. Антоновича з історії України — визначення причин тяжкої долі нашого народу, того, що він не міг співна реалізувати свою провідну ідею общинності, рівноправності і демократизму.

В. Б. Антонович, як указував М. С. Грушевський, надзвичайно високо ставив роль культури в народному житті та суспільному прогресі. «Політичну роботу без культурних підготов вважав він (Антонович.— В. К.) будовою на піску»³⁹. Біди й незгоди, пережиті українським народом, учений «готов був признавати наслідком перед усім малої куль-

турности українського суспільства, браку української інтелігенції, культурного і політичного виховання, і в культурі, збільшенню освіти, знання, свідомості (як злободенно звучать ці слова і сьогодні.— В. К.) бачив він одну дорогу до направи долі нашого народу»⁴⁰. Він був переконаний, що «раз культура не приготувала нарід до того, щоб жити самостійно, він нічого не зможе зробити»⁴¹.

На закінчення підкреслимо, що у статті розглянуті лише основні, принципові висновки та думки М. С. Грушевського про В. Б. Антоновича як історика і значення його наукової спадщини, яка стосується історії України. Подальше дослідження цієї проблеми дасть можливість глибше вивчити наукову спадщину як В. Б. Антоновича, так і М. С. Грушевського.

¹ Грушевський М. Спомини // Київ.— 1992.— № 3.— С. 138.

² Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна.— 1928.— Кн. 5 (30).— С. 16.

³ Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність.— Прага, 1942.— 168 с.

⁴ Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності.— К., 1909.— С. 6—8.

⁵ Грушевський М. З соціально-національних концепцій...— С. 8.

⁶ Грушевський М. Володимир Антонович...— С. 6.

⁷ Там же.— С. 7.

⁸ Там же.— С. 3.

⁹ Там же.— С. 4.

¹⁰ Грушевський М. З соціально-національних концепцій...— С. 8.

¹¹ Грушевський М. Володимир Антонович...— С. 7—8.

¹² Ульяновський В. І. Релігійні погляди та історико-церковні розправи проф. В. Б. Антоновича (попередні нотатки) // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (16—18 березня 1993 р.). Доповіді та матеріали.— К., 1994.— С. 35.

¹³ Грушевський М. Український народ в его прошлом и настоящем.— С.-Пб., 1914.— С. 29.

¹⁴ Грушевський М. Володимир Антонович...— С. 12.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.— С. 8.

¹⁷ Грушевський М. З соціально-національних концепцій...— С. 7.

¹⁸ Там же.— С. 8.

¹⁹ Грушевський М. З соціально-національних концепцій...— С. 12.

²⁰ Грушевський М. Володимир Антонович...— С. 11.

²¹ Грушевський М. З соціально-національних концепцій...— С. 8.

²² Там же.— С. 15.

²³ Там же.— С. 14.

²⁴ Там же.— С. 6.

²⁵ Грушевський М. Володимир Антонович...— С. 12.

²⁶ Грушевський М. З соціально-національних концепцій...— С. 7.

²⁷ Там же.

²⁸ Грушевський М. Володимир Антонович...— С. 4.

²⁹ Там же.

³⁰ Грушевський М. З соціально-національних концепцій...— С. 5.

³¹ Грушевський М. Володимир Антонович...— С. 10.

³² Грушевський М. З соціально-національних концепцій...— С. 7.

³³ Грушевський М. Володимир Антонович...— С. 5.

³⁴ Там же.— С. 11.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же.

³⁷ Грушевський М. З соціально-національних концепцій...— С. 3—16.

³⁸ Грушевський М. Український народ в его прошлом...— С. 24.

³⁹ Грушевський М. Володимир Антонович...— С. 9.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Грушевський М. З соціально-національних концепцій...— С. 15.

СПОВІДАЛЬНІ КНИГИ

У 1690 р. новгородський митрополит Корнилій за власною ініціативою почав вимагати від своїх підлеглих священників, щоб вони склали і подавали йому «сповідальні відомості про прихожан, які були на сповіді та святому причасті у великий піст». У такий спосіб Корнилій хотів виявити розкольників, котрі не ходили на сповідь в никоніанські церкви. В 1697 р. цю ініціативу підтримали патріарх Адріан та Петро I¹, і незабаром складання сповідальних відомостей стало обов'язковим для всього білого духовенства, в тому числі і для духовенства Київської митрополії, яка в 1686 р. відійшла до Московського патріархату. Завдяки цим відомостям контролювалася політична лояльність² громадян. Крім того, виявлені розкольники повинні були сплачувати підвищені податки, а ті, що не сповідалися, — штрафи³.

Указ Синоду від 7 березня 1722 р. зобов'язував усіх прихожан «бути на сповіді та причасті, починаючи з 7 років, у свого священника». Якщо ж прихожанин не був дома більше року, він мав сповідатися в іншого священника, там, де тимчасово проживав, але обов'язково повинен був пред'явити в церкву за місцем проживання довідку про те, що в цей період сповідався⁴. За виконанням цього закону суворо стежила не лише церква, а й місцева влада⁵. Облік сповідання православного населення в Російській імперії повністю був налагоджений наприкінці 30-х років XVIII ст. 16 квітня 1737 р. уряд прийняв указ, який зобов'язував усе православне населення щорічно сповідатися і причащатися. У зв'язку з цим по всій країні священники повинні були складати поіменні сповідальні книги єдиного зразка, куди заносилося все населення, включаючи й немовлят⁶. Дані приходських священників поступали спочатку у протопопію, потім у намістя і, нарешті, в єпархіальну консисторію, де ці відомості заносилися в підсумкову таблицю, один примірник якої відсилався до Синоду. Приходські священники, боячись штрафу і звільнення з посади, змушені були контролювати, щоб «ніхто з християн не ухилявся від сповіді та святого причастя». Коли хтось не сповідався протягом 2—3 років, на нього накладали публічну епітиму, коли ж і це не допомагало, то справу передавали місцевим властям⁷.

Важливість значення такого церковного обліку полягала в тому, що він містив досить точні дані про чисельність міського та сільського православного населення, а також його соціальну структуру, оскільки у сповідальні книги в 1737—1842 рр. представники семи основних соціальних прошарків, не рахуючи розкольників, записувалися окремо: «духовні» — протопопи, попи, дяки, дячки, пономарі, псаломщики, ктитори; «військові» — генерали, офіцери, рядові солдати, українські козаки; «приказні» — секретарі, протоколісти, перекладачі, канцеляристи, писарі, копіїсти, реєстратори; «різничинці» — прикажчики, монастирські служителі, наймані робітники, майстри, сторожі, ковалі, ямщики, панські, попівські, козацькі, селянські слуги; «посадські» — купці, ремісники, міщани; «дворові» — двірня шляхетського чину та інших чинів; «поселяни» — селяни і бобилі.

У 1843—1860 рр. сповідальні книги фіксували шість станових груп, а починаючи з 1861 р. — п'ять: духовні, військові, статські, міські стани і селяни. Окрім того, тут були дані про наявність церков і приходських дворів. Облік дворів вели не випадково. У XVIII ст. архієрейські кафебри не отримували від казни коштів, а існували за рахунок зборів із єпархіального духовенства. Збір цих коштів не мав чітко визначеного характеру і визначався, як правило, кожним архієреєм при вступі його

на службу. Так, у Київській єпархії у XVIII ст. призначений на посаду священик сплачував на користь митрополита з кожного приходського двору по 20 коп., а диякон — по 5 коп.⁸. Крім цього, кожен двір сплачував на користь місцевого архієрея своєрідні грошові податки: «столові» — 2 коп., «мирові» — одна «деньга», «солодові» — одна полушка⁹. Починаючи з 1722 р., прихожани були зобов'язані утримувати також і архієрейську канцелярію, у зв'язку з чим кожен двір сплачував одну «денежку»¹⁰. Таким чином, архієрейська канцелярія, знаючи кількість приходських дворів, зафіксованих в останній сповідальній книзі, могла контролювати надходження грошей в митрополичу казну та податків на утримання консисторії.

Сповідальний облік дає дослідникам досить точні дані про чисельність сільського та міського населення того часу. За умов, коли перепис населення у Лівобережній Україні проводився нерегулярно, а дані тих із них, що проводилися, досить епізодичні і неповні, — сповідальні книги є цінним джерелом для вивчення соціального складу населення сіл і міст України XVIII—XIX століть. На важливість цього історичного джерела вказувала ще Катерина II у своїй інструкції графу П. О. Рум'янцеву, коли призначала його на посаду генерал-губернатора Малоросії в 1764 р.¹¹

Нині сповідальні книги зберігаються в кількох фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві: 127 — Київської духовної консисторії; 128 — Києво-Печерської лаври, 990 — Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії.

Користуючись правом ставропігійності¹², Києво-Печерська лавра і Києво-Межигірський монастир¹³ наприкінці XVII ст. знаходилися під безпосереднім керівництвом Московського патріарха, а пізніше повністю підпорядковувалися Синоду. Незалежно від Київської митрополії лавра аж до 1769 р. призначала у свої вотчини, що були в семи з десяти полків Гетьманщини, а також у Білгородській губернії, своїх священнослужителів і суворо їх контролювала. З вотчини уся церковностатистична документація надходила в лавру, а звіди — в Синод. Підсумкові таблиці сповідальних книг частково збереглися в ЦДІА Росії, який знаходиться в Санкт-Петербурзі, у фондї 796 (Канцелярія Синоду).

Сповідальні книги давно привернули до себе увагу дослідників. У 1905 р. журнал «Киевская старина» опублікував дані церковної статистики за 1780 р. по єпархіях, що знаходилися на території України. Подамо їх у вигляді таблиць.

Таблиця I

**ВІДОМОСТІ ПРО ЦЕРКВИ ТА
ПРАВОСЛАВНЕ НАСЕЛЕННЯ ПО ЄПАРХІЯХ (1780 р.)¹⁴**

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Київська	963	100565	558787	552843	1111630	104	580	574	1154	6	6
Чернігівська	550	40525	285260	273381	558641	74	510	497	1016	7	7
Переяславська	340	34109	225800	218149	443949	100	664	642	1306	7	6
Слов'янська	424	62801	297036	250469	547505	148	701	591	1292	5	4
Білгородська	1146	157053	740444	726147	1466591	137	646	634	1280	5	5
Усього	3423	395053	2107327	2020989	4128316	115	516	590	1206	5	5

Примітка: 1 — єпархії; 2 і 3 — відповідно кількість церков і дворів; 4 і 5 — чисельність чоловічого та жіночого населення; 6 — усього населення; 7, 8 і 9 (у середньому на одну церкву) — дворів, чоловіків, жінок; 10 — усього населення; 11, 12 (у середньому на один двір) — чоловіків, жінок.

Однією з найбільших епархій у Російській імперії у XVIII ст. була Київська. Вона займала досить велику територію на обох берегах Дніпра, поділялася на протопопії, кількість яких змінювалася від 20 до 26: Верхньо-Київська, Києво-Подільська, Києво-Печерська, Трипільська, Козелецька, Ніжинська, Борзенська, Конотопська, Кролевецька, Воронежська, Глухівська, Прилуцька, Ічнянська, Пирятинська, Лохвицька, Роменська, Лубенська, Миргородська, Сорочинська, Полтавська, Зенковська, Решетилівська, Кобиляцька, Старокодацька, Сміловська. Ці протопопії об'єднувалися в чотири намістя (Київське, Ніжинське, Лубенське та Полтавське).

За соціальним складом православне населення Київської епархії у 1780 р. поділялося на такі групи (у процентах до жителів): духовенство — 1,7, військові — 43,7, різночинці — 0,12, посадські — 1,4, дворові — 12, поселяни, тобто селяни — 41,2¹⁵.

А ось дані по Київській губернії за 1783 р. щодо православного населення.

Таблиця 2

**ПРАВОСЛАВНЕ НАСЕЛЕННЯ
КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ 1783 р.¹⁶**

Київська губернія	Кількість		Населення		усього
	церков	дворів	чоловіки	жінки	
м. Київ	32	3685	11442	11093	22535
Київський повіт	64	3650	18745	17850	36595
м. Остер	3	460	1601	1600	3201
Остерський повіт	32	2160	13147	12860	26007
м. Козелець	6	709	2588	2665	5253
Козелецький повіт	23	1832	15175	14978	30153
м. Пирятин	4	504	2739	2796	5535
Пирятинський повіт	40	3824	26324	25926	52250
м. Лубни	3	511	2018	2185	4203
Лубенський повіт	49	4891	29021	28310	57331
Хорольський повіт	24	2037	14785	14326	29111
Миргородський повіт	12	1423	8635	8522	17157
Золотоніський повіт	10	811	5104	4902	10006
Городищенський повіт	5	498	3076	2974	6050
Усього	307	26995	154400	150987	305387

Аналіз соціального складу населення Києва за 1782 р. за сповідальними книгами показує (таблиця 3), що в місті проживало 22535 осіб православного віросповідання. Більшість населення — 10513 осіб — були підлеглими магістрату (46,7%). Військові київського гарнізону і козаки складали 4766 осіб, або 21,2%; дворові — 3760 осіб, або 16,7%; селяни, головним чином це були «підлеглі» київських монастирів — 1181, або 5,2%; різночинці — 1542, або 6,8%, приказні — 287 осіб, або 1,3%. У місті діяло 32 приходські церкви, сім'ї духовенства налічували 486 осіб, або 2,2%.

Аналізуючи наведені дані, слід звернути увагу на те, що в Києві проживала значна кількість військових. Дійсно, ще з початку XVIII ст. Київський гарнізон залишався найпотужнішим осередком російського регулярного війська на південних рубежах. Військові мешкали в усіх трьох частинах міста, але найбільше — на Печерську. Колись квітуча лаврська торгівельно-реміснична слобода була зруйнована, і наприкінці першої чверті XVIII ст. Печерськ перетворився на гарнізонне містечко, більшість населення якого складали офіцери та солдати фортеці з родинами¹⁷.

**СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ м. КИЄВА
ЗА СПОВІДАЛЬНИМИ КНИГАМИ 1783 р.¹⁸**

Стани	Населення			
	чоловіки	жінки	загальна кількість	%
Духовенство	266	220	486	2,2
Військові	2686	2080	4766	21,2
Приказні	160	127	287	1,3
Різночинці	842	700	1542	6,8
Посадські	5061	5452	10513	46,7
Дворові	1877	1883	3760	16,7
Поселяни	550	631	1181	5,2
Усього	11442	11093	22535	100

Отже, поіменні сповідальні книги є важливим джерелом з історії демографії міст і сіл України.

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі: ПСЗ).— Изд. 1-е.— СПб., 1830.— Т. 3.— № 1612.

² Там же.— Т. 4.— № 4012.

³ Там же.— Т. 5.— № 2991, 3169, 3183; — Т. 6.— № 3718, 3732.

⁴ Там же.— Т. 6.— № 3914, 3963.

⁵ Там же.— № 4052, 4982, 5496, 10338.

⁶ Там же.— Т. 10.— № 7226; ЦДІА України в м. Києві.— Ф. 127.— Оп. 1024.— Спр. 802.— Арк. 1—4.

⁷ ПСЗ.— Т. 12.— № 1038, 12483, 14231, 15096; ЦДІА України в м. Києві.— Ф. 127.— Оп. 1024.— Спр. 1044.— Арк. 5.

⁸ Для истории церковного прихода // Киевская старина.— 1901.— № 10—12.— С. 80—83.

⁹ ЦДІА України в м. Києві.— Ф. 127.— Оп. 1020.— Спр. 4248.— Арк. 67; П-ко Вл. К вопросу о доходах и расходах архиерейских кафедр в 18 в. (доходы и расходы кафедры Переяславской в 1771—1776 гг.) // Киевская старина.— 1905.— № 10.— С. 3.

¹⁰ ЦДІА України в м. Києві.— Ф. 127.— Оп. 1020.— Спр. 4248.— Арк. 67; — Спр. 4447.— Арк. 2—151; Спр. 4474.— Арк. 1—13в.; — Спр. 4484.— Арк. 1—13в., 22зв., 24.

¹¹ Письма Екатерины II к А. В. Олсуфьеву // Русский архив.— 1863.— № 3.— Стб. 189—190.

¹² ПСЗ.— Т. 2.— № 1295; — Т. 5.— № 3653.

¹³ Архів Києво-Межигірського монастиря майже не зберігся через кілька пожеж, що сталися у XVIII ст.

¹⁴ Підраховано автором.— П-ко Вл. Статистические сведения о церквах и православном населении русской части Малороссии в 1780 г. // Киевская старина.— 1905.— № 10.— С. 7—8.

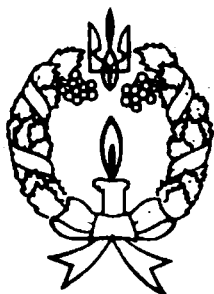
¹⁵ ЦДІА України в м. Києві.— Ф. 127.— Оп. 1020.— Спр. 4825.— Арк. 26 зв.—27.

¹⁶ Там же.— Спр. 5296.— Арк. 43 зв.—49.

¹⁷ Перковський А. Л. Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст. Джерела до історичної демографії України // Український археографічний щорічник. Нова серія.— Вип. 1.— Т. 4.— К.: Наук. думка, 1992.— С. 144—156.

¹⁸ ЦДІА України в м. Києві.— Ф. 127.— Оп. 1020.— Спр. 5296.— Арк. 43—44.

ОЛТАР СКОРБОТИ

(Упорядкування і редакція
Олекси Мусієнка)

До сердець і розуму мільйонів читачів в Україні, у близькому і віддаленому зарубіжжі дійшла скорбна книга про письменників України — жертв сталінського терору «З порогу смерті». Створена творчою громадою літераторів, науковців, журналістів на основі глибокого вивчення судово-слідчих справ із ще донедавно неприступних архівів колишнього КДБ, вона повідала моторошну правду про незнані історією людства злочини більшовицької партії.

Саме із священного поминальника «З порогу смерті» людиність України дістала змогу зримо побачити і осягнути масштаби непростягнутих злодіянь, скоєних «вірними ленінцями» на нашій землі. Бо ця книга, за словами патріарха сучасної нашої літератури О. Гончара, є книгою великого народного горя, книгою, що й до нащадків дійде як грізне свідчення, як прокляття сталінщині, як реквієм по незліченних людських жертвах, так немилосердно, так безвинно вигублених на очах цивілізованого ХХ століття.

Ознайомившись з оприлюдненими в книзі трагічними долями замордованих у сталінських тюрмах і гулагах речників нашого народу, читачі різних регіонів — України, Кубані, Поволжя, Крайньої Півночі, Казахстану, Зеленого та Сірого Клину, далекого зарубіжжя підказали ще понад сім десятків імен репресованих у різний час і призабутих українських письменників. Водночас вони висловили слушне побажання створити повний мартиролог України, в якому б поіменно були названі сини і дочки нашого народу, котрі стали невинними жертвами тоталітарних режимів, що вкайданювали нашу гірку Вітчизну.

Саме з цією метою і заснований громадський благодійний Фонд «Мартиролог України».

Нині творчий колектив цього Фонду готує до друку три томник з назвою «ОЛТАР СКОРБОТИ», який складуть «Мартиролог українського письменства», «Мартиролог української культури», «Мартиролог української науки». Ця унікальна праця мала б стати настільною книгою в кожній свідомій українській родині. Тільки як зробити її набуток усіх, хто побажав би придбати «Олтар Скорботи»? В умовах наших

осоружних злиднів де взяти сотні і сотні мільйонів карбованців для закупівлі паперу, оплати поліграфії, пересилання? Усвідомлюючи, що сьогодні нашій державі не під силу знайти кошти для цієї великої і святої справи, Координаційна рада благодійного Фонду оголошує **ВСЕНАРОДНИЙ ЗБІР КОШТИВ** для видання серіалу книг-мартирологів з іменами всіх синів і дочок України, які стали жертвами терору більшовицьких бузувирів.

Запрошуємо всіх бажаних взяти участь у творенні й виданні всенародної Книги Пам'яті й сподіваємося на добру волю акціонерних банків, комерційних структур, трудових колективів підприємств, установ, когоспів, а щонайперше — на добру волю свідомих громадян України і діаспори, які мають змогу внести посильні пожертви на Богоугодне діло — увічнення пам'яті винищеного варварами ХХ ст. інтелектуального цвіту українського народу.

Для всіх, хто вважатиме своїм громадським обов'язком взяти участь у спонсоруванні «**ОЛТАРЯ СКОРБОТИ**», повідомляємо, що в банку «Україна» АК відкрито розрахункові рахунки благодійного Фонду «Мартиролог України»: карбованцевий — № 609030 ОПЕРУ МФО 300034, валютний — № 011070785. Імена всіх жертводавців будуть надруковані на форзаці тритомника.

Часопис «Київська старовина»,
включившись у справу видання «Олтаря скорботи»,
розпочинає публікацію одного з розділів другого тому,
присвяченого художникам, скульпторам, мистецтвознавцям,
які стали жертвами сталінського терору.

Голова Координаційної ради
Фонду «Мартиролог України»

Олекса МУСІЄНКО

Батіг Микола Іванович (справжнє прізвище — Байда) народився 26 листопада 1922 р. в с. Кугаєво на Львівщині у багатодітній селянській сім'ї.

По закінченні початкової школи вчився у Львівській художньо-промисловій школі, потім — у Львівському університеті.

Трудовий шлях — сторож, пожежник, екскурсовод, науковий співробітник, завідувач іконопису та різьби по дереву XIV—XVIII ст. у Львівському музеї українського мистецтва (нині Національний музей), викладач Львівського інституту прикладного та декоративного мистецтва, відповідальний секретар Львівської організації Спілки художників України.

Завдяки батькові та старшим братам рано прилучився до політичної боротьби. Під час німецької окупації вступив до ОУН, керував юнацькою ланкою у Львівській мистецько-промисловій школі. В 1944—1945 рр. очолював збройний відділ самооборони і зв'язку в припілку Береги та в Кугаєві.

У травні 1947 р. був заарештований. Звинувачення — приналежність до ОУН, дезертирство з армії, підробка документів. Ні доказів, ні свідків не було, проте за дезертирство «отримав» три роки ув'язнення. Разом із Миколою засудили на 10 років і його сестру-восьмикласницю Наталку, а потім у різний час і старших братів: Петра — на п'ять років, Степана — на 25.

Покарання Батіг відбував у Заполяр'ї. Після визволення у 1949 р. два роки був безробітним. Потім працював на бавовняно-прядильній та беконо-консервній фабриках. Зрештою директор музею Українського мистецтва зарахував молодого художника пожежником, а вже згодом — молодшим науковим співробітником.

Після першого валу брежнєвських антиукраїнських репресій (1967) М. Батіг залишив музей і заробляв на прожиток виконанням дрібних замовлень із промграфіки. У період другого тотального гоніння української інтелігенції митця було звільнено з посади викладача шрифтів Львівського художнього інституту, виведено із складу правління Спілки художників. Йому було заборонено публікуватися й захищати дисертацію.

Творчий доробок художника-графіка складають розділи про західноукраїнську графіку XIX ст. у шеститомній виданні «Історії українського мистецтва», книжка «Йов Кондзелевич та Богородчанський іконостас», монографія «Дмитро Крвавич» (1957), обкладинки книжок «Завтра» О. Баркової (1962), «В наймах у Мельпомени» (1963), каталога «Львівська графіка» (1964), значна кількість опублікованих статей про творчість О. Кульчицької, А. Монастирського, О. Куриласа, І. Северу, Є. Дзіндру, В. Сколоздру.

Із січня 1993 р. Микола Батіг — відповідальний секретар Львівської спілки художників України.

С. СЛЮСАР.

Бізюков Онуфрій Терентійович народився 24 червня 1897 р. в місті Веліж Вітебської губернії (тепер Смоленської обл.) в сім'ї теслі. В 1913 р. юнак приїхав на навчання до Миргородської художньо-промислової школи імені М. В. Гоголя, яку успішно скінчив через чотири роки. Саме тут, за свідченням митця, він уперше познайомився з поезією Т. Шевченка, назавжди полюбив українські народні пісні, зачитувався творами українських письменників. Але головним було глибоке осягнення традицій українського декоративного мистецтва, поетики його образів і пластичних засобів, майстерності кераміки з досконалим використанням кольорів. Відтоді Онуфрій Бізюков захопився і живописом.

На початку 1918 р. у Миргороді було відкрито виставку місцевих художників, на якій твори молодого митця привернули увагу глядачів оригінальним світобаченням, сміливим і водночас органічним поєднанням кольористичних сполучень.

Починаючи з 1917 р., О. Бізюков упродовж десятиліття вчителював у с. Івахники Лохвицького повіту, викладав, окрім «обов'язкових» предметів, ще й малювання, керував музичним гуртком.

1928 р. О. Бізюков приїхав до Києва з єдиною метою — продовжити навчання в Інституті пластичних мистецтв (нині Київський художній інститут) у майстерні професора Михайла Бойчука. Шість років навчання в одного з найсамобутніших новаторів українського мистецтва XX ст. збагатили Бізюкова-художника, відкрили нові обрії творчості, сприяли поєднанню в його творчості традицій раннього італійського Відродження з основами національної народної культури.

Наприкінці 20-х — початку 30-х років на повну силу розкрився творчий потенціал Бізюкова. В групі митців — учнів М. Бойчука, — під керівництвом свого навчителя він розписував плафон головної зали Селянського санаторію на Одещині, працював над численними картинами, які експонувалися не лише в Україні, а й в Японії, брав участь в оформленні Всеукраїнського музейного містечка на території Києво-Печерської лаври, яку 1926 р. рішенням уряду було перетворено на історико-культурний заповідник.

1920—1931 рр. викладав рисунок і майстерність живопису в Київському художньому технікумі. Але адміністрація виявила в методиці викладання О. Бізюкова елементи формалізму та орієнтацію на мистецтво західноєвропейських країн і заборонила йому викладати.

22 травня 1935 р. помічник начальника оперативного відділу НКВС УРСР Болотін, розглянувши «матеріали», що надійшли, визнав О. Бізюкова «активним членом контрреволюційної націоналістичної організації». У той же день на квартирі художника було вчинено трус, після чого його відконвоювали до тюрми спецкорпусу НКВС.

Систематично, раз на тиждень, О. Бізюкова викликали на допити, та він стійко доводив свою непричетність до будь-яких терористичних організацій, високо оцінював роль М. Бойчука в становленні українського мистецтва новітнього часу (це тоді, коли з усіх офіційних «катедр» лунали гучні прокляття Бойчукові і бойчукізму), що й вирішило його подальшу долю. «Довідка», підписана Болотіним 3 липня 1935 р., містить висновки: «...Матеріали на проф. Бойчука відокремлені для детальнішого опрацювання, після чого буде вирішено питання про його арешт. На кожному з допитів Бізюков боронив художників К. Гвоздика, Я. Мегеда та ін., також заарештованих, рішуче відкидав звинувачення їх в будь-якій ворожій діяльності».

Слідство пожвавилось, коли Болотіна заступив уповноважений особливого відділу Воля-Гойхман. Свідки потверджували, що від них вимагали, і 16 жовтня 1935 р. вже був складений звинувачувальний висновок, в якому стверджувалося, що «Бізюков, незадоволений політикою радвлади, проводив серед художників антирадянську агітацію в тому, що радянська влада не дає можливості розвивати мистецтво і культуру, що, будучи послідовником реакційної школи «бойчукізму», в практичній роботі перекручував радянську дійсність». Спритний слідчий довідався також в одного із свідків, що Бізюков збирався втекти за кордон. Годину і 15 хвилин тривало закрите засідання спецколегії Київського обласного суду під головуванням Леонідова, після чого було виголошено вирок: «Бізюкова О. Т. позбавити волі у виправно-трудових таборах віддалених місцевостей СРСР терміном на 3 роки».

1939 р. О. Бізюкову дозволили проживання в Куйбишеві (нині Самара). Тут він надзвичайно плідно працював, створив цикл жанрових і пейзажних картин «Волзькі мотиви». З початком війни з гітлерівцями він, маючи 44 роки, вирушив на фронт. Боронив Кавказ, потім у складі військ Другого Українського фронту штурмував Будапешт. Тільки по війні Бізюкову дозволили повернутися до Києва.

Наступні чверть століття митець працював у всіх жанрах живопису: тематична картина, пейзаж, портрет, натюрморт. У 1957, 1973, 1979 та 1985 роках були організовані персональні виставки творів майстра, що користувалися великим успіхом.

15 березня 1986 р. Онуфрій Терентійович пішов із життя, так і не дочекавшись громадянської реабілітації.

І. ВЕРБА, В. ЮТКІН.

Бойчук Михайло Львович народився 28 жовтня 1882 р. в с. Романівка нині Теребовлянського району на Тернопільщині в бідній селянській родині. У малограмотних батьків було ще восьмеро дітей, та вони зробили все можливе, аби первісток учився. 1898 р. юний Михайло з'являється у Львові, а невдовзі, підтриманий Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка, їде на навчання до Австрії. Як засвідчують матеріали судово-слідчої справи, М. Бойчук скінчив у Відні художню школу, затим три академії мистецтв — у Кракові, Мюнхені та Парижі.

1911—1912 рр.— мешкав у Львові. Під час першої світової війни як австрійський підданий був засланий в Уральськ. Восени 1917 р. приїхав до Києва, де в цей час засновувалася Українська державна академія мистецтв. Обраний одним із перших її професорів. Із 1924 р.— професор Київського художнього інституту, з 1925 р.— член Асоціації революційного мистецтва України (АРМУ).

Слава про художника прийшла ще 1910 р., коли на виставці в Салоні Незалежних у Парижі презентувалися вісімнадцять праць «школи Бойчука» під загальною назвою «Відродження візантійського мистецтва». Європейська преса високо оцінила новаторські пошуки українського митця. У своїй творчості М. Бойчук орієнтувався на монументальне мистецтво Київської Русі та Візантії. Саме з тих глибин він прагнув прокласти стежку до нової української художньої культури. І це йому вдалося.

Добре відомі його твори «Пастушка», «Молочниця» (1910), «Ратай», «Школа» (1910—1914), «Під яблунею» (1912—1913), «Дівчина з квіткою» (1917—1918), «Збори жіночого активу» (1929); портрети Б. Лепкого та С. Жеромського. Під керівництвом Бойчука виконано монументальні фрескові розписи червоноармійських, так званих Луцьких казарм у Києві (1919), Селянського санаторію на Одещині (1928), Червонозаводського театру в Харкові (1933—1935).

Розвиваючи ідеї національної художньої спадкоємності та гуртуючи навколо себе однодумців (Т. Бойчук, С. Налепинська-Бойчук, К. Гвоздик, І. Липківський, В. Седляр, І. Падалка), М. Бойчук став не тільки корифеєм українського монументального стилю, а й фундатором вищої художньої освіти в Україні. Тим часом у пресі все частіше почали з'являтися звинувачення в тому, що живопис художника далекий від соціалістичного реалізму, що монументалізм, розрахований на широке коло глядачів, потрібний йому лише для антипролетарської агітації. А візантизм — це пропаганда релігійного опіуму!

Однак таких звинувачень для початку переслідувань було замало. Аби знищити Бойчука і всю його школу, потрібні були вагоміші аргументи. І вони знайшлися: «...колишній офіцер австрійської армії, професор Київського художнього інституту Бойчук є одним із керівників націонал-фашистської організації...».

25 листопада 1936 р. М. Бойчука заарештували. Слідство найбільше цікавилася зв'язками художника з митрополитом української уніатської церкви графом Шептицьким.

В обвинувачувальному висновку Бойчук поставав як «активний учасник контрреволюційної націонал-фашистської терористичної організації», а тому підлягав судові Військової колегії Верховного суду СРСР із застосуванням закону від 1 грудня 1934 р. Вирок — розстріл. Його було виконано в Києві 13 липня 1937 р.

Після арешту митця практично всі його твори були знищені. Деякі з них дійшли до нас лише в фотографіях. Але й ті окрушини, що лишилися, свідчать про унікальне обдарування Бойчука.

М. СОРОКА.

Врона Іван Іванович народився 29 вересня 1887 р. в с. Отроч колишнього Яновського повіту Люблінської губернії у сім'ї селянина-середняка. Освіту здобував у Холмській гімназії, заробляючи на прожиття приватними уроками. Юний гімназист був активістом молодіжних гуртків, керував страйком учнів міських навчальних закладів, за що 1905 р. його виключили з гімназії.

Під час учителювання намагався заснувати селянський союз і спілку сільських учителів. У 1906 р. організував Холмську групу УПСР-максималістів, метою якої була соціалістична революція і створення рад робітничих депутатів як форми влади. За цей «злочин» потрапив

до Люблінської в'язниці, після чого його відправили на 2 роки в заслання до Наримського краю.

Наприкінці 1909 р. І. Врона повернувся на батьківщину, а через рік вступив до Московського університету. В цей час він прилучився до українського земляцтва, став членом організаційного центру, який керував страйком московських вузів, що на рік зупинив навчальний процес.

Після закінчення університету (1914) І. Врона почав юридичну практику помічником присяжного повіреного у Москві. Майже два роки провів на фронтах першої світової війни в організаціях Всеросійської Земської Спілки.

Напровесні 1917 р. молодий юрист вступив до Української партії соціалістів-революціонерів. Після переїзду до Києва працював чиновником у Секретаріаті внутрішніх справ уряду Центральної Ради, був членом колегії Київського революційного трибуналу, членом Верховного касаційного суду УРСР і колегії Наркомюсту. Під час денікінщини І. Врона перейшов у табір боротьбистів, разом з підпільною групою Блакитного підняв селянське повстання на Київщині проти Добровольчої армії.

Коли наприкінці квітня 1920 р. партія боротьбистів злилася з більшовиками, І. Врону як члена підпільної губернської трійки КП(б)У направили через польський фронт у Житомир, де він увійшов до складу повстанського штабу, який керував воєнними діями в тилу білополяків.

Після громадянської війни І. Врона був залишений у Житомирі секретарем губкому партії. На одній з партконференцій він виступив із співповіддю, яку секретар ЦК КП(б)У М. Попов розцінив як «крайній націоналістичний ухил, що межує з контрреволюційною демагогією». І. Врону негайно відкликали до Харкова і призначили секретарем відділу мистецтв Наркомосу республіки.

На початку 1924 р. він обійняв посади ректора новоствореного Київського художнього інституту і директора музею українського мистецтва Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). У 30-ті роки очолював Державне видавництво України, виконував обов'язки директора Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН), завідував сектором літератури і мистецтва Київського обкому КП(б)У.

Іван Врона був ініціатором об'єднання творчих сил українських художників. Він заснував і тривалий час очолював Асоціацію революційного мистецтва України (АРМУ), часто виступав у газетах і журналах як критик, мистецтвознавець, історик, видав книжку «Мистецтво революції і АРМУ» (1926).

Проте на нього вже була заведена справа службою безпеки, де було зазначено, що він був «активним учасником контрреволюційної української військової організації» (УВО), яка ставила за мету повалення радянської влади в Україні, відірвання її від СРСР і встановлення фашистської диктатури у формі незалежної буржуазної республіки».

І. Врону заарештували 13 липня 1933 р. Ще не закінчилося слідство, а в газеті «Комуніст» К. Полонник виступив із погромною статтею, в якій стверджував, що «на ниві образотворчого мистецтва Врона робив те, що Хвильовий у літературі». Цю вирізуку з газети долучили до справи як речовий доказ.

Судова трійка при Колегії ДПУ УРСР 14 лютого 1934 р. засудила Врону на п'ять років позбавлення волі у виправно-трудових таборах. Безпідставно ув'язненого рішенням верховних правових структур звільнили достроково 1 серпня 1936 р.

Після війни І. Врона продовжував плідно працювати в галузі

мистецтвознавства. З-під його пера вийшли книги: «К. Д. Трохименко» (1956), «Михайло Гордійович Дерегус» (1958), «Анатолій Петрицький» (1968); розділ у монографії «Історія українського мистецтва» (1967).

Помер Іван Врона 1 січня 1970 р. в Києві.

О. МУКОМЕЛА.

Гагенмейстер Володимир Миколайович народився 12 липня 1887 р. у Виборзі. Спеціальну освіту здобував у Петербурзі, де 1912 р. скінчив художньо-промислове училище барона О. Л. Штігліца (нині — Вище художньо-промислове училище ім. В. Мухоміної).

У 1913—1916 рр. викладав у художній школі Пскова, а 1916 р. одержав призначення завідувача Кам'янець-Подільської художньо-ремісної навчальною майстернею.

Уродженець Фінляндії, він полюбив Україну, її працьовитих людей, народне мистецтво, став гідним спадкоємцем справи художника-подвижника Розвадовського. Майстерня, якою керував Гагенмейстер, 1921 р. стала художньо-промисловим технікумом, а у 1923—1930 рр. — художньо-промисловою школою. Збереглися виконані Гагенмейстером літографічні портрети Тараса Шевченка, Устима Кармелюка, Степана Руданського. Митець захоплювався старовинним історичним містом Кам'янець-Подільським, його архітектурою. Альбом Гагенмейстера «Старий Кам'янець-Подільський» та комплект листівок «Види Кам'янець-Подільського» популяризували унікальні пам'ятки України.

Дослідники давнього побуту українців донині звертаються до монографій Гагенмейстера «Гончарство на Поділлі», «Гутне шкло Поділля», «Селянські настінні розписи Кам'янецьчини», «Вишивки низзю на Поділлі».

Після ліквідації у 1933 р. Кам'янець-Подільського склокерамічного технікуму Гагенмейстер викладав у Харківському поліграфічному інституті. З 1936 р. керував експериментальною художньою майстернею при Київському музеї українського мистецтва.

Він міг би зробити багато корисних справ для розвитку української культури. Але і його, німця за походженням, якого не можна було звинуватити в українському буржуазному націоналізмі, не обминули сталінські репресії.

Життя Володимира Гагенмейстера обірвалось 20 січня 1938 р. в підвалах НКВС.

М. ЗАБОЧЕНЬ.

Гвоздик Кирило Васильович народився 22 липня 1895 р. в с. Ребедайлівка Каменського повіту на Київщині в сім'ї незаможного селянина. Злиденність у родині була такою, що батьки не мали коштів, аби навчати дітей у школі, і змушені були наймитувати в економіях місцевих багатіїв. І все ж на сьомому році життя Кирило вмів писати і читати, а ще раніше, за його спогадами, захопився малюванням.

Шлях Гвоздика в мистецтво був нелегкий. Після служби в царській армії, одержавши у спадок після смерті батьків хату, він її продав і на виручені кошти 1920 р. поїхав до Києва вчитися. Спочатку в Київському художньому училищі, а потім — в Українській державній академії мистецтв. Проте через нестатки К. Гвоздик змушений був перервати навчання і повернутися до рідного села, де мешкав у сестри, перебиваючись випадковими заробітками. 1922 р. за півторкою місцевого комітету незаможних селян він знову вирушив до Києва. Тодішній ректор академії М. Л. Бойчук, ознайомившись з доробком сільського художника, зарахував його до своєї майстерні монументального малярства. Вчитися було вкрай тяжко, адже студенти мистецьких вузів стипендії тоді не одержували, тому Гвоздик майже упродовж усього на-

вчання працював вантажником на залізниці та дніпровських при-
плавах.

На відміну од своїх товаришів по майстерні, Кирило Гвоздик не обмежувався лише навчальною програмою. Він уперто працював також і над своїми першими картинами, які від 1924 р. успішно експонувалися у Києві, Харкові, Одесі, Москві. А 1928 р. живопис студента Гвоздика прикрашав експозиції XVI Міжнародної виставки мистецтв у Венеції поряд із творами його вчителів — М. Бойчука, Ф. Кричевського, К. Трохименка, А. Тарана, О. Шовкуненка. Того ж року група студентів майстерні М. Бойчука (серед них був і К. Гвоздик) виконала цикл розписів у щойно збудованому Селянському санаторії під Одесою. Закінчивши Інститут пластичних мистецтв, Кирило Гвоздик, здавалося б, вийшов на широкий шлях омріяної творчості...

2 листопада 1936 р. оперуповноважений спецполітвідділу НКВС УРСР Гольдман визнала К. В. Гвоздика «активним учасником контрреволюційної, націонал-фашистської терористичної організації», який безпосередньо був зв'язаний з керівництвом цієї організації.

У квартирі художника було проведено ретельний обшук, господаря заарештували й відправили до спецтюрми.

І почалося... «Обробляла» художника ціла бригада — слідчі Прокураков і Самохвалов під керівництвом начальника спецполітвідділення УДБ Грушевського. Вони «намалювали» Гвоздику біографію, за якою він походив із куркульської родини, служив у петлюрівській і денікінській арміях, проводив ворожу діяльність в образотворчому мистецтві, навіть належав до секти баптистів тощо.

В липні 1937 р. був сфабрикований обвинувальний висновок, на підставі якого на закритому засіданні Военної колегії Верховного Суду СРСР 15 липня головуючий военюрист Ричков оголосив вирок: «тюрмне ув'язнення строком на десять років із наступною поразкою у правах ще на п'ять років». Спочатку Володимирська тюрма, з грудня 1937 до серпня 1939 р. — Соловецький концтабір, потім — до 2 листопада 1946 р. Норильський концтабір, з якого Гвоздик був звільнений по завершенні строку «покарання».

Але у дорозі додому трапилася нова перешкода — замерзлий Єнісей. Тому до початку навігації Гвоздик залишився в Норильську, працюючи на місцевому цегельному заводі. Лише влітку 1947 р. він повернувся на батьківщину. Оселився в рідному селі, мешкав у сестри, допомагаючи їй в господарстві, виконував живописні і скульптурні композиції, які час від часу продавав на недільному базарі.

У січні 1948 р. Гвоздик приїхав до Києва, щоб зустрітися з дружиною Антоніною Василівною Тернавською, з якою був розлучений від дня арешту. Щоб не вмерти з голоду, влаштувався майстром ліплення і моделювання у художньо-ремісному училищі № 17. Але 6 квітня 1949 р. Кирила Васильовича знову заарештували. Цього разу підставою слугувало порушення ним директиви про заборону проживання колишніх політ'язнів у так званих режимних містах, серед яких значився й Київ. Після чотирьох місяців ув'язнення в Лук'янівській тюрмі і допитів — новий звинувальний висновок, що передував рішенням Особливої наради при Міністрі держбезпеки СРСР від 17 жовтня 1949 р.: «Гвоздика Кирила Васильовича, який належав до антирадянської терористичної організації, заслати на поселення до Красноярського краю» (в ухвалі не було позначено строку заслання, отож назавжди).

Після смерті Сталіна 6 квітня 1954 р. К. Гвоздик звернувся до Прокурора СРСР із заявою, в якій послідовно спростовував усі пункти звинувачення. Півтора року «справа» художника вивчалася різними органами, і нарешті в березні 1956 р. було прийнято ухвалу: «...В справі немає об'єктивних доказів, що виявляли Гвоздика в шкідництві, а також і його причетності до контрреволюційної діяльності, а його твердження про те, що він в антирадянській організації не перебував і шкід-

ництвом не займався, справою не спростовано...». К. В. Гвоздику і А. В. Тернавській, яка поїхала слідом за чоловіком у заслання, було дозволено повернутися до Києва.

21 травня 1956 р. К. Гвоздика було прийнято до Спілки художників, йому було виділено невеличку за площею творчу майстерню в 30-му корпусі Лаври. Тут він і працював останні чверть століття. На жаль, на виставки його роботи не приймали, мрія про стінопис так і не здійснилася.

20 липня 1981 р. Кирила Васильовича не стало.

І. ВЕРБА, В. ЮТКІН.

Гордіїв Дмитро Петрович народився 8 листопада 1889 р. у Харкові в сім'ї професора Ветеринарного інституту. Вчився в школі живопису, в 1913 р. скінчив історико-філологічний факультет Харківського університету і був залишений на кафедрі історії та теорії мистецтва для наукової роботи. Перші друковані праці присвятив архітектурним пам'яткам Харкова й колекціям історичних реліквій. Згодом молодий учений захопився вивченням візантійсько-слов'янських архітектурних пам'яток Придністров'я, грузинських і вірменських пам'яток старовини.

У 1922 р. Д. Гордієва було обрано дійсним членом Кавказького історико-археологічного інституту в Тбілісі. В різний час мистецтвознавець працював у Всеукраїнському археологічному комітеті, Українському науково-дослідному інституті сходознавства, Харківському художньому інституті, Інституті матеріальної культури УРСР.

Заарештували Дмитра Гордіїва 10 листопада 1933 р. в Тифлісі, де він часто бував у наукових відрядженнях, а останнім часом постійно мешкав. Арешт було здійснено на вимогу ДПУ УРСР, яке нібито встановило, що професор Гордіїв ще з 1926 р. був членом контрреволюційної організації наукових і музейних працівників, а точніше — членом так званого російсько-українського фашистського блоку, який ставив собі за мету повалити радянську владу в Україні з допомогою нацистів.

Рішенням судової трійки при колегії ДПУ УРСР від 24 лютого 1934 р. Гордіїва позбавлено волі на 5 років у виправно-трудових таборах. Він відбував незаслужене покарання у Забайкаллі. В 1936 р. — звільнений з концтабору і повернувся на Кавказ. Працював старшим співробітником Державного музею мистецтв Грузії.

Та до останніх днів своїх мистецтвознавець не мав спокою. Ще 1938 р. НКВС Грузії надіслало до НКВС України листа: «...В Тбілісі прибув на проживання раніше судимий Гордіїв... Просимо терміново вислати на нього компрометуючі матеріали з метою взяти в активну розробку...».

Помер Дмитро Гордіїв 19 серпня 1968 р. у Тбілісі.

Діндо Жозефіна Костянтинівна народилася 11 грудня 1902 р. у Варшаві. Позашлюбне дівча вже з трьох років лишилося круглою сиротою. Та завдяки турботам добрих людей Жозефіна скінчила в Ризі шість класів гімназії і здобула музичну освіту. Восени 1917 р. переїхала до Харкова. Підробляючи на прожиття виготовленням муляжів в ортопедичному інституті, вона проявила неабиякі здібності в роботі з гіпсом. Як наслідок — інститут рекомендував її на навчання в художній майстерні, а згодом вона стала студенткою Харківського художнього інституту, який скінчила 1926 р.

Окрім рідної польської, Ж. Діндо прекрасно знала українську, російську, німецьку та англійську мови. Працювала в галузі монументальної і станкової скульптури, пластики малих форм. Із 1930 р. викладала в Одеському художньому інституті, де організувала скульптурно-керамічний факультет, а з 1933 р. — в Київському художньому.

Заарештували Діндо 12 червня 1937 р. Сім місяців тримали її в Лук'янівській в'язниці без пред'явлення будь-яких звинувачень. Зрештою, особлива трійка при НКВС СРСР винесла вирок: за «шпигунство на користь Польщі» позбавити волі на 10 років у концтаборах. Однак восени 1940 р. судово-слідча справа Ж. Діндо була переглянута й за відсутністю складу злочину її звільнили.

Майстриня повернулася до Києва. Але почалася друга світова війна. Поранення в ногу. Евакуюватися не було змоги... Лише після вигнання гітлерівців восени 1943 р. Ж. Діндо почала працювати в майстернях при Київському художньому інституті.

Творчий доробок скульптора складають, зокрема, статуї: «Колгоспниця» (1920), «Пастушка» (1926), «Делегатка» (1927); жанрові композиції: «Дощ іде», «Посудниця», «Жниця» (1928), «Молочниця» (1929), «Теністка» (1932), «Слухають радіо» (1934), «Безробітні на Заході» (1935), «День авіації», «Перемога» (1948).

Померла Жозефіна Діндо 18 травня 1953 р.

С. СЛЮСАР.

Драченко Петро Герасимович народився 12 квітня 1912 р. на Уралі в багатодітній селянській сім'ї. Після громадянської війни родина переїхала на Одещину. Саме в Одесі юний Драченко скінчив художню школу і вступив до художнього інституту (1930). 1934 р. під час реорганізації мистецької освіти в Україні став студентом Київського художнього інституту. В 1940 р. одержав диплом з відзнакою, й того ж року його прийняли до Спілки художників.

Проте війна не дала можливості здійснитися творчим задумам митця. Полк, в якому служив рядовий Драченко, був відправлений на оборону Ленінграда. 10 жовтня 1941 р. в бою поблизу Урицька пораненого Петра Герасимовича гітлерівці захопили в полон.

Після одужання разом із іншими полоненими Драченко ремонтував шляхи в Прибалтиці. В 1944 р. доля перекинула його за Ельбу в місто Вупперталь за колючий дріт концтабору. Восени 1945 р. Драченка звільнили американці, і йому було дозволено повернутися додому. Поїзд уже мчав на схід, коли в Бресті по вагонах пролетіла чутка: учорашніх полонених переправляють у сибірські концтабори! Багато хто зважився на втечу. Серед них був і Драченко.

По самочинному прибутті до Києва йому чотири роки не видавали паспорт й не дозволяли залишати місто. Зрештою, при допомозі Комітету в справах мистецтв Драченко влаштувався на викладацьку роботу в Київський художній інститут. Та вже через два роки його звільнили з посади через «політичний розклад». Відтоді в житті митця настали важкі дні. Аби прогодувати сім'ю, йому доводилося малювати для автопарків портрети вождів світового пролетаріату.

І все ж, незважаючи на трагічну долю, в творчому доробку художника є картини, які прикрашають не один музей України. Це, зокрема, «Озеро», «Старий будинок» (1938), «Запорозька Січ» (1939), «Повернення з роботи» (1940), «Колгоспне весілля» (1947), «Юність» (1957), «Київ у дні Всесвітнього конгресу молоді» (1960), «Повстання селян в селі Безуглівка 1861 р.» (1964).

С. СЛЮСАР.

Дяченко Дмитро Михайлович народився 14 серпня 1887 р. в Таганрозі у робітничій сім'ї. 1914 р. скінчив архітектурне відділення Петербурзького інституту цивільних інженерів. Після навчання деякий час працював у Полтавському земстві, 1918 р. переїхав до Києва, де обійняв посаду головного архітектора «Київцукру».

1917 р. за проектом Дяченка побудовано земську лікарню в Лубнах. Тоді ж зробив кілька конкурсних проектів у стилі українського барок-

ко, зокрема каплиці в маєтку панів Шемет і житловий будинок у маєтку поміщика Климова на Лубенщині.

Пожовтневу творчу спадщину Дяченка умовно можна поділити на дві частини. Перша (1917—1932) — відзначається впливом українського барокко і народної архітектури. Яскравими зразками тут є Архітектурний комплекс Українського національного університету аграрних наук (1926—1929) і житловий будинок наукових працівників на вул. Пушкінській в Києві (1927—1928), проект Будинку державної промисловості в Харкові (1925), Київського вокзалу (1927). Українським барокко позначені проекти Селянського будинку в Харкові (1924) та гідроелектростанції на Десні.

Другий період (1933—1940) — це орієнтація на класику. Наприклад, санаторій в Кисловодську (1935), Товарна академія (нині — Київський державний технічний університет будівництва та архітектури), Ташкентський сільськогосподарський інститут (1937), ескіз внутрішнього оформлення магазину «Українська книга» в Москві (1938).

Педагогічна діяльність архітектора Д. М. Дяченка почалася в перші роки радянської влади в Україні. Він був ректором Київського архітектурного інституту, завідував кафедрою Архітектурно-будівельного інституту, був архітектором проектно-майстерні Київського художнього інституту.

За його участі опубліковані праці «Альбом проектів будівель у колгоспах» (1926), «Проекты жилых зданий» (1933), «Будова села» (1924), а також створено проекти будов із урахуванням різних природно-кліматичних регіонів України.

За роки радянської влади в Україні Д. Дяченко кілька разів арештовували через підозру в контрреволюційній націоналістичній діяльності.

31 січня 1942 р. архітектора в черговий раз заарештували і цього разу відправили на 8 років у мордовські концтабори. 21 травня 1942 р. там він і помер від дистрофії. (Див. «Київська старовина», 1994, № 4).

С. СЛЮСАР.

Ернст Теодор-Ріхард (Федір) Людвігович народився 23 листопада 1891 р. у Києві в сім'ї дрібного німецького підприємця. Після того, як батько побудував невеликий шпигатний завод у Глухові, вся родина переїхала в це містечко.

Наймолодший син Федір із срібною медаллю скінчив Глухівську гімназію і восени 1909 р. вступив на філософський факультет Берлінського університету, де провчився лише два семестри. З осені 1910 р. до початку першої світової війни навчався на історико-філологічному факультеті університету св. Володимира в Києві, студіюючи історію українського мистецтва. Особливо зацікавила юного дослідника архітектура Києва XVII—XVIII ст.

З початком першої світової війни Ернста, як німецького підданого, відправили спочатку до Оренбурга, а потім — до Сибіру. У Київ він повернувся вже після Лютневої революції. У квітні 1917 р. поступив на службу до Генерального секретаріату освіти при Центральній Раді, де відав питаннями розвитку мистецтва. При гетьмані та Директорії працював у головному департаменті мистецтв і національної культури.

За радянської влади Ернст займався охороною пам'яток національної культури, організацією музейної справи. Як науковець досліджував історію українського мистецтва, працював у Всеукраїнській Академії наук (ВУАН), Українській державній академії мистецтв (УДАМ), Київському державному художньому інституті, Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка.

Постійно друкувався на сторінках республіканських газет і журналів, читав публічні лекції з історії української архітектури й образотворчого мистецтва. Він є автором наукових праць: «Стара бурса в Києві» (1921), «Український портрет XVII—XX ст. Виставка україн-

ського портрета» (1925), «Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів» (1926), «Українське малярство XVII—XX ст.» (1929), «Київ. Провідник» (1930).

Ф. Ернста заарештували 24 жовтня 1933 р. в Києві і під спецконвою відправили до столичного Харкова. Досвідчений у фальсифікаціях слідчий Пустовойтов змусив Ернста підписати протоколи із зізнанням, що він «належав до контрреволюційної організації, яка мала за мету повалення радянської влади, брав активну участь у вербуванні контрреволюційних кадрів, проводив саботаж у науковій роботі з питань соціалістичного будівництва».

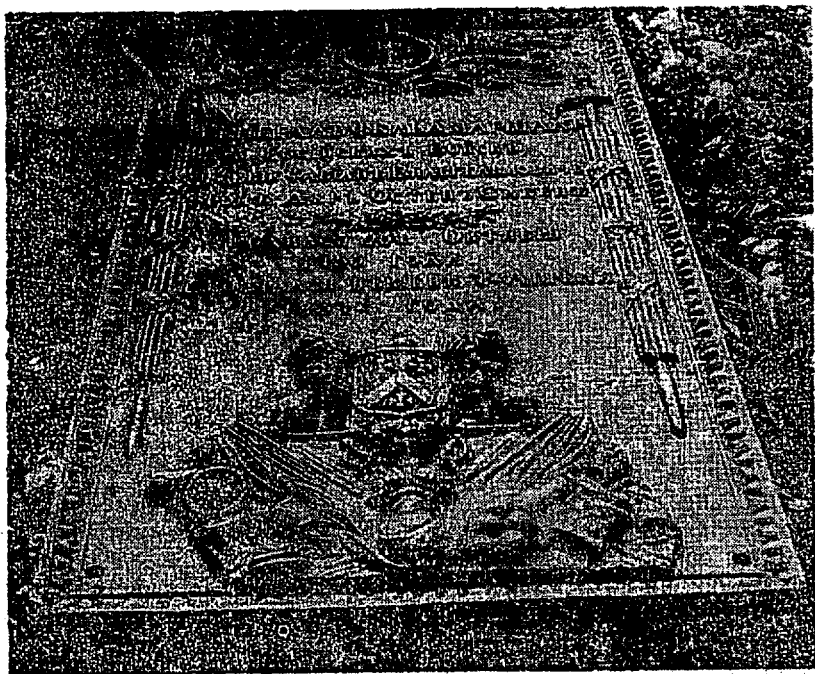
Розглянувши матеріали слідства, судова трійка при Колегії ДПУ УРСР 29 травня 1934 р. винесла вирок — три роки ув'язнення у виправно-трудових таборах. Ф. Ернста відправили на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу.

У 1936 р. Федір Людвинович вийшов на волю. До Києва йому повернутися не дозволили. І довелося йому працювати директором музею будівництва каналу Москва—Волга в м. Дмитрові. Влітку 1937 р. його запросили прилучитися до організації Казахської національної художньої галереї. Через рік галерею відкрили, заступником її директора став Ернст. Та невдовзі органи НКВС повідомили його, що Алма-Ата стає закритим, режимним містом, і він як людина з сумнівним минулим мусить його залишити. Після тривалих пошуків роботи в різних містах Росії він опинився в Уфі, де його призначили заступником директора художнього музею.

Настав трагічний 1941 рік. Як і більшість громадян німецького походження, 16 липня Ернста заарештували. Слідство тривало понад рік. До попередніх «злочинів» спец НКВС додали ще й зраду Батьківщини та шпигунство. Відповідно до 58-ї статті КК РРФСР Особлива нарада при НКВС 10 жовтня 1942 р. ухвалила — розстріляти.

Вирок виконано 28 жовтня 1942 р.

О. МУКОМЕЛА.

Некрополь Києво-Печерської лаври.
Поховання Ф. Остен-Сакена.

ІЗ МАЛОВІДОМОГО

*Тарас Пустовіт,
Володимир Коротенко*

•

ДІЯЧ РУПУ МИКОЛА ГМИРЯ

Упродовж десятиліть панування ортодоксальної історичної науки до так званих небажаних дослідницьких тем була віднесена діяльність Револьюційної Української Партії (РУП), головною метою якої була боротьба за самостійність України.

До заснування партії, зокрема її осередку на Полтавщині, були причетні особистості, які згодом, у період української революції та визвольних змагань 1917—1920 рр., відігравали провідні історичні ролі: Симон Петлюра, Андрій Ливицький, Микола Міхновський, Борис Мартос, Микола Порш, Андрій Жук... Однак у становлення полтавського осередку РУП значний внесок зробили і менш відомі нашим сучасникам діячі: Аркадій Кучерявенко, Володимир Шемет, Іван Рудичев, Прокіп Поня-

тенко, Костянтин Товчак, Григорій Іваницький, Костянтин Шаревський, Володимир Фідоровський, Микола Гмиря та ін.

Мета цієї публікації — на підставі архівних знахідок та першоджерел простежити життєвий шлях маловідомого до останнього часу діяча РУП Миколи Гмирі — опального семінариста, одного із засновників полтавського осередку партії на зламі XIX — XX ст.

Микола Гмиря народився 1882 р. у родині вчителя церковно-парафіальної школи с. Гмирянки Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер — Чернігівської області) Петра Трохимовича Гмирі¹. Мав двох сестер — Ольгу та Неонілу². Початкову освіту здобував у Ромнах у духовному училищі, куди хлопця відправили 1892 р. В числі учнів, які скінчили 1896 р. за II розрядом (середній показник успішності) Роменське духовне училище, знаходимо і прізвище Миколи Гмирі. Для продовження навчання його було переведено до першої класи духовної семінарії у Полтаві³.

Духовні заклади губернії того часу готували не тільки кадри духовництва, вони виконували ще й настанови всебічного зросійщення. Практикувалися навіть певні покарання тих учнів, які розмовляли «по-малорусски» і не говорили московською мовою. Та як не намагалися наставники-русифікатори вибити з майбутніх духовних пастирів прояви «мазепинщини», це викликало лише опір.

Перші згадки щодо прояву національної свідомості семінаристів стосуються 1897 р. За спогадами колишнього полтавця Івана Рудичева: «Через кілька днів по початку науки восени 1897 р. Симон Петлюра організував прогулку в «Монастирський ліс», на яку покликав ближчих приятелів своїх для нав'язання взаємного знайомства. Зібралось нас коло 15—20, все семінаристів. Цей ліс, що оточував Хрестовоздвиженський історичний монастир, був безпечним місцем для таких потаємних сходин, бо туди щосвята і бурсаки й семінаристи виходили часом численними групами для розваг, тому наша громадка не звертала на себе уваги. Ці перші наші сходини стали зав'язком для майбутньої Української Семінарської Громади, яка й була заложена весною 1898 р. До неї належали вже тепер покійні: Гмиря Микола, Терлецький Михайло, Іваницький Борис, Ластовець Павло...»⁴

Як бачимо, вже на початку існування семінарської громади її ватажком був Симон Петлюра, не зважаючи на те, що туди входили й старші за віком учні. Майже кожному з однодумців він попередньо влаштовував своєрідний іспит. Інколи, за спогадами І. Рудичева, це відбувалося таким чином: «Замість того, щоб іти на танці, Петлюра брав кого-небудь під руку і, ходячи по залі, розпитував, що той знає, що читав, чим цікавиться»⁵. Така перевірка сприяла ближчому знайомству та згуртуванню сил. У 1898 р. до громади вже належало близько 30 чоловік свідомої молоді, а першим помічником С. Петлюри на початкових зібраннях став його приятель та однокласник по семінарії Микола Гмиря.

З часом діяльність осередку ставала активнішою, зростало і коло обов'язків. Найголовнішими з них було дотримання мовної чистоти, уникання при розмові слів московських та польських. Кількість членів семінарської Громади поступово зростала. Особливо плідними виявилися знайомства з працівниками Полтавського земства: Арк. Кучерявенком, В. Кошовим, П. Понятенком, В. Яновським та вчителем німецької мови місцевого реального училища галичанином М. Гнатевичем. Завдяки діяльності останнього спочатку в семінарії, а згодом й в інших навчальних закладах Полтави почали з'являтися українські заборонені видання: «Літературно-Науковий Вістник», твори Драгоманова, Кониського, Франка. Ці книжки поширювалися й по всій Україні, особливо під час відвідувань семінаристами батьків. Активно проявляли себе в цій справі Симон Петлюра, Микола Гмиря, Іван Рудичев, Олександр Мішта, Костянтин Шаревський⁶.

Крім розповсюдження книжок семінаристи влаштовували сходни-вечірки, присвячені пам'яті Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, або відзначали окремі історичні події (приміром, «Полтавську баталію», «Закон 1876 р.»), де кращі ораторські здібності знов-таки виявляли С. Петлюра, М. Гмиря, В. Кошовий, П. Понятенко.

Отож, на зламі XIX — XX ст. саме духовна семінарія поступово ставала одним з осередків українства в Полтаві, а семінаристи — головними носіями національно-визвольної ідеї у губерніальному місті. Однак перша вагома спроба українського національного руху вийти на політичну арену під прапором незалежності пов'язана зі створенням та діяльністю Революційної Української Партії.

19 лютого 1900 р. харківський адвокат М. Міхновський прибув до Полтави, де виступив перед учасниками Шевченківського свята, організованого полтавською громадою. За свідченням присутніх, палка промова Міхновського про необхідність збройної боротьби за права українського народу була розрахована перш за все на молодіжну аудиторію. Згодом цю промову було видрукувано у Львові окремою брошурою під назвою «Самостійна Україна». Це вважається першим виданням і політичною програмою створеної 29 січня 1900 р. у Харкові Революційної Української Партії. Засновниками її виступила так звана «Рада чотирьох» — Дмитро Антонович, Боніфатій Камінський, Левко Мацієвич та Михайло Русов.

На той час осередки РУП мали ще назву громад. Така громада невдовзі виникла й у Полтаві. Її свідчення, що одними з перших, хто вступив до Полтавської громади, були Симон Петлюра та Микола Гмиря (для конспірації аббревіатуру РУП у Полтаві розшифровували як Родильний Успенський Приют).

Діяльність Полтавської громади, звичайно, непокоїла промосковську адміністрацію семінарії на чолі з Іваном Пічетою. Особливо після політичних виступів навесні 1902 р. Серед семінаристів-ініціаторів знаходимо прізвища С. Петлюри, І. Рудичева, М. Гмирі, К. Товкача, П. Губського, Ф. Фідровського, К. Шаревського, В. Корнієнка. Щоб покласти край крамолі, адміністрація виключила цих «бунтівників» із духовного закладу. Проте діяльність громади в Полтаві не припинилася. Навіть після того, як восени 1902 р. значна частина рупівців, уникаючи переслідувань, вирушила далеко за межі губернії, громада мала значну силу⁷. Однак ті, хто лишився, потрапили відтоді під пильний нагляд поліції.

Гучного не лише культурного, а й політичного розголосу в Україні набуло в серпні 1903 р. відкриття у Полтаві пам'ятника Іванові Котляревському. Цю культурно-просвітницьку акцію використали діячі РУП. 26 серпня 1903 р. у Полтаві відбувся з'їзд Революційної Української Партії, на якому були представники з Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Севастополя, Лубен, Дербента⁸. Для більшої конспіративності з'їзд відбувався за містом (біля села Терешки), куди делегати добиралися по Ворсклі на човнах.

За поліцейськими документами, на з'їзд зібралося близько 100 чоловік. Головував Андрій Жук з харківського осередку РУП. Головними питаннями порядку денного були: зміна програми РУП та демонстрація з приводу заборони місцевою адміністрацією виступів малоросійською мовою на відкритті пам'ятника І. П. Котляревському.

Національний характер урочистостей, присвячених пам'яті Котляревського, викликав занепокоєння у «батьків міста». Переслідування українофілів посилювалося. Незабаром з'явився і привід для арешту політично небезпечних осіб. Серед них був і Микола Гмиря. Його затримали у Полтаві з забороненою літературою РУП і після слідства відправили до в'язниці.

У документах прокурора Полтавського Окружного Суду, які зберігаються у держархіві області, про транспорт української літератури

звідомлювалося так: «У 20-х числах вересня 1903 р. син козака Микола Гмиря перевозив від Київського вокзалу м. Полтави велику замкнену скриню, як згодом виявилось, нелегальних друкованих видань РУП. Зустрівши по дорозі, біля приміщення Кадетського корпусу, свого колишнього приятеля по духовній семінарії Івана Сидоренка, попрохав його залишити на деякий час скриню у себе. У свою чергу Сидоренкові допомагав перенести вантаж додому якийсь Арсеній Каліман (який і виявився зрештою агентом охоранки — «Арсеньєвим») ⁹... «У помешканні Сидоренка незабаром і було проведено трус, під час якого було знайдено фотографічні картки групи звільнених 1902 р. полтавських семінаристів, печатку з написом «Полтавська Українська революційна Громада» із залишками червоної фарби, рукописи Миколи Гмирі, а також понад 2500 примірників різних нелегальних видань, у т. ч. друковані прокламації РУП, журнали: «Гасло» та «Селянин», брошури: «Власна Земля», «Бунт в селі Вишневеці», «Козаччина», «Дядько Дмитро», заборонені поезії Шевченка (Женевське видання) та ін.» ¹⁰.

Ув'язнення для Миколи Гмирі стало повною несподіванкою. Психологічно та фізично він не був готовий до подібних випробувань. Стан його у в'язниці був дуже пригніченим. Про це свідчать і його листи, які він писав з надією переправити їх на волю. «Ми тут усі як у воду опущені, нас придавили страшенно...» ¹¹. Гмиря тяжко переживав ситуацію, вболівав за справу і приятелів, особливо за долю подруги-гімназистки Наталії Покровської. Цілком імовірно, що така кільkamісячна нервова напруга і привела його невдовзі до виснаження й загострення важкої хвороби.

Друзі намагалися якимось підбадьорити Миколу, розповідали в листах до нього про справи. Ось деякі рядки з листа до Гмирі К. Шаревського від 25 січня 1904 р.: «Взагалі нам усім прийдеться проїздитись в места не столь отдаленные в Сев[ерной] Рос[сии] и Восточ[ной] Сибири... Комітет усе поменшається... А усе ж таки на цих днях відозву випустили, а все ж таки агітація шириться і діло росте. Коли заарештують нас усіх, на наше місце заступлять гімназисти, ремісники, а між ними є багато гарних хлопців, які полізуть і в вогонь, і в воду. Взагалі, не журись...» ¹².

Помер Микола Гмиря 20 лютого 1905 р. у Львові (в еміграції). І ці останні місяці життя опального семінариста заслуговують на ретельний аналіз та вивчення. Архівні ж документи занадто скупі і не прояснюють до кінця трагічну долю козацького сина. Подаємо їх за хронологією фіксованих офіційних донесень слідчої справи.

10 травня 1904 р. внаслідок тяжкого стану здоров'я Миколу Гмирю було звільнено з-під арешту в Полтаві та передано на поруки за внесені кошти у розмірі 1000 крб. ¹³ (хто їх вніс і на яких умовах у документах не вказано). 17 вересня 1904 р. він виїхав з Полтави до батьків у с. Ряшки Прилуцького повіту (але в с. Ряшки не доїхав і до Полтави не повернувся. Де він був у цей час — невідомо) ¹⁴.

Із звідомлення Полтавського губернського жандармського правління за ч. 1104 від 15 березня 1905 р.: «Козак Микола Гмиря, який перебував під особливим наглядом поліції у м. Полтаві і зник у листопаді місяці (1904 р.) у невідомому напрямкові, по заяві батька, мешканця с. Ряшки Прилуцького повіту Полтавської губернії, помер 20 лютого 1905 р. у м. Львові в Австрії» ¹⁵.

Вибрана авторами для дослідження постать полтавського семінариста Миколи Гмирі не випадкова. Один із засновників громади Полтавської РУП він прожив лише 23 роки, невід'ємно пов'язаних із національним відродженням Полтави на зламі ХІХ — ХХ ст.

Не пізніше 8 грудня 1903 р.

1. Лист перехопили страшенно несподівано¹. Я нічого не можу ні читати, ні думати із-за сього. Наті, певно, багато неприємності. Будь ласка, звісти, що там трапилось з нею, її, певно, вигнали з гімназії, тягали на допит, був трус і т. д., прямо лихо. Мені ту річ, що я писав, треба зробити обов'язково. Раз можна зробити — то прямо глупо буде не зробити, із сім добр[одієм] починай здалека і уміло. Він нікому нічого не скаже, але його треба довести до згоди. Чаю йому, чарку горілки і т. д., розумієш? З ним умовся подрібно про порядок процесу — а що далі — то вже наше діло. Треба обмірковувати усе до найменших подробиць — коли, де, як раз, який знак — усе. Сьогодні ти, певно, не встигнеш побалакати, то умовся, коли йому і куди зайти удруге. Ми тут із-за того усі як у воду упущені. Нас придавили страшенно. Але це все ерунда. Мені тільки не дає спокою думка про Нату. Як таки накоїть їй такого лиха. Тут сидить якийсь Мікеша з Миргорода. Що воно таке? І ще хтось, котрого ніхто не зна. У мене час тепер іде даремно. Воля у Рос[ії] для мене зав'язана на завше. Конче не на завше острог — але то гляди тачки. По-моєму, то самий ліпший вихід. Обмірковувати усе докладно... і ... Прошу і раджу вам зробити се. Але раз воно є, то і усе. Треба тільки математ[ичної] точності. Сьому добр[одію] доводь, що йому не вгорить. Не бачив — і більш нічого. Напиши два слова, що балакав. А я далі поведу справу. За Нату сповісти обов'язково. Як можна допоможи їй. Чи передавали мені книги? Певно — жандарми не передають після сього випадку. Але-але то саме головне. Надіюсь, що діло буде улажено. Сю річ і це радив В-й, але тоді се було зайве — зараз же — се сама ліпша річ. Лист перехоплено в четв[ер], твою звістку я одержав, але ти, видно, ще не відаєш — а там, певно, уже щось було. Узнай і про все сповісти. Чого застрелився Перцович? Жду звістки коротко, але сразу мені сповісти, що трапилось? Пальто треба широкі і довго пробиратись до пункту швидко удвох. Як здоров'я Кості² і взагалі усіх знайомих. Якубов³ моє діло, Сідор⁴ і Рудіч⁵ зводять в одно. За се бач він одержить нагороду. Мовляв, цілий комітет накрив. Ну,

¹ Державний архів Полтавської області (далі: ДАПО). — Ф. 138. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 120 зв.

² Державний архів Російської Федерації (далі: ДАРФ). — Ф. 102. — Оп. 233, 1905 р. — Спр. 6, ч. 69. — Арк. 4.

³ Полтавские епархиальные ведомости. — 1896 (част. неоф.). — Ч. 19—20. — Арк. 603.

⁴ Рудичев І. Симон Петлюра — учень духовної школи та семінарії // Українське Православне Слово. — 1954. — Ч. 5. — Арк. 12.

⁵ Там само. — 1954. — Ч. 6. — Арк. 8.

⁶ ДАПО. — Ф. 138. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 38—39.

⁷ Державний архів Краснодарського краю. — Ф. 411. — Оп. 2. — Спр. 200. — Арк. 2—3.

⁸ ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 231, 1903 р. — Спр. 1445. — Арк. 1, 5.

⁹ ДАПО. — Ф. 138. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 6—7; ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 231, 1903 р. — Спр. 1555. — Ч. 2. — Арк. 4—5.

¹⁰ ДАПО. — Ф. 138. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 5—6.

¹¹ ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 231, 1903 р. — Спр. 1555. — Ч. 2. — Арк. 42—43.

¹² Там само. — Арк. 72.

¹³ ДАПО. — Ф. 138. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 139.

¹⁴ ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 233, 1905 р. — Спр. 6 ч. 69. — Арк. 1.

¹⁵ ДАПО. — Ф. 138. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 53.

всього найліпшого. У Терл.⁶ знайшли адресу Богаєвського. Треба оповістити: Белгород — Бесар. губ. Измаильського у., квартира Кривецких, Петр. Ів. Б. з грошима справа стоїть гірко. Мені не можна нічого купити ні для Сосн.⁷; ні для Терл. Купую одні холодні речі, передавати важко до неможливості. Чорнило і папір у мене після тієї події відняли зовсім. Не знаю, як буде з книжками. Певно, після цього випадку ми усі сидітимем без них, бо у прокл. листі було писано і за книжки. Оповісти ж про Нату і про справу з сім добродієм.

2. З уголовним начальн[ик] тюрми перехопив мого листа до Нати, де було писано про гроші. Сей лист доказує, що усі, що сидять у тюрмі, зносяться між собою і що Кость передає гроші за для всіх. Більш нічого. А і що з Натою? При таких обставинах [...] * не інакше. Се самий ліпший виход [...] * хай хто-небудь умовиться з ним [...] * Розумієте? [...] * Що іще самі можете знати і се можливо [...] * де се якраз спитає у [...] * обов'язково.

Сей лист сьогодні зразу ж передайте Грицьку⁸ обов'язково. А через свого доброд[ія] оповістите... Будьте ласкаві — заплатіть тому рублів 2, а Грицько оддасть.

Примітки, складені жандарським ротмістром (у документі прізвище нерозбірливе):

¹ Письмо, писанное Гмирею на имя Наталии Петровской, по обыску обнаружено тюремным надзирателем у уголовного арестанта и представлено начальнику губернского жандармского управления.

² Шаревский.

³ Производящий дознание ротмистр Якубов.

⁴ Арестованный с транспортом Сидоренко.

⁵ Арестованный с транспортом Рудичев.

⁶ Арестованный гимназист Терлецкий.

⁷ Арестованный с украинской литературой Сосновский.

⁸ Григорий Иваницкий.

* У документі — шифр у вигляді ряду чисел (Державний архів Російської Федерації.— Ф. 102.— Оп. 231, 1903 р.— Спр. 1555.— Ч. 2 — Арк. 42—43. Копія).

Лист К. Шаревського до М. Гмирі

Не пізніше 25 січня 1904 р.

Дорогий Миколо. Усі листи твої одержав, звичайно одержав і останнього. Прошу також сповістити мене, чи одержав ти листи мої, головне останній, якого я передав через того добродія, який приносив твій передостанній лист.

Учора, в чотири години по півдні, заарештовано Грицька Ів[аницького]. Він певно сидить разом з вами. Удень його покликали у часту, потім з ним же пішли до його на помешкання, зробили трус і заарештували, хоча нічого не знайшли. Тепер черга за мною, я дня на день чекаю допиту і арешту, або ж просто арешту. Мої власні діла личні швах: зо мною тепер мешкає моя мати, я умовив її покинути посаду і переїхати до мене, а що тепер робитиме вона, як мене заарештують — не знаю. Жінка в найгіршому разі може поїхати до своєї матері. А моя куди? До всього фінанси в страшенно гидкому становищі. За одне помешкання, без топлива плачу 20 крб.

Дюка¹ теж, певно, заарештують.

Взагалі нам усім прийдеється проїздитись в места не столь отдаленные, находящієся в Сев[ерной] Рос[сии] и Восточ[ной] Сибири. Коли тепер ще заарештують мене, Дюка, та друга, пиши пропало: решта рішуче нічого не хоче робити. Тоді навіть, коли цього не візьмуть на себе приватні люде, нікому буде нам і книжок носити. Взагалі слабо.

Комітет усе поменшається, а поповнять заарештованих членів ніким, рішуче ніким. Прийдеться виписувати тих, що вчителюють у Лохвицькому повіті. А усе ж таки на цих днях відозву випустили, а все ж таки агітація шириться і діло росте. Коли заарештують нас, усіх, на наше місце заступлять гімназисти, ремісники², а між ними є багато гарних хлопців, які полізуть і в огонь і в воду. Взагалі не журись. Нарешті, і заслання не буде вічним. З нього повернемось не юнаками, а сталими мужами, які знають, де раки зимують. І тоді бережись москаль! Незабаром приїде в Полтаву Н-та³. Батьки держать її дома, щоб вона стала вповні прилічною панночкою. Тоді пришлю листа від неї. Пиши, чи не треба кому з вас одежі, білизни чи чобіт. З цим треба поспішити, заким не сіли усі. Чи одержали ви книжки і гроші? На цих днях знову принесу книжок, тепер вже є і «М. Б.».

Пишіть про усі ваші потреби.

С—о у мене не був, я піду до нього. Цілую тебе, усі вітають. Твій Кость.

Примітки, складені жандармським ротмістром:

¹ Дюк — Аркадій Кучерявенко.

² Воспитанники ремесленного училища.

³ Наталия Петровская (ДАРВ.— Ф. 102.— Оп. 231, 1903 р.— Спр. 1555.— Арк. 72. Копія).

**З інформації начальника
Полтавського охоронного відділення
директору Департаменту Поліції**

12 грудня 1903 р.

...Чинами тюремной стражи подобрано 3 сего ноября письмо для Н. П. Г. (Николая Петрова Гмири), переброшенное снаружи во двор тюрьмы за подписью «Ваша Ната», в котором она говорит, что 2 письма от него она уже получила; в письме упоминается товарищ Гриша (очевидно, Григорий Иваницкий). В том же конверте вложена писанная карандашом записка следующего содержания: «Пиши Наті та не по її адресі, бо задержує хазяйка листи»...

В отделении явилось предположение, что «Ната» должна быть дочь врача, воспитанница Полтавской женской гимназии, Наталья Петровна Покровская, известная по своим отношениям с Гмирей, что в конце концов и подтвердилось... (ДАРФ.— Ф. 102.— Оп. 231. 1903 р.— Спр. 1555.— Ч. 2 — Арк. 47. Оригінал).

*Публікація документів Тараса Пустовіта
та Володимира Коротенка*

«КИЕВСКАЯ СТАРИНА» — ЦЕ МОЄ ТРЕТЄ ДИТЯ...

В українській періодиці кінця XIX — початку XX ст. журнал «Киевская старина» — явище унікальне. Тому виникає особливий інтерес до постаті одного із її редакторів О. Лашкевича — людини різнобічно обдарованої, відданої справі національної культури. Попри несприятливі умови, він багато зробив для організації і функціонування цього видання, значно розширив тематичні обрії журналу. Мала рацію «Русская старина», яка в одному з номерів писала про попередника О. Лашкевича: «Було б подвійно сумно, коли б зі смертю Лебединцева померла «Киевская старина», вельми тішить та обставина, що видання це перейшло в добрі руки, нова редакція з честю і знанням справи веде це видання шляхом удосконалення, прокладеним настійливістю покійного редактора»¹.

Життя та редакторська діяльність О. С. Лашкевича заслуговують на пам'ять і шану нащадків, потребують ґрунтовного дослідження витоків цієї діяльності, що ми й спробуємо зробити у цій статті.

Олександр Лашкевич народився 19 липня 1842 р. у Брахові Ново-збіківського повіту Чернігівської губернії в маєтку дворян Лашкевичів. Прадід Олександра Степановича — Степан Іванович (1734 р. н.) був одружений з дочкою прилуцького поміщика Григорія Гнатовича Галагана, Параскою. Вони мали 8 дітей: 2 синів і 6 дочок. Служив Степан Іванович бунчуковим товаришем у стародубському полку, пізніше — головою Новгород-Сіверського земського суду. Він мав чималі володіння в селах Новозбіківського, Суразького, Новгород-Сіверського повітів і в містах Стародуб та Погар.

Дід О. С. Лашкевича — полковник Іван Степанович (1765 р. н.) був одружений з Анастасією Петрівною Милорадович, яка вийшла заміж без дозволу батька, і останній до смерті з ними судився. Дружина І. С. Лашкевича була внучкою бунчуковатого товариша Семена Полуботка. Маючи двадцять літ від роду, І. С. Лашкевич пішов у відставку.

Ще замолоду Іван Лашкевич зібрав прекрасну бібліотеку, де зберігалось багато рукописів, періодичних видань середини і кінця XVIII ст. На свій кошт 1811 р. він побудував церкву в Романівці, більшість ікон в якій намалював В. Л. Боровиковський. Однак характер Івана Степановича був жорстокий. Він часто люто карав своїх кріпаків, які не витримали наруги і в 1813 р. повстали. Із 5 синів Івана Степановича в живих лишився тільки Степан Іванович — батько Олександра Степановича.

С. І. Лашкевич — відставний полковник — синові Олександру дав добре виховання й освіту. Сам він закінчив філологічний факультет Московського університету. На державній службі Степан Іванович ніколи не перебував, якщо не зважати на посаду почесного попечителя Новгород-Сіверської гімназії. Діяльність на цій посаді зводилася в основному до щорічних пожертвувань на користь навчально-освітніх закладів, гімназії і на дозвілля учнів.

У 1886 р. він переїздить із сім'єю до Києва. Схильність до літературних занять Степана Івановича проявилась у складанні «Истори-

Олександр Лашкевич

ческого очерка стародубських раскольницьких слобод», рукопис якого зберігся в Олександра Степановича.

Любов до книжкової справи передалася й Олександру Степановичу: по смерті він лишив бібліотеку, яка могла бути окрасою будь-якого наукового закладу. Причому ми не повинні забувати, що бібліотеку лишив не кабінетний учений, а саме поміщик, земський діяч. Отже, любов до Батьківщини і народно-земської справи, а також бібліофілство — ці дві риси були органічно притаманні Олександру Степановичу.

Дитинство О. С. Лашкевича минуло у Києві. Великий вплив на формування хлопчика мав Микола Єгорович (прізвище не згадується.— М. К.), товариш батька по Московському університету, який займався вихованням його дітей, бо дружина Степана Івановича померла дуже рано (він же вів і господарство). Родина Лашкевичів мешкала по вул. Мільйонній, пізніше переїхала в Липки на вул. Виноградну.

1853 р. О. С. Лашкевич стає учнем Першої Київської гімназії. Спершу він поведився, як і належало паничеві-аристократу: приїздив на лекції власним фаетоном у супроводі гувернера і лакея. Уроки готував сумлінно, хоч особливої допитливості не виявляв, однак читав багато і з захопленням. У старших класах гімназії О. С. Лашкевичу поталанило, бо попечителем навчального округу став М. І. Пирогов, і у навчальних закладах «повіяло новим духом»². Саме на старші класи і припадає захоплення О. Лашкевича філологічними науками. Він «особенно предавался чтению журналов», брав участь в літературних вечорах, які влаштовувались при підтримці М. І. Пирогова.

По закінченні гімназії О. С. Лашкевич у 1860 р. вступає на історико-філологічний факультет Київського університету, захоплюється українофілством і разом з двома найближчими товаришами-земляками (Петром Косачем з Мглина та Миколою Костянтинівичем з-під Чернігова) прилучається до української громади. Як згадує Гліб Ла-

заревський: «У складі її (громади — М. К.) вони — русявий Лашкевич, ясно-русявий Косач і зовсім рудий Костянтинівич, прозвані жар-тівливо «трьома волхвами», — залишилися й після її переформування, підтримуючи весь час і як «знатні іноземці», після виїзду потім з Києва, найсердечніші стосунки з її членами»².

На цей час серед студентства намітилося два гуртки: родовитих молодих людей з київських чиновників і дерптський (студенти, які перейшли з Дерптського університету), але спільним для них було великосвітське неробство і потяг до гулянок. Олександр Степанович не пристав до жодного. Юний Лашкевич шукав собі більш цікавих занять, а від батька успадкував допитливість та інтерес до літератури. Будучи студентом, він захопився слов'янознавством, відвідував лекції з історії російської словесності, захоплювався лекціями В. Я. Шульгіна з нової історії та П. В. Павлова з російської історії та історії пластичних мистецтв. Ці захоплення зблизили його з гуртком слов'янофілів. Цей гурток за участю О. Лашкевича відкрив Печерську недільну школу, яка вирізнялася з-поміж інших своєю слов'янофільською спрямованістю. Діяльність у недільній школі наштовхнула О. Лашкевича на думку про значення місцевої української мови, етнографії та історії, які викликали дедалі більший інтерес у студентів університету. Тепер Лашкевич-студент повністю приєднався до українського гуртка, гаряче віддався вивченню історії України, її минулого та сучасного, почав викладати в щоденній школі, що знаходилася в приміщенні університету й організаторами якої були вчителі Новостроєнської недільної школи. Працював Олександр Степанович і в приватній школі, де учнями були сільські хлопчики та лакеї-козачки, що супроводжували своїх панів-студентів. Тут виховувались і дві небоги Т. Г. Шевченка.

По закінченні університету в 1864 р. Олександр Степанович не обрав науковий шлях, а віддався службовим справам в канцелярії генерал-губернатора А. П. Безака, послідовно відстоював інтереси селян. Після смерті губернатора змінилася й політика щодо селян. О. С. Лашкевич переходить працювати мировим посередником в один з повітів Київської губернії, далі — до Звенигородки. Він — голова перевіркового відділу на Шевченковій батьківщині.

Наприкінці 70-х років О. Лашкевич переселився на Чернігівщину, яка потребувала тоді людей для нової справи після введення земських установ. У Брахлові Новокиївського повіту Чернігівської губернії почалась його земська судово-мирова діяльність. Він — гласний земства (повітового і губерньського) та мирський суддя упродовж трьох років був головою Новокиївського з'їзду мирових суддів, а з відкриттям Новокиївського реального училища — його почесним опікуном.

О. Лашкевич налагоджує зруйнований родовий маєток, одружується з Олександрою Борозною — колись дуже багатого, а тепер збіднілого роду. В них народжується двоє дітей — Лілія і Микола. 1886 р. він купує в Києві садибу з одноповерховим будинком на вул. Театральній, 4 (тепер Лисенка). Тут О. Лашкевич відновлює старі стосунки зі своїми однокласниками, бере участь у виданні журналу «Київська старина», де вміщує кілька статей, частину рукописних матеріалів.

Йшов 1887 рік. Ф. Г. Лебединцев вирішив остаточно припинити видання «Київської старини» як збиткове. Перед редакцією постало питання вибору нового редактора, який би був поза політичними підозрами, «твердого соціального стану, прийнятний для влади й цензури, а до того грошовитий й незалежний від службових фінансів»³. Такою людиною виявився заможний землевласник зі Стародубщини, випускник Київського університету, мировий посередник, колишній голова мирових суддів на Чернігівщині О. С. Лашкевич. Один із близьких друзів Олександра Степановича попереджав його про великі матеріальні витрати й душевні турботи, які чекали на видавця «Київської старини».

Однак рішення було прийнято. За 2000 карбованців право на видання перейшло від Ф. Г. Лебедінцева до О. С. Лашкевича. У березні 1888 р. приходиться дозвіл на збільшення обсягу «Киевской старины» з 10—12 до 19—20 аркушів при збереженні попередньої кількості передплатників. Чималі надії покладає О. Лашкевич на свого заступника Є. О. Кивліцького, товариша по університету.

Є. О. Кивліцький у статті «Пам'яті А. С. Лашкевича» намагається прояснити питання, чому саме Олександр Степанович — не історик за фахом і не публіцист — з таким натхненням віддається справі видання історичного журналу. З-поміж іншого Є. Кивліцький відзначає, що О. С. Лашкевич народився і виріс в культурній родині, де книга була завжди в пошані, його батько цікавився як літературою, так і історією, зокрема українською. Пам'ятником такого інтересу є бібліотека, яка була значно поповнена Олександром Степановичем зібраним документів, а також рукописів з історії розкольніцьких слобід Чернігівської губернії.

Олександром Степановичем керували не користолюбні мотиви, а виключно бажання послужити громаді. На це він не шкодував коштів, жертвував своїми особистими інтересами, запрошував кращих співробітників, аби піднести рівень журналу. Новий редактор прагнув, щоб «Киевская старина» як за змістом, так і зовнішнім виглядом, не поступалася провідним журналам. Свідченням цього може бути відгук київської преси на смерть О. Лашкевича, де зазначалося, що часопис під його керівництвом розширився до меж великого літературного підприємства і набув вигляду видання, яке раніше ніколи не з'являлося в провінції⁴.

Передплата на 1887 р. була незначною, а вже надходив новий рік. Окрім багатьох технічних труднощів і проблем портфель редакції опинився порожнім, а всі близькі до нової редакції люди не були компетентними в техніці журнальної справи. В березні 1888 р. вирішили випустити потрібну книжку.

Редакційний портфель почав швидко поповнюватися завдяки двом обставинам. По-перше, Олександр Степанович залучив до редакції широке коло осіб і запропонував літературні питання вирішувати редакційною колегією. По-друге, він призначив гонорар за статті і рецензії в розмірі 25—40 карбованців за друкований аркуш, що навернуло до співробітництва з журналом багатьох талановитих осіб.

З листа російського філолога-славіста, члена Російської Академії наук О. Х. Востокова ми довідуємось про радість з приводу виходу першої книжки «Киевской старины». В листі до О. Лашкевича від 22 грудня 1887 р. читаємо: «...Я зі свого боку готовий постачити редакцію як матеріалами, так і статтями... У мене є опис приданого, даного гетьманом Самойловичем Шереметьєву за дочкою і багато іншого у вигляді опрацьованих статей — у мене готова «Ніжинська рада» і зібрано матеріал по справі Григорія Самойловича з полковником Милашевським, за звинуваченням краю його страчено. Мною зібрано матеріал щодо стосунків Москви з Малоросією (1651—1691), щодо історії коша Запорозького, щодо історії самого міста Києва. Сподіваюся, що серед інших праць у мене знайдеться доволі часу і для «Киевской старины». З глибокою повагою маю честь бути вашим покірним слугою. О. Востоков».

Багато було суто господарських проблем. Так, проф. Ф. Г. Міщенко, що впорядкував перші дві книжки, не міг продовжувати працювати через низьку платню, а О. Лашкевич не мав змоги платити більше, бо журнал продовжував приносити збитки. Тому вже в наступні місяці О. Лашкевичу довелося взяти на себе всю чорнову роботу.

За часів Олександра Степановича, котрий спирався на українські громадські кола, «Киевская старина» зробилася більш жвавою, оперативною, було значно розширено відділ критики та бібліографії. На сторінках часопису систематично друкувались статті, рецензії, замітки

про нові праці з історії України, про твори української літератури та культурні здобутки українського народу, фольклорні та етнографічні матеріали. В люневих номерах друкувались статті про Т. Г. Шевченка. Зросла кількість передплатників (до 400).

Дехто з членів редколегії підтримав пропозицію О. С. Лашкевича друкувати в журналі історичну та побутову белетристику, але російською мовою, оскільки українська була під забороною. Тоді й були надруковані переклади з польської Я. Каро «Беата и Гальшка», М. Сарнецького «Подсудок», З. Петкевича «Сельские недоразумения»; твори українських письменників Ганни Барвінок «Молотники», «Половинщик», «Русалка», Д. Марковича «На вовчому хуторі», І. Франка «Чума», а найбільше надій покладали на оповідання Г. Мачтета «Белая панна».

Про популярність журналу «Киевская старина» за часів О. С. Лашкевича свідчить той факт, що в серпні 1889 р. листом № 13364 Міністерство народної освіти повідомило редактора, що «видання «Киевская старина» — щомісячний історичний журнал за 1888 р. схвалити для фундаментальних бібліотек усіх середніх учбових закладів, про що буде надруковано в журналі Міністерства народної освіти». До «Киевской старины» прихильно ставилися російські вчені (О. Пипін, О. Веселовський та ін.). Доказом популярності часопису можуть бути 24 аркуші виписок з нього, зроблені М. Павликом, які зберігаються у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (Ф. 42 — Од. 36. 2. — С. 1—24). З них видно, що критика і письменника цікавив соціально-економічний устрій Київського князівства XIV—XVI ст., публікації М. Драгоманова, М. Костомарова та ін. Шкода тільки, що цензурні утиски змушували всіх висловлюватися на сторінках «Киевской старины» езопівською мовою⁵.

Заслуга О. С. Лашкевича перед українським народом та його історією полягає в тому, що «поряд із кращими історичними журналами «Киевская старина» дала низку капітальних досліджень і матеріалів для південноруської історії та мови, запровадила вельми ґрунтовний і повний бібліографічний відділ, зрештою, надавала місце малоросійській белетристиці і знайомила читачів з творами сучасної слов'янської літератури»⁶.

Весною 1889 р. здоров'я О. Лашкевича похитнулося, тому медики рекомендували йому поїхати на відпочинок у село. Проте й після повернення з села покращання не настало. Інша група медиків пропонували йому поїхати до Карлсбада, однак їхати туди восени було вже пізно, тому Олександр Степанович лікувався вдома карлсбадськими водами. Це його дещо підтримало, та в другій половині вересня Лашкевич переніс апоплексичний удар, після якого він вже не піднімався з ліжка. Та й тоді він щоденно турбувався справами «Киевской старины». Коли один із знайомих намовляв його відмовитися від журналу, Олександр Степанович відповідав: «я вклав душу у цю справу й не можу її зректися». За кілька днів до смерті він сказав: «Киевская старина» — це моє третє дитя».

31 жовтня 1889 р. О. С. Лашкевича не стало. З великими почестями він був похований на Аскольдовій могилі — кладовищі київської аристократії. У похоронах взяла участь краща частина української громади — С. Житецький, П. Косач, М. Константинович, М. Лисенко та ін.

Голова харківського історико-філологічного товариства О. Потебня вшанував пам'ять покійного О. Лашкевича, а професор Д. Багалій як співробітник «Киевской старины» виголосив промову про життя і діяльність Олександра Степановича. Справа, розпочата О. С. Лашкевичем, була продовжена. І це завдяки тому, що редактор зумів згуртувати навколо журналу людей, які за всієї різниці поглядів дорожили

друкованим словом, науковою достовірністю і долею своєї батьківщини.

На сторінках «Киевской старины» О. С. Лашкевич виступав з публікаціями всього 5 разів, але всі вони були цінними тим, що взяті з рукописів родової бібліотеки і в основному містили неопубліковані матеріали. Це — «Киевский пещерник XVIII ст.» (1884.— Т. 9.— Кн. 7.— С. 541—543); «Речь малороссийского генерал-губернатора кн. Н. Гр. Репнина к дворянству черниговской и полтавской губернии» (1887.— Т. 17.— Кн. 1.— С. 172—174); «Род Вишневецких» (1887.— Т. 18.— Кн. 5.— С. 73—91); «Сведения об Иване Головатом, бывшем судье запорожском» (1887.— Т. 18.— Кн. 6—7.— С. 586—587); «Следы частной переписки имп. Петра I с Саввою Рагузинским» (1887.— Т. 18.— Кн. 6—7.— С. 487—494).

На жаль, ми не знайомі з літературними творами О. С. Лашкевича, хоч як випускник філологічного факультету він, безумовно, мав якийсь потяг до художнього слова, а наскільки цей потяг розвинувся під час навчання в університеті може свідчити незакінчена і неопублікована досі побутова повість «От своих отстал, и к чужим не пристал» (ймовірно 1889 р.), яка зберігається в рукописних архівах «Киевской старины» (Ф. 112.— Од. 36. 54).

Насамкінець варто згадати таку оцінку «Киевской старины» О. С. Лашкевича: «При обмежених украй коштах трудами і зусиллями приватних осіб була створена ціла бібліотека з українознавства, солідний науковий орган, який тривалий час був єдиним пристановищем укр.[аїнської] науки. Обминути цю бібліотеку не може жодна особа, котра серйозно цікавиться долею української науки та рідного слова, а тим паче працює в якій-небудь галузі українознавства»⁷.

¹ Сумцов Н. Ф. Ф. Г. Лебеднцев. Редактор журнала «Кіевская старина» // Русская старина.— 1889.— Кн. 6.— С. 732.

² Лазаревський Г. Київська старовина // Українська література.— 1944.— № 1.— С. 141.

³ Житецький П. «Кіевская старина» сорок років тому. Історичні нариси та спогади // За сто літ.— 1928.— Т. 29.— № 3.— С. 126.

⁴ Александр Степанович Лашкевич. Некролог // Кіевская старина.— 1889.— Т. 27.— Кн. 12.— С. 489.

⁵ Данилов В. «Кіевская старина» по цензурним документам // Бібліографічні вісті.— 1925.— № 1—2.— С. 59—71.

⁶ Русская мысль.— 1889.— Кн. 12.— С. 508.

⁷ Ефремов С. Систематический указатель статей журнала «Кіевская старина» (1882—1906) И. Ф. Павловского и др. // Украинская жизнь.— 1912.— Кн. 2.— С. 107.

КРИТИКА БІБЛІОГРАФІЯ ЗВІДОМЛЕННЯ

Володимир Панченко

«БІБЛІОТЕКА УКРАЇНЦЯ»

Кілька років минуло відтоді, як вийшли з друку перші десять книжок з серії «Бібліотека українця». Автори, укладачі та видавці цих книжок мали на меті нагадати широкому загалу співвітчизників історію держави, в якій вони живуть, розповісти про людей, які творили цю історію: Івана Мазепу, Пантелеймона Куліша, Василя Стуса...

В 1993 р. з'являються ще 10 книжок цієї серії, завдяки яким читачі мали змогу ознайомитися з творами видатних діячів минулого — Івана Огієнка, Симона Петлюри, Вячеслава Липинського.

Нині «Бібліотека українця» налічує вже чотири серії. Немає, здається, жодного питання сучасності, пов'язаного з політикою, історією та культурою України, якого б не торкнулись автори книжок «Бібліотеки...». Так, у нарисі «Соборність України: поняття, ідея і реальність» відомий український політолог П. Сергієнко розкриває зміст філософського поняття «соборність»: «Розбудувати соборну Україну означає не тільки зберегти соборність її землі, а й будувати її разом, собором, за участю всіх верств і політичних сил нашого суспільства». Ще одне суттєве питання у книжці «Символіка суверенності — синьо-жовта» висвітлює доктор історичних наук В. Сергійчук. Розповідаючи про нелегку історичну долю державних символів незалежної України, автор не лише робить екскурс у минулі століття, а й звертається до подій зовсім близьких за часом, коли ці символи нарешті посіли належне місце у державній атрибутиці нашої країни.

Яскравим прикладом пам'ятки української державницької думки є виданий у серії памфлет Симона Петлюри «Московська воша», у якому цей відомий політичний діяч в алегоричній формі викладає свої погляди на шляхи боротьби українського народу за свою незалежність.

Багато досліджень сучасних українських науковців присвячено видатним діячам визвольної боротьби, серед них книжки В. Сергійчука «Кого зрадив гетьман Мазепа» та Ірини й Олексія Кресіних «Гетьман Пилип Орлик і його конституція». І Іван Мазепа, «воєначальник, дипломат і державний діяч», і Пилип Орлик, автор першого в історії України проекту національної конституції, постають зі сторінок названих книжок яскравими особистостями і непересічними державотворцями.

Козацькій добі присвячена ще одна праця В. Сергійчука — «Морські походи запорожців». У формі своєрідного літопису чорноморських та азовських походів запорозького козацтва автор висвітлює давні морські традиції українського лицарства, героїзм і військове мистецтво козаків на морі, нагадує про те, що біля витоків Чорноморського флоту наприкінці XVIII ст. стояла Запорозька Січ.

Історія українського Причорномор'я описується у книжці В. Чумака «Україна і Крим: спільність історичної долі». Автор висвітлює роль Криму в історії України, починаючи від доби Володимира Великого до наших днів.

Цикл статей В. Качкана про забутих і замовчуваних донедавна видатних діячів української культури (А. Могилянського, М. Костомарова, В. Антоновича, Ю. Целевича, Г. Цеглинського, М. Грушевського, І. Крип'якевича, С. Ефремова) об'єднано у збірці «Повертаючи з небуття». Історико-біографічним нарисом є й книжка Л. Кочевської «Марія Капніст», де розповідається про долю не тільки цієї талановитої української кіноактриси, а й її славетних предків, зокрема відомого дипломата, поета й драматурга XVIII ст. Василя Капніста.

Не забуто у цій серії і про «Історію української зброї». В цій книжці А. Панібудьласка й Б. Канцелярук розповідають про зброю та військове спорядження, що використовувалися в Україні-Руси протягом багатьох століть, а також подають короткий російсько-український словник сучасної військової термінології. Праця «Соборний герб України» автора даної публікації присвячена старовинним гербам історичних земель України.

Своєрідним підсумком історичних подій, відбитих у першій серії «Бібліотеки», є «Історія культури України» (у двох книгах), створена авторським колективом у складі В. Боканя, Н. Гозулової, Н. Заблоцької, А. Кондратюка та Л. Польового. Стислий огляд найвизначніших явищ української національної культури дозволяє використовувати цю працю як учбовий посібник.

Наступна серія книжок присвячена релігієзнавству. «Релігії світу» відомого мистецтвознавця Д. Степовика містить аналіз найпоширеніших у сучасному світі релігійних віровчень та віросповідань, а також їхній зв'язок із культурою України. Широке коло читачів може ознайомитися з працею видатного політичного та державного діяча України першої третини ХХ ст. Вячеслава Липинського «Релігія і церква в історії України», в якій він обстоював релігійні традиції народу, його «історично витворені церкви» як важливий чинник у процесі національного державотворення.

Дохристиянський період світогляду українців детально висвітлено у праці Бориса Ребіндера «Влесова книга: життя та релігія слов'ян» (переклад з французької). Визначні події в історії культури українського християнства розглянуто у книжках Д. Степовика «Києво-Печерська лавра» та О. Білодіда й І. Бражника «Пересопницьке Євангеліє і клятва президента Л. Кравчука».

Серед книжок цієї серії є й біографічні нариси про діячів національної церкви України: «Йосиф Сліпий» О. Мишанича та «Митрополит Мстислав» А. Ткачука.

Видані у «Бібліотеці» й пам'ятки старої житійної літератури — «Свята Варвара» та «Життя Миколи Чудотворця», в яких розповідається про найбільш шанованих українським народом християнських святих. Праці відомого богослова, мовознавця та культурознавця Івана (Іларіона) Огієнка «Хвалімо Бога українською мовою» та «Як поводити себе в Божому храмі» стосуються традицій богослужіння в українському православ'ї, містять головні настанови до виконання релігійних обрядів і тексти молитов українською мовою.

Чергова серія книжок «Бібліотеки українця» присвячена українським письменникам та літературним діячам як минулого, так і сучасного. Це праці В. Коломійця «Добра і правди син. Старицький-драматург», М. Дубини «Антін Крушельницький», В. Яременка «Від рідної хати ключі збереглися. Поет Олег Зуєвський».

Дві книжки — «Життя і творчість Василя Стуса» Д. Стуса та «Василь Стус. Проблема сприймання» Ю. Бедрика — не потребують коментарів. Авторні зробили спробу наблизити читачів до видатного поета і

незламного борця за свободу, якого Іван Дзюба колись влучно назвав «різьбярем духу».

Темі нелегкої долі української літературознавчої науки за часів тоталітаризму, коли літературну критику намагалися перетворити на прислужницю офіційної ідеології, присвячена праця М. Наєнка «Наука і кон'юнктура».

Завершує цю серію збірка творів молодого українського поетеси Н. Фурси «Окрик».

Не була забута «Бібліотекою» і українська народна творчість. Книжка О. Таланчук «Духовний світ українського народу» містить записи численних народних легенд та переказів, а також зразки такого призабутого нині фольклорного жанру, як замовляння. Досліджуючи народні легенди, бувальщини, повір'я, прикмети, пов'язані із шуканням скарбів, В. Фісун у своїй праці «Про скарби і скарбошукачів» намагається відтворити романтичну картину українського минулого.

Збірки «Українські народні казки» та «Українські народні загадки», упорядковані Л. Дунаєвською та Н. Гаєвською, містять тексти кращих зразків фольклору, записаних корифеями вітчизняної етнографії (П. Кулішем, П. Чубинським, Б. Грінченком) і сучасними науковцями. Багатьох, мабуть, зацікавить і пісенник, де вміщено слова та ноти численних народних пісень, а також авторських творів, які давно стали народними (як-от «За Україну» Ярославенка — Вороного, «Молитва за Україну» Лисенка—Кониського та ін.).

Крім збірок казок та загадок, ще дві книжки «Бібліотеки» адресовані насамперед юним читачам. Це — «Англо-український словник для дітей», укладений П. Бехом та Л. Биркун (у цьому словнику наводяться не лише найпоширеніші англійські слова, а й повсякденні розмовні вирази, що значно полегшує опанування іноземної мови), та книжка дотепних коміксів А. Василенка та Ю. Ярмиша «Земля скарбів», яка продовжує створену цими авторами відому серію дитячих оповідок у картинках про пригоди школярів на машині часу.

Ці чотири книжкові серії є лише початком «Бібліотеки українця». Нещодавно з'явилася друком п'ята серія, яку складають книжки «Україна в Російській імперії» Л. Залізняка, «Антропологічні особливості українського народу» класика вітчизняної етнографії Ф. Вовка, історичні дослідження сучасних науковців: «Німці в Україні», «Мазепинці», «Українське язичництво». Готується до друку і шоста серія «Бібліотеки». В ній плануються такі видання, як «Походження українського народу», «Патріарх Володимир», «ОУН і українське питання», «Олександр Олесь», «Основи держави і права» тощо.

Віриться, що «Бібліотека українця» придасться кожному, хто цікавиться духовним життям суверенної України, яка стала чинником політичного, економічного, культурного життя Європи.

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОГРАФІВ

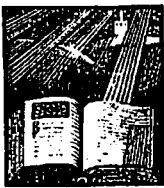
Минулого року побачили світ два томи (четвертий і п'ятий) «Історії України — Руси» академіка М. С. Грушевського, що виходять у серії «Пам'ятки історичної думки України». Епістолярії двох велетнів української науки, суспільно-політичних діячів Б. Грінченка і М. Драгоманова представлені у виданні «Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу» (відп. ред. П. С. Сохань, упорядник А. Жуковський). У серії «Пам'ятки політично-правової культури України» побачив світ «Щоденник» (т. 1) професора Київського університету св. Володимира О. Ф. Кістяківського, над підготовкою якого працювала ціла група дослідників — В. С. Шандра, І. Л. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко, І. Б. Гирич, Н. І. Самсонік. Мемуарна спадщина визначного громадського діяча України стане в пригоді всім, хто цікавиться вітчизняною минувиною. Серія «Науково-довідкові видання з історії України» порадає читача низкою архівних та бібліографічних довідників, присвячених видатним українським дослідникам — академікам Д. І. Яворницькому і М. І. Петрову, О. М. Лазаревському, Ю. О. Меженку, О. М. Апанович та іншим; на особливу увагу заслуговують збірка «Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713—1776» (упорядники Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко) та «Вісті Таврійської вченої архівної комісії і таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887—1931): Бібліографічний покажчик» (укладач Л. Шаріпова).

Періоду тоталітаризму присвячена велика праця О. С. Рубльова та Ю. А. Черченка «Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.)». Вчені на основі матеріалів архівнослідчих справ репресованих показали всю трагічність долі галицької інтелігенції, яка повірила брехливим гаслам більшовицького уряду й повернулася таки на Велику Україну, де знайшла свій останній притулок у сталінських ГУЛАГАХ.

Привертає увагу серія «Енциклопедичні видання». Завдяки Інституту і Науковому товариству ім. Шевченка в Сарселі (Франція), а також фундації «Енциклопедії України» в Торонто (Канада) здійснено перевидання першого тому загальної частини «Енциклопедії українознавства». Цей інформаційний довідник знадобиться всім, хто цікавиться історією України. Львівське відділення Інституту підготувало й видало малознану працю відомого українського історика І. Крип'якевича «Львівська Русь в першій половині XVI ст. Дослідження і матеріали» (серія «Львівські історичні праці «Джерела»») та наукове дослідження В. Герасимчука «Матеріали до історії козаччини XVII віку».

Про науковий доробок В. Липинського розповідає книжка «Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна». Ця праця є продовженням великої серії, яку свого часу започаткували науковці Східноєвропейського науково-дослідного інституту ім. В. Липинського у Філадельфії (США).

У цьому ж контексті досить відрадним фактом є поява видання «Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873—1945», що вийшло друком під титулатурою не тільки Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, а й Центру суспільних досліджень ім. В. Липинського.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

Анатолій Островерхов

БОРИСФЕНІВСЬКІ ОЛІМПІАДИ

Про значення олімпіад у житті сьогоденного людства, а також стародавньої Греції написано досить багато. Але мало хто знає, що ще понад 2000 років тому у грецьких містах, розташованих на північних берегах Чорного моря (Ольвії — в гирлі Південного Бугу; Херсонесі, який височів на місці нинішнього Севастополя; Пантікапею, де нині Керч; Танаїсі — в гирлі Дону — та інших), теж проводилися спортивні змагання, а елліни, котрі проживали на півночі Причорномор'я, брали участь у загальногрецьких змаганнях і нерідко привозили звідти призи. Найвідомішими спортивними іграми в метрополії були Олімпійські, Піфійські, Панафінейські, Немейські.

Фізичне виховання і спорт — обов'язкові атрибути культурного та релігійного життя Еллади. Вершиною спортивного життя стародавніх греків були Олімпійські ігри. Участь у них представників майже всіх грецьких держав, розкиданих по неосяжних просторах відомої тоді Ойкумени, символізувала єдність походження і культури еллінів.

Уперше Олімпійські ігри відбулися 776 р. до н. е. і проводилися регулярно (раз у чотири роки) аж до 394 р. н. е. Греки надавали їм такого великого значення, що на час їх проведення припинялися війни, а слава про атлетів довго зберігалася в пам'яті нащадків. У період еллінізму навіть відлік часу провадився в одімпіадах.

Любов до спорту елліни-колоністи зберегли і в своїй новій батьківщині — Північному Причорномор'ї, про що свідчать письмові документи та численні археологічні знахідки. Особливо багато даних про розвиток спорту і спортивні змагання збереглося в Ольвії, котру часто називали Борисфеном — на честь однойменної річки, згодом найменованої Дніпром, або Славутичем.

За повідомленням грецького мандрівника та вченого, автора відомого твору «Опис Еллади» Павсанія (II ст. н. е.), для населених пунктів, які претендували на звання міста, вважалася обов'язковою наявність гімнасії або театру. В містах будувалися спеціальні приміщення, де тренувалися і змагалися спортсмени, — гімнасії та палестри.

Палестри (від грецького слова «пале» — борюся) вважалися школою першого ступеня. До них віддавали 6—7-річних хлопчиків, де протягом 3 років вони займалися іграми і фізичними вправами, знайомилися з музикою, епосом, ліричною поезією, училися читати й писати.

14—16-річних юнаків переводили в гімнасії (від грецького слова «гюмнос» — роздягнений. Річ у тім, що юнаки й дорослі спортсмени тренувалися і змагалися без одягу). В гімнасіях молодь, крім навчання, займалася боротьбою, легкою атлетикою (стрибками, метанням диска, списа) та іншими видами спорту.

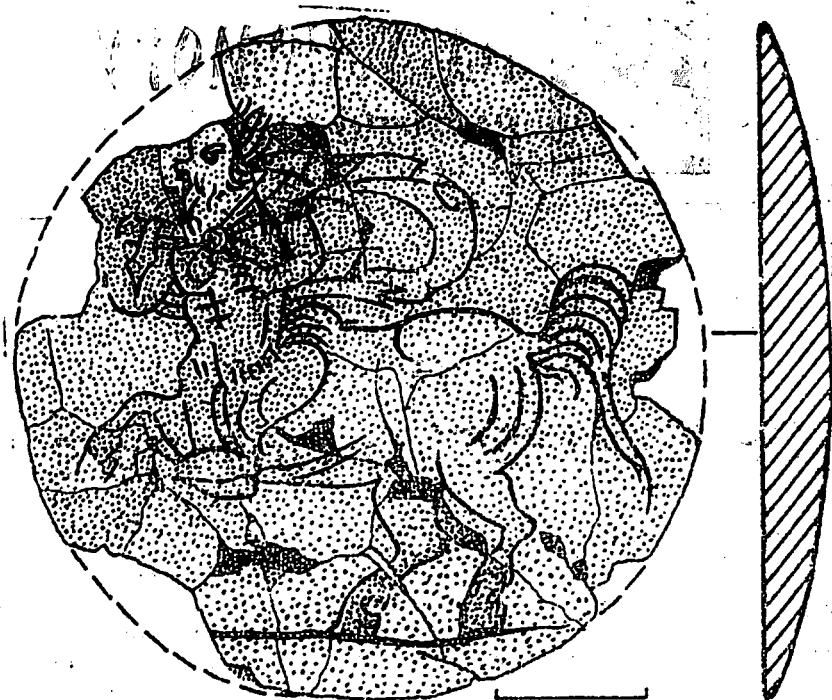

Рис. 1. Скляний медальйон із зображенням кентавра (зі скіфського кургану, що біля с. Привільне на Херсонщині).

Як і в метрополії, в північнопричорноморських містах також будувалися спеціальні приміщення, де проводилися тренування і змагання, — гімнасії і палестри. У великих містах їх було по кілька. Писемні джерела й археологічні знахідки свідчать про наявність гімнасій у Ольвії, Херсонесі Таврійському, Пафтікапею, Фанагорії. В Ольвії протягом її майже тисячолітнього існування функціонувало кілька гімнасій. Так, напис кінця II — початку III ст. н. е. на мармуровій плиті повідомляє, що в місті вирішили побудувати гімнасій на громадські кошти, а керувати будівництвом доручили почесному громадянину вісімнадцяти держав Феоклу, сину Сатира. За побудову гімнасії та інші заслуги його увінчали золотим вінком, а зображення Феокла на щиті поставили у приміщенні, яке було збудоване під його керівництвом. Достовірність цього напису підтвердилась археологічними розкопками. Дім, у якому знаходився гімнасій, котрий згадується в написі, останнім часом досліджений археологами. Найкраще збереглися невеликі приміщення, підлога яких була викладена камінними плитами. В підлозі вмонтовані приймачі для води. Виявлені також залишки опалювальної системи й керамічні водопровідні труби.

Керували гімнасіями і палестрами гімнасіархи. Посада гімнасіарха вважалася почесною і прирівнювалася до найвищих посад у державі. Так, у Херсонесі гімнасіархом певний час був Агасікл, син Ктесія, який мав особливі заслуги в галузі військового мистецтва і займав посаду вищого військового керівника держави — стратега.

У палестрах і гімнасіях було багато працівників, серед яких головними вважалися вчителі — педотриби. Підготовкою спортсменів до змагань (агонів) керували тренери-гімнасти, а організовували змагання агонофети. В Мілеті й іонійських колоніях Північного Понту педагоги вибиралися народними зборами строком на один рік. Той, хто бажав

зайняти цю посаду, подавав заявку з 15 по 20 артемісія (квітня). Список кандидатів на посаду педагога вивішувався на міській площі.

Вибирали педагогів у святковій обстановці, у присутності жреців та осіб, які жертвували гроші на утримання школи. Кандидат на посаду педагога давав клятву в тому, що він докладе всіх зусиль для гідного виховання своїх підопічних, що його обрання не зв'язане з протекцією впливових друзів та знайомих. Голосування проводилося відкрито — піднімалися руки (так звана хейротонія).

Педотриби, гімнасти й агонифети користувалися особливою любов'ю та повагою. Так, із напису, виявленого в Пантікапею, дізнаємося, що в цьому місті поважали педотриба Фарнака, якого запросили туди з Синопа — міста, розташованого на південному узбережжі Понту. Незважаючи на те, що Фарнак як іноземець не мав ніяких громадянських прав у Пантікапею, після смерті був похований з особливими почестями, а в надгробному написі говориться, що народ «відкрито оплакував його марними слезами».

Найпершим педотрибом і педонімом, згідно з легендами, був мудрий кентавр Хірон, який навчив атлетиці юних Ахілла, Кастора, Полідевка, Амфіарая і багатьох інших не менш прославлених персонажів еллінської міфології й епосу — тих, хто пізніше брав участь у Троянській війні і плавав на кораблі «Арго» за золотим руном.

Хірона шанували також і північнопричорноморські греки, особливо жителі Ольвії. Адже Ахілл — один із найулюбленіших вихованців Хірона, який був покровителем ольвійського поліса. Зауважимо, що Хірона поважали навіть скіфи. Про це свідчить скляний медальйон із його зображенням, знайдений у скіфському кургані біля с. Привільне на Херсонщині (рис. 1).

Покровителями ігор, палестрів, гімнасіїв, а також атлетів вважалися Гермес і Геракл, а в Ольвії — ще й Ахілл. На честь цих богів часто складали і вибивали на мармурових плитах гімни, які потім виставляли у спортивних спорудах чи поблизу них. У гімнах оспівували також переможців. У гімнасіях та палестрах обов'язково були герми — стовпи, увінчані головою Гермеса. Перед початком змагань богам приносили жертву, їх іменами клялися про дотримання чесності під час змагань, вірності своїй батьківщині.

Учасники тренувань і змагань натирали тіло оливковою олією, яка завозилася з Середземномор'я і зберігалася в особливих посудинах — лекіфах (рис. 2, 3), для посилення пружності шкіри і зменшення потовиділення. Крім того, тіло посипали особливим піском для збільшення його еластичності і намазували болотом. Після закінчення тренувань чи змагань атлети зшкрібали з себе бруд і пісок стриглями. Археологи досить часто знаходять лекіфи і стриглі у старогрецьких містах, що є ще одним свідченням масовості спорту в колоніях. Лекіфи часто клали і у скіфські могили. В курганах на півдні України знайдено багато таких посудин. Очевидно, скіфи, особливо заможні, серед інших елементів культури запозичили у греків і любов до спорту.

Елліни практикували різні типи спортивних змагань. Найрозповсюдженішим було п'ятиборство (пентатлон), яке включало боротьбу, біг, стрибки, метання списа і диска. Тут також проводили змагання з таких видів спорту, як кулачні бої, стрільба з лука, верхова їзда, плавання. Багато з них у дещо зміненому вигляді дійшло до наших днів. Щоб стати переможцем у пентатлоні, достатньо було виграти змагання в одному з видів спорту, а не в усіх п'яти. В кожному з них визначався переможець і нагороджувався призом. Змагання проводилися по вікових групах: діти, юнаки, мужі.

Досить поширеним видом спорту були стрибки. П'ятиборці стрибали не з розбігу, а з місця, зі спеціального невисокого підвищення, зробленого з камення, — батера. Змагання обов'язково проводилися під акомпанемент флейти. Місце для стрибків називалося скамма — довга вузь-

Рис. 2. Лекиф — посудина для зберігання оливкового масла. Ольвія. V ст. до н. е. (Одеський археологічний музей (ОАМ) НАН України).

Рис. 3. Арибал — посудина для зберігання ароматичних масел. VI ст. до н. е. Березань (ОАМ НАН України).

ка яма (15,25 м), заповнена морським піском. Греки змагалися у стрибках, тримаючи в руках своєрідні металеві чи камінні гантелі. Павсаній пише: «Ці гіри мають такий вигляд: посередині вони дещо нагадують видовжений диск. Його зроблено так, що крізь нього можна просунути пальці рук, як крізь ручки щита». В момент відштовхування стрибун викидав руки з гантелями вперед, а потім енергійно відводив їх назад. У польоті, мабуть, робилися хвилеподібні рухи всім тілом, а гантелі ще раз виносилися вперед і знову поверталися за спину. Під час приземлення гантелі, напевно, знову викидалися вперед.

Вказівки на існування змагань зі стрибків у причорноморських колоніях є в численних написах. Так, в одному з них, знайденому в Ольвії, повідомляється, що Євресевій, син Адоя, коли займав посаду архонта, переміг у бігу і стрибках. В іншому декреті говориться, що «Адой, син Дельфа, переміг у боротьбі і стрибках».

На жаль, у цих написах нічого не повідомляється про рекорди, встановлені ольвійськими спортсменами. Але є підстави вважати, що в Елладі деякі спортсмени подолали 15-метрову відмітку. Близько 500 р. до н. е. на LXX Олімпійських іграх якийсь Фаїл із Кротону стрибнув на 55 дельфійських стоп, тобто 16,31 м. А спартанець Ехлон ще далі — на 16,66 м. На наш погляд, це неможливо. Адже кожний із цих стрибків майже вдвічі перевищує сучасний світовий рекорд. Тому історики античного спорту вважають, що при заліку, мабуть, складалися результати трьох стрибків, а їх сума вважалася кінцевим результатом. На думку українського письменника Юрія Шаніна, грецькі атлети володіли якимись секретами, невідомими сучасним спортсменам. Адже про їх досягнення повідомляють такі стародавні авторитети, як Геродот, Феофраст і Павсаній. Феофраст, наприклад, пише: «Цей муж пролетів над скампою від початку й до кінця і впав на тверду камінну землю, зламав ліву ногу». Але спроба ленінградських спортсменів, які наприкінці 30-х років намагалися стрибати за порадами стародавніх авторів, ні до чого не привела. Їх результати виявилися навіть нижчими за звичайні.

Іншим видом змагань був біг, який розподілявся на простий — дистанція в один стадій (177,6 м), подвійний — два стадія, тривалий —

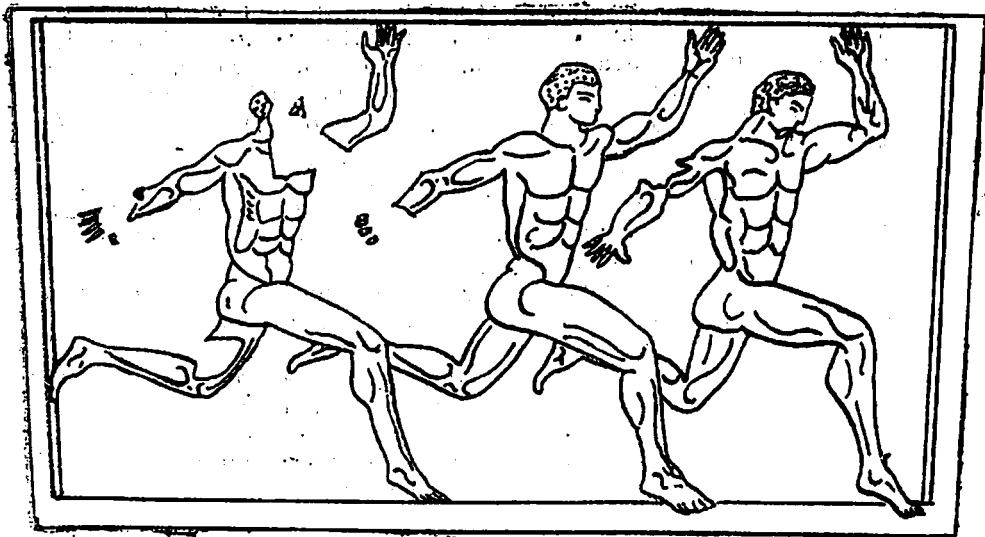

Рис. 4. Бігуни, зображені на червонофігурній амфорі з Ольвії (ОАМ НАН України).

на відстань у 7, 12, 20 і 24 стадія. В різний час і в різних місцях стадій не був однаковим. За традицією, стадій відповідав шестистам ступням жреця Зевса. Оскільки ступня в кожної людини різні, то й довжина стадія коливалася від 175 до 192 м. Найбільший стадій був в Олімпії. Згідно з легендами, його виміряв сам Геракл. Паралельно з цією міркою існувала ще й інша — великий стадій, який становив приблизно 950 м. Ним вимірялися відстані для вершників і деякі стаєрські дистанції (рис. 4).

Звичайно спортсмени, котрі змагалися з бігу, виступали без всякого одягу. Ця традиція пов'язується з однією олімпійською легендою, в якій розповідається, що під час змагань на XV Олімпіаді (720 р. до н. е.) юнак на ймення Орсіпп загубив свою стегнову пов'язку, але на фініш прийшов першим. Відтоді атлети й почали виступати голими.

Біг був улюбленим видом спорту і в північнопричорноморських греків. Так, п'єдестал, знайдений в Ольвії, що був основою статуї атлета — переможця в бігові, датується III ст. до н. е. З напису стало відомо, що статую поставив гімнасіарх Нікодром, син Діонісія, своєму синові, також Діонісію. Отже, в Ольвії, як і в Олімпії та інших містах Еллади, існував звичай ставити статуї чемпіонам.

Виявлені й інші написи, в яких називаються імена переможців з бігу. Один із них (II—III ст. до н. е.), знайдений на березі Тілігульського лиману, присвячений Дуарагу, сину Тиртага, інший — Саллію, сину Антидонта.

Матеріали, знайдені в Херсонесі, свідчать про існування в цьому місті змагань із подвійного бігу. У програму Олімпійських ігор вони були включені на XIV Олімпіаді (724 р. до н. е.). В одному з написів повідомляється, що Діокл став переможцем і в простому, і подвійному бігу.

Змагання із тривалого бігу проводилися в Горгіппії — місті, яке існувало на території сучасної Анапи. Під час розкопок там був знайдений напис зі списком переможців змагань. Із 225 переможців, указаних у списку, 51 був рекордсменом із тривалого бігу. Як вважають дослідники, ці записи велися у хронологічному порядку, з моменту заснування кожного з видів змагань.

Змагання із тривалого бігу вимагали від атлетів великої витривалості. Адже зійти з дистанції (як і в наші дні) — велика ганьба. Павсаній розповідає про спартанця Лада, який біг, не залишаючи навіть слідів на піску. Одного разу під час змагань в Олімпії на тривалій дистанції він раптом відчув, що йому стало погано, і ледве не втратив свідомості, але пересилив себе. На фініш прибіг першим, а по дорозі на батьківщину помер. Знаменитий давньогрецький скульптор Мірон створив статую Лада, на п'єдесталі якої є дані про відомого чемпіона. Статуя була встановлена в Олімпії і, можливо, збереглася б до наших днів, якби не загинула від рук фанатиків-християн.

У спортивних іграх брали участь не лише юнаки та дорослі, але й діти. Наприклад, Даміск із Месенії одержав перемогу на Олімпійських іграх у дванадцять років. А напис на п'єдесталі статуї Полімнестрора з Мілета повідомляє, що цей юнак не тільки легко доганяв кіз, але від нього не міг втекти і заєць. Змагання дітей проводилося і в Ольвії. Так, на одному з ольвійських барельєфів, котрий зберігається в Одеському археологічному музеї, зображено чотирьох хлопчиків, два з яких сидять, а третій вручає пальмову гілку четвертому хлопчику — переможцю.

На змаганнях із бігу старт і фініш позначалися кам'яними стовпчиками або проведеною на землі рисою. Стартували спортсмени зі спеціальних камінних плит, що мали заглиблення для ніг. Старт був високим. Одночасно стартували тільки чотири бігуни, інтервал між ними був близько 1,25 м. Біг на один стадій атлети закінчували на боці, протилежному тому, де вони його починали. В інших випадках старт і фініш знаходилися в одному місці. Пробігши один стадій, спортсмени бігли знову до старту, оббігши навколо свого стовпця. Поворот завжди робився проти ходу часової стрілки. Сигналом для старту був крик судді або звук труби. Для підтримання порядку на іграх та в гімназіях використовувалися довгі роздвоені шести. Їх часто зображали на античних вазах.

Про абсолютну швидкість античних бігунів нічого певного сказати не можна. Адже клепсидра — водяний годинник — мірило часу досить відносне. Важливо було прийти до фінішу першим. Для цього спринтери поділялися на забіги. Переможці забігів виходили в чвертьфінал, напівфінал і фінал. Все ж учені встановили, що 12 великих стадій давньогрецькі атлети пробігали в середньому за 36 хв, 20 — за 1 год, 24 стадія — за 1 год 12 хв. Наприклад, переможець XXII Олімпіади Тісандр із Ксанфа за 1 год пробіг 20 великих стадій, або 19,2 км. Щоб виконати норму майстра спорту СРСР, треба було за 1 год пробігти 18,6 км.

Ще більшою популярністю у північнопричорноморських греків користувалися боротьба (рис. 5) і кулачні бої — найдавніші змагання, які проводилися не тільки в Греції, а й у багатьох інших країнах світу. Про існування в Ольвії цих видів спорту свідчить вищезгаданий декрет, прийнятий на честь Адоя, сина Дельфа. Про проведення змагань із боротьби повідомляється і в уривках агоністичних списків, знайдених у Херсонесі. Так, в одному з них розповідається, що атлет Крітобул був переможцем у двох споріднених змаганнях — боротьбі і кулачному бою. Спортсменів, які на Олімпійських іграх перемали в цих двох змаганнях, називали «нащадками Геракла».

Виступи борців відбувалися на спеціальних площадках зі скопаною землею, зверху покритою піском. В античну епоху ще не було розподілу спортсменів на вагові категорії. Пари визначалися жеребкуванням. Перед початком змагань учасники підходили до амфор, в яких лежали білі камені чи бронзові жетони. На кожному з них була написана буква грецького алфавіту. Жетонів з однаковою буквою було два. Атлети, котрі витягали однакові жетони, ставали партнерами. Боролися спортсмени стоячи, час зустрічі не регламентувався. Змагання вважалося

закінченим лише тоді, коли перемагав один зі спортсменів. Атлети мали право використовувати підножки й обманні рухи, різні захвати та інші прийоми. Але болюві й небезпечні прийоми заборонялися. Для повної перемоги потрібно було тричі покласти противника на землю.

Крім написів, про значну розповсюдженість цього виду спорту в Північному Понті свідчать теракотові статуетки. Особливо цікавими є зображення, знайдені в одному з поховань кургану Велика Близниця, розкопаного на Таманському півострові ще в 1869 р. Одна статуетка зображає рукопашну схватку двох юнаків. Один із них уже встиг стати за спину свого противника. Він схопив його ззаду обома руками і намагається підняти. Юнак, що захищається, хоче вирватися із захвату. Змагання відтворене експресивно і реалістично.

Друга статуетка зображає голого кулачного бійця. На його голові — голубий вінок із довгими стрічками. Мабуть, перед нами переможець. Він стомлений боем і сидить, зігнувшись, на землі. Художник правдиво відобразив характерні для кулачних бійців розбиті вуха, губи й ніс.

У 1913 р. відомий російський археолог М. І. Веселовський у кургані біля станиці Єлизаветівської на Кубані серед інших цікавих знахідок знайшов панафінейську амфору VI ст. до н. е., що стало сенсацією. Дослідників зацікавило зображення на ній. На лицевому боці, як завжди, — Афіна Паллада зі списом і щитом. Поряд — напис «З нагород у Афінах». По малюнку, що на вазі, неважко здогадатися, переможцю якого виду спорту вона була вручена: тут зображена сцена кулачного бою між двома атлетами, один із яких переможений, а інший стоїть над ним із піднятим догори кулаком. У обох на руках реміні. Поряд стоїть суддя і черговий боець.

Мабуть, до скіфів амфора попала випадково, адже на загально-еллінські змагання допускалися тільки повноправні греки, походження яких підтверджувалося документально. Певно, амфора належала одному із громадян Боспорського царства або колоністу, котрий недавно переселився із метрополії і завоював цей приз в Афінах.

Кулачні бої — панкратії — вперше включені до програми Олімпійських ігор у 668 р. до н. е. Але у Греції ці змагання проводилися ще на початку II тис. до н. е. Покровителем кулачних бійців вважався Аполлон. Не дарма одним із його епітетів був «пьюктес», тобто «кулачний боець». Основні правила кулачних боїв розробив Ономаст із Смірни — перший олімпійський переможець у цьому виді спорту. Тут, як і в боротьбі, не існувало розподілу на вагові категорії, тому великого значення надавалося спритності спортсмена та його вмінню вести бій. Одним із найвідоміших кулачних бійців був Пейседор. Стародавні автори розповідають цікаву легенду про нього та його матір Калліпатеру (інше ім'я — Ференіка), згідно з якою Калліпатера сама готувала сина до змагань. Вона вірила в перемогу Пейседора і хотіла побачити його тріумф. Але за стародавнім звичаєм жінкам під страхом смерті не дозволялося ступати на територію долини Алфея. Калліпатера все ж ризикнула порушити закон. Вона переодяглася в чоловічий одяг і пройшла на стадіон. Коли ж Пейседор переміг, мати, забувши про безпеку, кинулася на поле стадіону, щоб поздоровити сина. За законом Калліпатеру мали скинути зі скелі в безодню. Але судді змилювалися над нею, адже вона була не тільки матір'ю Пейседора, але й дочкою та сестрою інших олімпійських чемпіонів. Калліпатеру помилювали. Але щоб у майбутньому не було таких прецедентів, усі педотриби перед змаганням мали стояти голими у спеціально відведених місцях.

Північнопричорноморським грекам, порівняно з еллінами, які проживали в метрополії, доводилося більше уваги приділяти військовим видам спорту, адже їх сусідами були войовничі кочівники — спочатку скіфи, а потім сармати. В деяких античних містах на північних берегах Понту, наприклад в Ольвії та Херсонесі, кожен рік проводилися вій-

Рис. 5. Боротьба
(червонофігурна амфора).

ськові змагання, які присвячувалися юнакам, котрі ставали повнолітніми. Ці змагання називалися «Готовність мужів до бою». В них усе максимально нагадувало реальні бойові дії. Під час цих ігор ефеби, які переходили в мужі, давали клятву на вірність своїй батьківщині. На жаль, тексти таких клятв в античних містах Північного Причорномор'я ще не знайшли. А в Афінах у IV ст. до н. е. ця присяга звучала так: «Я не знеслаблю священну зброю і ніколи не покину свого товариша в бою, де б я не стояв. Я буду битися за моїх богів і мою домівку і залишу після себе батьківщину не приниженою, а могутнішою і сильнішою. І сам, і разом з усіма я буду по-розумному коритися всім тим, хто править, і по-розумному дотримуватися законів як тих, що діють нині, так і тих, котрі діятимуть у майбутньому. Я не порушу їх і буду боротися за них і один, і з усіма. Я буду шанувати вітчизняні святині. Нехай свідками клятви будуть боги, ...кордони моєї батьківщини, пшеничні і ячмінні поля, виноградники, оливки і фіги!»

Аристократичними видами спорту вважалися метання списа і диска: ними займалися навіть стратеги і архонти. Декілька написів про їх участь у змаганнях з цих видів спорту знайдено в Ольвії й на острові Березань. Березанський напис III ст. н. е. повідомляє, що Леонід, син Ахілла, переміг у метанні списа. Про наявність змагань із метання списа-дротика констатує і херсонеський список переможців в агонах.

Стародавні греки практикували списометання — в ціль і на дальність. Як мішені найчастіше використовували бойові щити. Малюнки на вазах свідчать, що елліни кидали спис і дротик із розбігу, не переступаючи стартової лінії, під обов'язковий акомпанемент флейти.

Як уже вказувалося, п'ятиборство включало й метання диска. В той час диски мали воєнне призначення і використовувалися при осаді міст як своєрідні листи, на яких обложники писали свої умови капітуляції й перекидали їх через мури фортеці у стан ворога. У греків було два види метання диска — у висоту і довжину. При метанні диска у висоту вигравав той спортсмен, чий диск падав на землю останнім. Вага античних дисків, залежно від вікової групи спортсменів, становила 3; 3,5; 4,5; 5 і 7 кг. Робили їх із каменю, бронзи, заліза і навіть олова. Поверхня диска протиралася піском, щоб стала шерехатою. Так було зручніше тримати диск під час кидка. Діаметр дисків дорівнював 13—33 см, а товщина — в середньому 14 мм. Диски зберігали у спеціальних мішках.

Метали диск із невеликого підвищення. Снаряд клали в кисть та на передпліччя правої руки, злегка підтримуючи його лівою рукою. Спортсмен відхилявся вправо й назад, робив кілька махових рухів і кидав диск. Момент перед його кидком майстерно передав у своїй всесвітньо відомій роботі «Дискобол» давньогрецький скульптор Мірон.

Найявність дискоболів в Ольвії підтверджує напис (II—III ст. н. е.), в якому повідомляється, що переміг у змаганнях зі списом і диском Пурфей, син Пурфея. З напису не можна дізнатися про здобутки ольвійських атлетів. Але у стародавніх працях автори повідомляють про результати, яких досягли елліни при метанні диска. Так, римський поет Публій Папій Стацій пише, що згаданий вище спортсмен Фаїл метнув диск на 38,31 м, а п'ятиборець Флегій перекинув його через річку Алфей, ширина якої — 50—60 м.

Метання диска вимагало навичок і дотримання правил техніки безпеки. Недотримання цих правил могло спричинити трагічні наслідки (міф про Аполлона й Гіацинта). Згідно з легендою, Аполлон займався дискометанням зі своїм улюбленцем Гіацинтом, сином царя Спарти. Один із кидків виявився невдалим. Диск попав в юнака і смертельно його поранив. Зажурений небожитель гірко оплакував загибель свого юного друга і в пам'ять про цю подію перетворив його у прекрасну квітку гіацинт, яка відтоді є символом печалі.

Сусідство Скіфії сприяло поширенню серед греків тих видів спорту, що були запозичені в місцевого населення. Одним із них була стрільба зі скіфського лука. На основних загальногрецьких іграх цей вид спорту не практикувався. Зауважимо, що у стрільбі з лука ольвіополіти досягли значних результатів. Так, із ольвійського напису IV ст. до н. е., котрий нині зберігається в Одеському археологічному музеї НАН України, дізнаємося, що якийсь Анаксагор, син Демогора, пустив стрілу на 282 оргії (521 м). Це дійсно видатне досягнення, якому може позаздрити і сучасний спортсмен, адже звичайний політ стріли дорівнює 100—150 м, а рекорд прославленого середньовічного стрільця Мурада Газиза — близько 360 м. Як повідомляють легенди, засновником змагань зі стрільби із скіфського лука вважався молодий син Геракла — Таргітая і дочки Борисфена — Скіф. Ці змагання пов'язувалися з легендою про походження скіфів і вважалися священними. Був час, коли на ольвійських монетах з іменем Емінако з'явилася навіть зображення героя, котрий намагається натягти тетиву скіфського лука (рис. 6).

Північнопричорноморські греки не тільки запозичили деякі види спортивних змагань, популярних у метрополії, але й часто були творцями нових видів спорту, зокрема анкіломахії. Вчені вважають, що так називалося, метання шару з петлею. Спочатку снаряд робили з дерева, пізніше — з металу. Мабуть, цей снаряд був подібний до молота, яким користуються сучасні спортсмени. Письмові джерела повідомляють, що особливо розповсюдженою анкіломахія була в Херсонесі.

В «Агоністичному каталозі» з Горгіппії вказується невідомий в Елладі вид спорту — евксія і називаються імена 57 чемпіонів. Що являла собою евксія, досі невідомо. С. О. Семенов-Зусер вважав, що евксія — це особливе мистецтво показати спритність і гнучкість фізично розвинутого тіла, тобто гімнастика.

Завдяки високому розвитку фізкультури і спорту в північнопричорноморських колоніях їх мешканці брали участь у багатьох загальногрецьких спортивних іграх. Нині можна впевнено говорити про участь ольвіополітів і підданих Боспорського царства в Панафінейських іграх. Згідно з легендами, ці ігри ще в доісторичні часи започаткував цар Афін, мудрий Еріхтоній, який сам брав у них участь. Павсаний передає дещо іншу версію. За нею Панафінейські ігри заснував відомий грецький герой Тесеї: «Ці свята раніше називалися Афінеї, а Панафінеями вони стали називатися з часів Тесея, коли його відсвяткували всі афіняни, які об'єдналися в одне місто». Переможці Панафінейських ігор нагороджувалися красиво розписаними амфорами, котрі одержали назву панафінейські. Амфори заповнювалися оливковою олією. На таких амфорах звичайно зображалась Афіна — покровителька міста — і той вид змагань, в якому спортсмен одержав пере-

Рис. 6. Зображення Геракла на ольвійських монетах.

Рис. 7. Свинцевий барельєф — Ахілл на колісниці.

могу. Подібних виробів випускалося мало і ними не торгували. Тому панафінейські амфори, знайдені в некрополях античних міст, свідчать про участь їх мешканців у цих іграх і перемогу їх власників.

У 1879 р. на мисі Ак-Бурун, що поблизу Керчі, було відкрите багате поховання IV ст. до н. е. Біля небіжчика лежали панцир, залізний меч, золотий пілос, вінок, монети Олександра Македонського, а також панафінейська амфора. На її лицевому боці зображена Афіна Паллада, а на зворотному — три голі безбороді чоловічі фігури, які змагаються в бігу. Мабуть, це була знатна людина, певно, воїн, у молодості хороший бігун, який брав участь у панафінейських іграх, переміг і одержав приз, котрим дуже дорожив.

Ольвійські і подібні їм змагання в античних містах на північних берегах Понту мали загальнодержавний характер. За своїм змістом вони були приблизно такими ж, як подібні свята на честь богів і героїв Еллади. Так, засновником Олімпійських ігор вважався сам Зевс. Згідно з легендою, він організував їх на честь перемоги над своїм братом — Кроносом. Є версії й про те, що це зробив Геракл (Ідейський чи Пелоп — син малоазійського царя Тантала. Заснування Істмійських ігор пов'язується з іменем Сізіфа чи Тезея.

Коли в Ольвії почали проводитися урочистості пошанування Ахілла, на Тендрівській косі також влаштовували свята на його честь, відбувалися різного роду змагання. Їх організація приписується самому Ахіллу. Так, Помпоній Мела, римський географ, який жив у I ст. н. е., повідомляючи про перші змагання на Тендрі, пише: «Існує повір'я про те, що Ахілл, вийшовши в Понт із готовим до війни флотом, відзначив тут свій успіх змаганнями та іграми і що під час перепочинку між боями він і його товариші вправлялися тут з бігу». Декрет на честь ольвійського громадянина Нікерата свідчить, що кінні змагання на Ахіллесовому Бігу (антична назва Тендрівської коси — А. О.) почалася за порадою Дельфійського оракула.

Археологічні знахідки і свідчення письмових джерел про проведення на Тендрі кінних змагань підтверджуються. 1824 р. російський морський офіцер капітан Крітський був направлений на Тендрівську косу для проведення там астрономічних спостережень і керівництва будівництвом маяка. Він випадково помітив жертovníк — місце, де елліни приносили жертву Ахіллу перед початком змагань. Тут було знайдено багато монет, уламків мармурових та вапняних плит із ба-

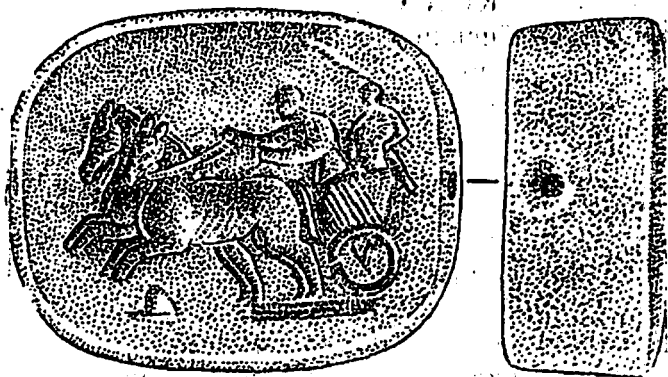

Рис. 8. Гемма-печатка із зображенням біги (зі Скіфського кургану біля с. Привільне на Херсонщині).

рельєфними зображеннями, а також посудин із написами на честь героя. На жаль, усі ці знахідки потрапили в Одесу й «розійшлися» по руках. Лише частину з них встиг описати й замалювати І. П. Бларамберг — перший директор Одеського археологічного музею (заснований у 1825 р.).

Вчені гадають, що проводилися не тільки змагання вершників, але й колісниць. Нещодавно на античному поселенні Кателіно-1 (під Ольвією) знайдено вилите свинцеве зображення біги з візничим (рис. 7). Автор цієї знахідки В. В. Рубан вважає, що на барельєфі зображений Ахілл, який відкриває борисфенівські кінні змагання. Певно, кінні змагання користувалися популярністю і у скіфів. У вже згадуваному скіфському кургані (біля с. Привільне) була виявлена скляна гемма-печатка (так званий літик-скарабеоїд) із зображенням біги, на якій викарбовані візничий і його джура (рис. 8). Вважають, що візничий — це Ахілл — скіфський Колоксаї. Під передніми копитами коня — поворотний стрижень — камінь, де, за повір'ям греків, проживав підступний божок Тарксіпп. Він досить часто приносив всілякі неприємності екіпажам, що змагалися. Адже кінні змагання часто закінчувалися трагічно.

У змаганнях на честь Ахілла брали участь не тільки жителі Ольвії, але й громадяни інших держав, у тому числі вихідці з Середземномор'я. В 1903 р. під час розкопок храму Аполлона Дельфінія поблизу Мілета — міста на східному узбережжі Середземного моря — було знайдено напис, який передавав зміст договору між Мілетом та Ольвією. Цей договір склали з ініціативи Мілета, вихідці з якого у VI ст. до н. е. заснували місто Щасливе (Ольвія в перекладі зі старогрецької значить Щаслива). Цей договір містив перелік привілеїв, котрі надавалися мілетянам в Ольвії. Зокрема, вони мали право брати участь в ольвійських агонах.

Поступове згасання життя в античних містах на північних берегах Чорного моря та поширення християнства стали причиною відмирання спортивних свят в усьому античному світі. В 394 р. імператор Феодосій I спеціальним декретом скасував знамениті Олімпіади, а раніше припинили своє існування агони і в інших місцях стародавнього світу. Але на Тендрі Ахілла шанували ще і в V ст. Про це свідчать знайдені монети того часу.

«РАЙСЬКИЙ САД»

Перша книжка українських релігійних казок розрахована на широке коло читачів. Казки та легенди зацікавлять не тільки дітей, але й дорослих.

Христос, апостоли Петро і Павло, святі Миколай, Варвара, ангели постають в образі не лише опікунів та захисників від усіляких напастей, але й наділені звичайними людськими рисами. Народна уява зобразила їх навіть у комічних ситуаціях...

Народні казки релігійної тематики XIX — поч. XX ст.
переказав живою мовою *Василь Туркевич*,
а художниця *Ірина Бородаєва* створила колоритні
образи героїв цих оповідей.

Обсяг книжки 10 аркушів.

Замовлення надсилати на адресу редакції журналу
«Київська старовина»: Київ, вул. Володимирська, 64,
кімн. 343, 338; тел. 224-09-71; 224-75-32.

«КИЇВСЬКА СТАРОВИНА».

Видання Центру пам'яткознавства Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Історичний науково-популярний та літературний журнал. Видавався у 1882—1906 рр. Відновлений у 1992 р.

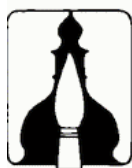
Проект художнього оформлення часопису 1995 р. здійснив Віталій Мітченко.

Головний редактор *П. Тодолко*.
Літературні редактори *Л. Мечова*, *М. Кошова*.
Технічний редактор *С. Орлова*.
Коректор *Л. Самусова*.

Редакція розглядає рукописи, подані в першому примірнику машинопису, і не завжди поділяє позицію авторів публікацій.

При передруку посилання на «Київську старовину» обов'язкове.
Рукописи не рецензуються і не повертаються.

Здано до складання 20.03.96. Підписано до друку 18.05.95. Формат 70×108/16. Високий друк. Папір друкарський № 1. Ум. друк. арк. 12,6. Ум. фарб.-відб. 14,18. Обліково-вяд. арк. 14,2. Зам. 5—48. Адреса редакції: 252601, Київ-4, вул. Володимирська, 64; Історичний факультет Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, кім. 343, 338; тел.: 224-09-71; 224-75-32. Поліграфкомбінат «Україна». 254119, вул. Дехтярівська, 38—44.

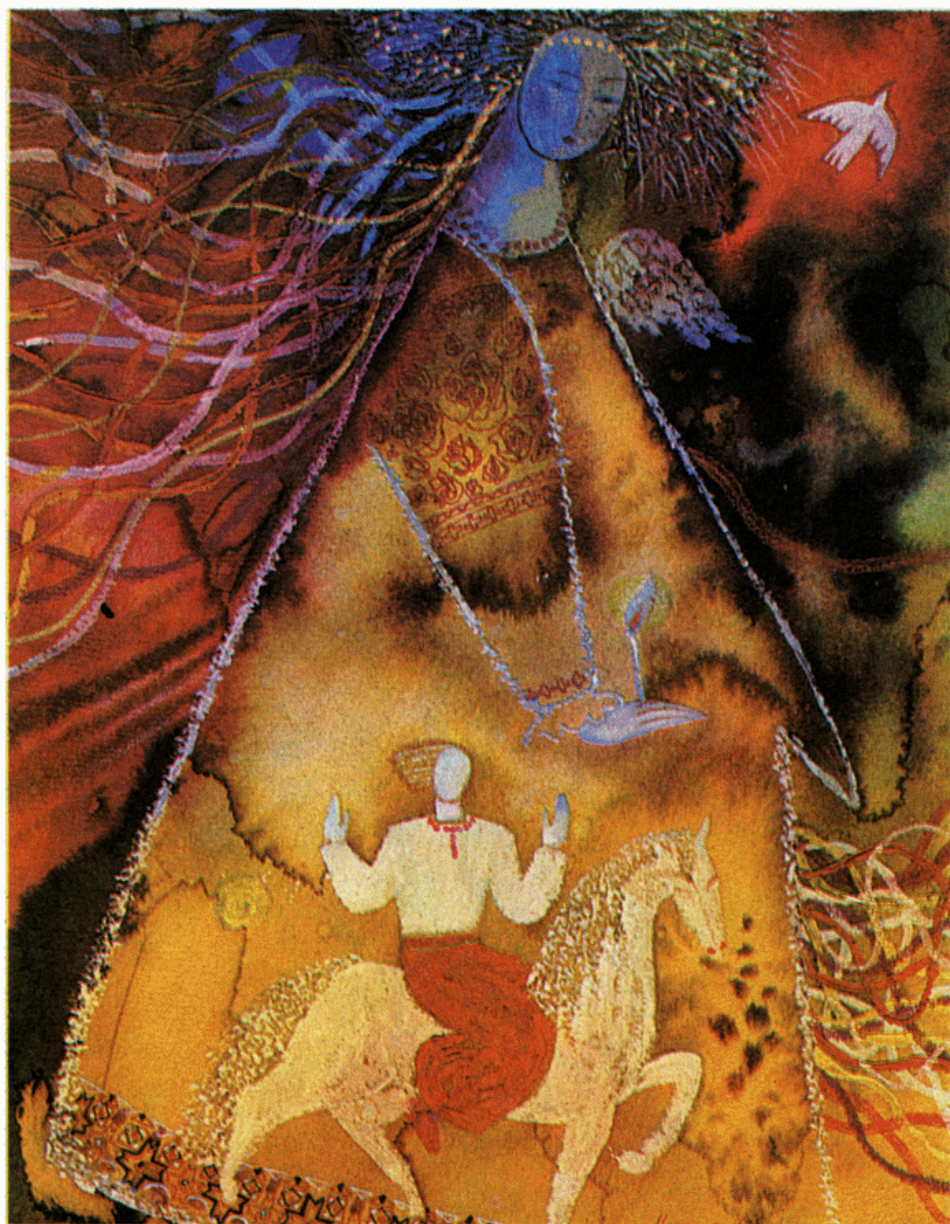
ІСТОРІЯ ОЧИМА ХУДОЖНИКА

ЮЛІЯ БЕРКАЛО

Народилася 1969 р. Закінчила Українську академію мистецтва. Працює в галузі станкової та книжкової графіки, живопису.

Твори експонувалися на всеукраїнських виставках, в Хорватії та Польщі.

Ю. Беркало
РОЗЛУКА

Ю. Беркало
СВЯТО